Annamarie Felsch-Klotz

Πρώιμοι Περιηγητές στη Φωκίδα και τη Λοκρίδα

Αναφορές από την Κεντρική Ελλάδα από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα

Πλήρης ελληνική μετάφραση
από το γερμανικό πρωτότυπο

Πρωτότυπο: Annamarie Felsch-Klotz, *Frühe Reisende in Phokis und Lokris. Berichte aus Zentralgriechenland vom 12. bis 19. Jahrhundert*, Universitätsverlag Göttingen 2009, ISBN 978-3-941875-00-5. Το πρωτότυπο διατίθεται με άδεια Creative Commons 2.0 «by-nd».
Στοιχειοθεσία και σελιδοποίηση πρωτοτύπου: Annamarie Felsch-Klotz· σχεδιασμός εξωφύλλου: Jutta Pabst.
Οι αριθμοί σελίδων σε αγκύλες [Σελ. …] παραπέμπουν στο γερμανικό πρωτότυπο.

Περιεχόμενα

Για το βιβλίο **4**

Εισαγωγή **5**

Ταξιδιωτικές διαδρομές **7**

Ιστορία των ταξιδιών **10**

Οι περιηγητές **22**

1165 — Βενιαμίν εκ Τουδέλης (Benjamin von Tudela) [Σελ. 29] 22
1436 — Κυριακός ο Αγκωνίτης (Cyriacus von Ancona) [Σελ. 30–31] 22
1470 — Τζοβάννι Αντζιολέλλο (Giovanni Angiolello) [Σελ. 31–32] 23
1599 — Τόμας Ντάλλαμ (Thomas Dallam) [Σελ. 32–33] 24
1668 — Εβλιγιά Τσελεμπή (Evliya Çelebi) [Σελ. 33–35] 25
1669 — Ρομπέρ ντε Ντρε (Robert de Dreux) [Σελ. 35–36] 26
1676 — Ζακ Σπον και Τζορτζ Ουίλερ (Jacob Spon und George Wheler) [Σελ. 36–39] 27
1715 — Μπενζαμέν Μπρυ (Benjamin Brue) [Σελ. 40–41] 30
1740 — Ρίτσαρντ Πόκοκ (Richard Pococke) [Σελ. 41–43] 30
1766 — Ρίτσαρντ Τσάντλερ (Richard Chandler) [Σελ. 43–45] 32
1780 — Λουί Φωβέλ (Louis Fauvel) [Σελ. 46] 34
περ. 1790 — Λουί Φελίξ Ωγκύστ ντε Μπωζούρ (Louis Felix Auguste de Beaujour) [Σελ. 47–48] 35
1794 — Σαβέριο Σκροφάνι (Saverio Scrofani) [Σελ. 48–50] 36
1794 — Τζον Σίμπθορπ και Τζον Χώκινς (John Sibthorpe und John Hawkins) [Σελ. 50–51] 38
1801 — Έντουαρντ Ντάνιελ Κλαρκ (Edward Daniel Clarke) [Σελ. 52–53] 39
1805 — Έντουαρντ Ντόντουελ, Σιμόνε Πομάρντι και Ουίλλιαμ Γκελ (Edward Dodwell, Simone Pomardi und William Gell) [Σελ. 54–59] 41
1805–06 — Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake) [Σελ. 59–62] 45
1806 — Χένρι Ράικς (Henry Raikes) [Σελ. 62–64] 48
1807 — Φρεντερίκ Γκιγιώμ ντε Βωντονκούρ (Frédéric Guillaume de Vaudoncourt) [Σελ. 64–66] 49
1809 — Τζον Καμ Χόμπχαουζ (John Cam Hobhouse) [Σελ. 66–70] 51
1810 — Ουίλλιαμ Χέιγκαρθ (William Haygarth) [Σελ. 71–72] 54
1810/11 — Όττο Μάγκνους φον Στάκελμπεργκ και Καρλ Χάλλερ φον Χάλλερσταϊν (Otto Magnus Freiherr von Stackelberg und Carl Haller von Hallerstein) [Σελ. 72–75] 56
1811 — Τζον Γκολτ (John Galt) [Σελ. 76–77] 58
1812 — Χένρι Χόλλαντ (Henry Holland) [Σελ. 77–79] 60
1813 — Τσαρλς Ρόμπερτ Κόκρελ και Τόμας Σμαρτ Χιουζ (Charles Robert Cockerell und Thomas Smart Hughes) [Σελ. 79–83] 61
1814 — Ουίλλιαμ Τέρνερ (William Turner) [Σελ. 83–84] 64
περ. 1815 — Φρανσουά Σαρλ Πουκεβίλ (François Charles Pouqueville) [Σελ. 85–86] 65
1817 — Χιου Ουίλλιαμ Ουίλλιαμς (Hugh William Williams) [Σελ. 86–88] 66
1818 — Τόμας Τζόλλιφ (Thomas Jolliffe) [Σελ. 88–89] 68
1822 — Ντάνιελ Έλστερ (Daniel Elster) [Σελ. 89–92] 69
1824(;) — «Ένας Γερμανός» („ein Deutscher“) [Σελ. 92–94] 71
1832/33 — Κρίστοφερ Γουέρντσγουερθ και Ρίτσαρντ Μόνκτον Μιλνς (Christopher Wordsworth und Richard Monckton Milnes) [Σελ. 94–97] 73
1834 — Χάινριχ Σάντερ (Heinrich Sander) [Σελ. 97–100] 75
1834 — Καρλ Μπροντσέτι (Karl Bronzetti) [Σελ. 100–102] 78
1834 — Ρίτσαρντ Μπέρτζες (Richard Burgess) [Σελ. 102–103] 79
1834 — Λούντβιχ Ρος (Ludwig Ross) [Σελ. 104–107] 80
1835 — Γιάκομπ φον Ρέζερ (Jakob von Röser) [Σελ. 107–108] 83

1835 — Καρλ Γκούσταφ Φίντλερ (Karl Gustav Fiedler) [Σελ. 109–110] 84
1836 — Καρλ Σαίνβαλντερ (Karl Schönwälder) [Σελ. 110–112] 85
1836 — Χέρμαν πρίγκιπας φον Πύκλερ-Μουσκάου (Hermann Fürst von Pückler-Muskau) [Σελ. 112–115] 86
1837 — Χάινριχ Νικολάους Ούλριχς (Heinrich Nikolaus Ulrichs) [Σελ. 115–116] 88
1838 — Ουίλλιαμ Μιουρ (William Mure) [Σελ. 116–117] 89
1838 — Γιόχαν Γκρέβερους (Johann Greverus) [Σελ. 117–118] 90
1839 — Κρίστιαν Αουγκούστ Μπράντις (Christian August Brandis) [Σελ. 118–119] 91
1839 — Γιόζεφ Ρουσέγκερ (Joseph Russegger) [Σελ. 120–121] 92
1840 — Καρλ Όττφριντ Μύλλερ και Έρνστ Κούρτιους (Karl Otfried Müller und Ernst Curtius) [Σελ. 122–125] 93
1841 — Ζαν Αλεξάντρ Μπυσόν (Jean Alexandre Buchon) [Σελ. 126–127] 96
1841 — Φριτς φον Φάρενχαϊντ (Fritz von Farenheid) [Σελ. 127–129] 97
1842 — Φρίντριχ Γκόττλιμπ Βέλκερ (Friedrich Gottlieb Welcker) [Σελ. 129–130] 99
1842 — Λούντολφ Στέφανι (Ludolph Stephani) [Σελ. 131–132] 100
περ. 1849 — Ώμπρι ντε Βηρ (Aubrey de Vere) [Σελ. 132–133] 101
1851 — Γκυστάβ Φλωμπέρ (Gustave Flaubert) [Σελ. 133–135] 102
1852 — Χέρμαν Χέττνερ (Hermann Hettner) [Σελ. 135–136] 103
1852 — Χένρι Μπερντ (Henry Baird) [Σελ. 136–138] 104
1853 — Βίλχελμ Φίσερ (Wilhelm Vischer) [Σελ. 139–140] 106
1858 — Μπέιαρντ Τέιλορ (Bayard Taylor) [Σελ. 141–142] 108
1860 — Χάινριχ Καρλ Μπράντες (Heinrich Karl Brandes) [Σελ. 142–144] 109
1874 — Ανρί Μπελ (Henri Belle) [Σελ. 144–149] 110
1876 — Αλεξάντερ Μπίττνερ και Φραντς Χέγκερ (Alexander Bittner und Franz Heger) [Σελ. 149–151] 116
1876 — Χάμπο Λόλλινγκ (Habbo Lolling) [Σελ. 151–153] 117
1877 — Τζον Πέντλαντ Μάχαφι (John Pentland Mahaffy) [Σελ. 154] 119
1878 — Ζοζέφ Ρεϊνάκ (Joseph Reinach) [Σελ. 154–155] 120
1880 — Ρίτσαρντ Ρίντλεϋ Φάρρερ (Richard Ridley Farrer) [Σελ. 156–157] 121
1881 — Χανς Μύλλερ (Hans Müller) [Σελ. 157–158] 122
1883 — Άγκνες Σμιθ-Λιούις (Agnes Smith-Lewis) [Σελ. 158–159] 122
1886 — Τζον Έντουιν Σάντυς (John Edwin Sandys) [Σελ. 159–161] 123
1889 — Γκέοργκ Μπέρμαν (Georg Behrmann) [Σελ. 161–163] 125
1890 — Άλφρεντ Φίλιπσον (Alfred Philippson) [Σελ. 164–166] 127
1892 — Παουλ Μπραντ (Paul Brandt) [Σελ. 166–169] 128
1893 — Άλφρεντ Φίλιπσον (Alfred Philippson) [Σελ. 169–170] 131

Βιβλιογραφία 132

Πηγές των εικόνων 136

Για το βιβλίο

Οι παλιές περιηγητικές αναφορές προσφέρουν συχνά στον αναγνώστη μια εντελώς νέα ματιά σε γνωστές περιοχές. Ιδίως στην Ελλάδα, η επανανακάλυψη των κλασικών τοπίων στο πλαίσιο της Αναγέννησης προχώρησε πολύ αργά και διστακτικά, επειδή η χώρα, ως τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν αρκετά δυσπρόσιτη. Ακόμη και στους ξακουστούς Δελφούς τολμούσαν να φτάσουν σχετικά λίγοι ταξιδιώτες, και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνονταν τότε αυτά τα ταξίδια ήταν πολύ αξιοσημείωτες. Λεπτομερείς αναφορές μορφωμένων περιηγητών, φιλοπεριπετειωδών εμπόρων και, μεταξύ άλλων, στρατιωτικά ενδιαφερόμενων διπλωματών αποτελούν γι' αυτό ακόμη και σήμερα μια ενδιαφέρουσα και συχνά πολύ διασκεδαστική πηγή για τις περιφερειακές συνθήκες στη Στερεά Ελλάδα. Η συλλογή αυτή δείχνει αφενός πόσο άλλαξαν οι δύο περιοχές, η Φωκίδα και η Λοκρίδα, κατά τον Μεσαίωνα και κατά την περίοδο που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφετέρου όμως και πόσο μεγάλο είναι το βήμα από το Βασίλειο της Ελλάδος ως τη σημερινή εποχή.

«Χωρίς την επί αιώνες συλλεκτική δραστηριότητα των βιβλιοθηκονόμων της Κρατικής και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Γκέτινγκεν, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να γραφτεί με αυτόν τον τρόπο· σε αυτούς αισθάνομαι ευγνωμόνως συνδεδεμένη.»

Εισαγωγή

Τα αρχαία τοπία της Φωκίδας και της Ανατολικής Λοκρίδας θεωρούνταν επί μακρόν από ιστορικούς και αρχαιολόγους ως μια ελάχιστα σημαντική επαρχία. Παρόλο που οι Δελφοί, ως το σημαντικότερο ελληνικό ιερό, βρίσκονταν ακριβώς στο κέντρο της Φωκίδας, το γεγονός αυτό δεν οδήγησε στο να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην Κεντρική Ελλάδα. Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες γίνεται σαφέστερο —τεκμηριωμένο από ολοένα και περισσότερα αρχαιολογικά ευρήματα— ότι ούτε η Λοκρίδα ούτε η Φωκίδα ήταν τόσο επαρχιακές όσο υποτίθετο παλαιότερα, αλλά αποτελούσαν, τουλάχιστον κατά περιόδους, ένα πολιτιστικό κέντρο. Για τον λόγο αυτόν η έρευνα των πηγών αυτών των περιοχών έρχεται ολοένα και περισσότερο στο προσκήνιο, και πρέπει επίσης να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στις περιηγητικές αναφορές της πρώιμης νεότερης εποχής. Μέχρι σήμερα υπάρχουν ελάχιστες ολοκληρωμένες επεξεργασίες πρώιμων περιηγητικών αναφορών για την ηπειρωτική Ελλάδα· συνήθως παρατίθενται ξανά και ξανά μεμονωμένοι σημαντικοί περιηγητές. Η συγκέντρωση περιηγητικών αναφορών που αφορούν επιμέρους περιοχές αποτελεί επομένως ένα επείγον ζητούμενο για την επεξεργασία της τοπικής ιστορίας.

Αρχαίες πηγές, όπως ο Ηρόδοτος, ο Παυσανίας και ο Στράβων, έχουν αξιοποιηθεί κατ' επανάληψη. Οι πηγές από την ανατολικορωμαϊκή και βυζαντινή εποχή είναι ελάχιστα αποδοτικές από τοπικοϊστορική άποψη για την Κεντρική Ελλάδα, και στα τετρακόσια χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας η κατάσταση ως προς τις αξιοποιήσιμες ιστορικές πηγές δεν είναι καλύτερη. Για την Ευρώπη η Ελλάδα κατά τον Μεσαίωνα είχε καταστεί άγνωστο έδαφος, ένα λευκό σημείο στον χάρτη, για το οποίο γνώριζε κανείς μόνο πώς έμοιαζε στην αρχαιότητα. Μετά τις Σταυροφορίες το ρεύμα των προσκυνητών προς τους Αγίους Τόπους διατηρήθηκε μεν, αλλά οι ταξιδιωτικές διαδρομές περνούσαν κατά κανόνα μέσω Κωνσταντινούπολης ή μέσω Κρήτης. Υπάρχουν αμέτρητες αναφορές για τα ελληνικά νησιά ή για την Κωνσταντινούπολη, αλλά ελάχιστοι περιηγητές έφταναν μέχρι την Αθήνα και ακόμη λιγότεροι ταξίδευαν πραγματικά διασχίζοντας τη χώρα μέχρι τη Φωκίδα. Λεπτομερείς περιηγητικές αναφορές φιλοπεριπετειωδών εμπόρων, στρατιωτικά ενδιαφερόμενων διπλωματών και μορφωμένων περιηγητών για την Κεντρική Ελλάδα αποτελούν επομένως ακόμη και σήμερα μια σημαντική πηγή για τις περιφερειακές συνθήκες από τον Μεσαίωνα και εξής.

Οι πρώιμοι περιηγητές στην Κεντρική Ελλάδα προσανατολίζονταν —εφόσον είχαν ιστορικό ενδιαφέρον— κυρίως στην περιήγηση του Παυσανία από τον 2ο αιώνα μ.Χ. Είναι επομένως εύλογο να οριοθετηθεί γεωγραφικά μια συλλογή περιηγητικών αναφορών σύμφωνα με τα αρχαία σύνορα της εποχής του Παυσανία. Οι αρχαίες περιοχές της Φωκίδας, της Δωρίδας και της Δυτικής και Ανατολικής Λοκρίδας θα αποτελέσουν τις περιοχές με τις οποίες ασχολείται η παρούσα εργασία. Έτσι, τα γεωγραφικά όρια αυτής της συλλογής βρίσκονται ανάμεσα στον Ευβοϊκό κόλπο στα βόρεια και τον Κορινθιακό κόλπο στα νότια· το δυτικό όριο βρίσκεται περίπου στη γραμμή από το Γαλαξίδι μέσω Άμφισσας, Γραβιάς και Μπράλου έως τις Θερμοπύλες, και το ανατολικό όριο περίπου στη διαδρομή από την Αντίκυρα μέσω Χαιρώνειας έως την Αταλάντη.

Η παρούσα συγκέντρωση των πρώιμων περιηγητικών αναφορών από τις περιοχές της Φωκίδας και της Λοκρίδας διερευνά καταρχάς τα ερωτήματα ποιοι και πόσοι περιηγητές επισκέφθηκαν αυτές τις περιοχές, ποιες διαδρομές ακολούθησαν και ποιους οικισμούς επισκέφθηκαν. Δυστυχώς δεν δημοσίευσαν καθόλου όλοι οι περιηγητές τις εμπειρίες τους σε περιηγητικά έργα, ώστε ο αριθμός των επισκεπτών πρέπει να υπολογιστεί πολύ υψηλότερος. Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν και συγγραφείς που δημοσίευσαν περιηγητικές αναφορές χωρίς να έχουν βρεθεί ποτέ στην Ελλάδα· αυτοί δεν ελήφθησαν υπόψη εδώ. Στο δεύτερο μέρος αυτής της συλλογής εξετάζονται λεπτομερέστερα οι μεμονωμένοι περιηγητές και πα-

ρατίθενται επιμέρους αποσπάσματα από τις αναφορές τους. Η επιλογή των παραθεμάτων έγινε αποκλειστικά με κριτήριο να συμπεριληφθούν όσο το δυνατόν πιο ενδιαφέροντα και εύγλωττα χωρία. Για λόγους αυθεντικότητας των κειμένων χρησιμοποίησα, στο μέτρο του δυνατού, τις πρωτότυπες εκδόσεις. Αποφεύχθηκε η αρχαιολογική και ιστορική αξιολόγηση των επιμέρους αναφορών, καθώς κάτι τέτοιο θα υπερέβαινε τα όρια αυτής της εργασίας.

Η γραφή των τοπωνυμίων, τα οποία άλλαξαν συχνά στη διάρκεια των αιώνων, ακολουθεί στο μέτρο του δυνατού τη σημερινή ισχύουσα μορφή.

Η συλλογή αρχίζει τον 12ο αιώνα και κλείνει στα τέλη του 19ου αιώνα. Την εποχή των Σταυροφοριών οι περιηγητές πατούσαν στην Ελλάδα σε άγνωστο έδαφος. Συνέλεγαν όσο το δυνατόν πιο ουδέτερα όλα τα γεγονότα που μπορούσαν να συλλάβουν, ώστε να τα μεταδώσουν στην πατρίδα τους. Μόνο αργότερα —από τον 18ο αιώνα— άρχισε η ερμηνεία όσων έβλεπαν. Όσο ταχύτερα όμως γινόταν το ταξίδι, τόσο πιο σύντομες και φτωχές γίνονταν οι περιηγητικές αναφορές. Έτσι, η αξιοποιησιμότητα των αναφορών για τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα λήγει με την έναρξη της κατασκευής της μεγάλης σιδηροδρομικής γραμμής Λαρίσης από την Αθήνα προς τη Λαμία το έτος 1893, διότι ήδη για την κατασκευή της γραμμής έπρεπε να διανοιχθούν καλοί δρόμοι για τη μεταφορά υλικών και εργατών, οι οποίοι αύξησαν και τη γενική ταχύτητα των ταξιδιών.

Συνολικά 77 περιηγητές διέσχισαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις Άγγλοι, Γερμανοί και Γάλλοι. Η μέση διάρκεια παραμονής τους στις δύο αυτές περιοχές ανερχόταν σε τέσσερις ημέρες. Ακόμη κι αν λάβει κανείς υπόψη ότι κατά κανόνα μόνο η επίσκεψη των Δελφών απαιτούσε μία ολόκληρη ημέρα, το διάστημα αυτό είναι εκπληκτικά μεγάλο για περιοχές στις οποίες εκείνη την εποχή, εκτός από τους Δελφούς, υπήρχαν ελάχιστα ιστορικά και αρχαιολογικά αξιοθέατα.

Ταξιδιωτικές διαδρομές

Στην Ελλάδα η μεγαλύτερη εμπορευματική κίνηση γινόταν πιθανότατα ανέκαθεν διά θαλάσσης. Ιδίως στη Φωκίδα και τη Λοκρίδα ένα καλά ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο ήταν —και παραμένει ακόμη και σήμερα— πολύ δαπανηρό στη συντήρησή του, διότι η γεωλογικά πολύ ενεργή τάφρος της Αταλάντης προκαλεί συχνά σεισμούς, οι οποίοι με κατολισθήσεις και καθιζήσεις εδάφους καταστρέφουν τακτικά τους δρόμους. Η θαλάσσια συγκοινωνία από την Αθήνα προς τον βορρά γινόταν επί πολλούς αιώνες μόνο μέσω του Ευβοϊκού κόλπου, επειδή οι βόρειες ακτές της Εύβοιας δεν προσέφεραν προστατευμένα λιμάνια και το ανοιχτό Αιγαίο κυριαρχούνταν υπερβολικά από πειρατές. Το Νεγροπόντε / Χαλκίδα ήταν κατά τον Μεσαίωνα ενετικός ναύσταθμος και μεγάλο εμπορικό λιμάνι, ενώ το νησί της Αταλάντης ήταν σημειωμένο σε όλους τους ναυτικούς χάρτες ως σημείο αναγνώρισης.[1] Εκτός από τα Τάλαντα / Αταλάντη, στους πορτολάνους του βόρειου Ευβοϊκού σημειώνονταν συνήθως ακόμη ο Λογγός και η Μενδενίτσα / Βοδονίτσα. Τα μεγάλα εμπορικά λιμάνια στον Κορινθιακό κόλπο, αντίθετα, ήταν η Ναύπακτος, το Γαλαξίδι και η Κίρρα, το «ιερό λιμάνι» των Δελφών, καθώς και η Αντίκυρα, με ένα πολύ καλά προστατευμένο αγκυροβόλιο που χωρούσε πολλά πλοία. Εδώ ήταν κατά τον Μεσαίωνα ο τόπος αποβίβασης των προσκυνητών που πήγαιναν στη μονή του Οσίου Λουκά.

Οι χερσαίες διαδρομές αποτελούνταν μέχρι και αρκετά μέσα στον 19ο αιώνα από λίγο ή πολύ καλά συντηρημένα μονοπάτια για μουλάρια, γαϊδούρια και άλογα. Στην κατεύθυνση ανατολής–δύσης υπήρχαν τρεις κύριες οδοί επικοινωνίας:

1. Η διαδρομή Λιβαδειά – Δαύλεια – Αράχωβα – Καστρί – Άμφισσα. Πρόκειται, τουλάχιστον εν μέρει, για την ήδη από την αρχαιότητα συχνά χρησιμοποιούμενη «ιερά οδό» από την Αθήνα προς τους Δελφούς, η οποία σε όλη τη διάρκεια των αιώνων ήταν πάντοτε σε χρήση και είχε μεγάλη κίνηση.

2. Η διαδρομή από τη Χαιρώνεια ανεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισού μέχρι τη Δωρίδα. Ο δρόμος αυτός, ως η μόνη οδός πρόσβασης προς όλες τις διαδρομές βορρά–νότου, ήταν πάντοτε ένας σημαντικός δρόμος διέλευσης, τόσο για στρατεύματα όσο και για τη μεταφορά εμπορευμάτων και για μεμονωμένα πρόσωπα.

3. Ο παραλιακός δρόμος από την Αταλάντη προς τις Θερμοπύλες και πέρα από αυτές προς τη Λαμία / Ζητούνι. Για μεγάλο διάστημα τη διαδρομή αυτή την αντικαθιστούσε η θαλάσσια συγκοινωνία, επειδή εδώ το πρόβλημα των γεωλογικών μεταβολών ίσχυε σε αυξημένο βαθμό. Ρήγματα, κατολισθήσεις, καταβύθιση του θαλάσσιου πυθμένα και άνοδος της στάθμης του νερού παραδίδονται για τον Ευβοϊκό κόλπο ήδη από την αρχαιότητα. Σε αυτά προστίθενται ακόμη και σήμερα την άνοιξη ορμητικοί ποταμοί όπως ο Βοάγριος, ο οποίος παρασύρει τεράστιες ποσότητες φερτών υλικών. Μόλις από τον 19ο αιώνα άρχισαν οι περιηγητές να χρησιμοποιούν καθόλου τον παραλιακό δρόμο· ακόμη και το 1890 αναφέρει ο Philippson[2] ότι η διαδρομή δεν είχε καθόλου γέφυρες και γι’ αυτό μπορούσε να διανυθεί άνετα μόνο το καλοκαίρι — πάνω στην ακρογιαλιά.

Όταν γίνεται εδώ λόγος για συνδέσεις ανατολής–δύσης ή βορρά–νότου, αυτό δεν σημαίνει μονόδρομη κατεύθυνση. Το ερώτημα αν, για παράδειγμα, πρόκειται για μια διαδρομή από βορρά προς νότο ή από νότο προς βορρά μπορεί να εκτιμηθεί διαφορετικά στη διάρκεια των αιώνων. Οι Ρωμαίοι υπό τον Φλα-

1. Johannes Koder: Hellas und Thessalien. Βιέννη 1976 (Tabula Imperii Byzantini, τ. 1), σ. 101 κ.ε.
2. Alfred Philippson: Bericht über eine Reise durch Nord- und Mittelgriechenland. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, τ. 25 (1890), σ. 405.

μινίνο προήλασαν από τον νότο, οι Οθωμανοί ήρθαν από τον βορρά, και στην εποχή του ελληνικού βασιλείου οι ερευνητές έρχονταν πάλι από την Αθήνα και τον νότο.

Οι συνδέσεις βορρά–νότου στη Φωκίδα ήταν πολυαριθμότερες. Πάνω από τον ορεινό όγκο του Καλλίδρομου στα βόρεια, ανάμεσα στον Ευβοϊκό κόλπο και την κοιλάδα του Κηφισού, υπήρχαν ήδη στην αρχαιότητα τέσσερα περάσματα, τα οποία στους μεταγενέστερους αιώνες χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικό βαθμό, αλλά στην ουσία υπάρχουν μέχρι σήμερα.[3] Από ανατολή προς δύση πρόκειται για τα εξής περάσματα:

1. Η διαδρομή Αταλάντη – Μπογδάνα / Υάμπολις – Χαιρώνεια ήταν ήδη στην αρχαιότητα μια πολιτικά και στρατιωτικά σημαντική οδός επικοινωνίας. Η πορεία της διαδρομής θα πρέπει να αντιστοιχούσε σε εκείνη του αγροτικού δρόμου που υπάρχει ακόμη και σήμερα: από τη Μπογδάνα ακολουθώντας αρχικά την κοιλάδα του Άσσου, έπειτα κατευθείαν προς τα νότια ανάμεσα από τα υψώματα του Ιδυλείου, γύρω από τη δυτική άκρη του Ακοντίου και ακριβώς προς τη Χαιρώνεια. Ακόμη και σήμερα ο λέων της Χαιρώνειας ατενίζει ακριβώς αυτόν τον δρόμο, τον οποίο ο Dodwell[4] αποκαλεί, ξεκινώντας από την Αταλάντη, «τον μεγάλο δρόμο προς τη Λιβαδειά».

2. Η διαδρομή από το Κανούργιο ανεβαίνοντας την κοιλάδα του Βοαγρίου, μέσω του περάσματος των Βασιλικών, προς την αρχαία Ελάτεια, τη μετέπειτα Ελευθά (Elephta), στην πεδιάδα του Κηφισού. Από τότε που ο Φλαμινίνος το 198 π.Χ. έκανε την Ελάτεια στρατιωτική βάση, η διαδρομή αυτή προς το Θρόνιο στα βόρεια χρησιμοποιούνταν συχνά[5] και ήταν πιθανότατα καλά κατασκευασμένη. Την ξαναβρίσκουμε στην Tabula Peutingeriana[6] του 2ου αι. μ.Χ. ως κύρια οδό των Ρωμαίων από τη Λαμία / Ζητούνι προς τη Θήβα και την Αθήνα. Η διαδρομή αυτή μέσω της κοιλάδας του Βοαγρίου παρέμεινε πιθανότατα η κύρια διαδρομή προς τα νότια, ώσπου το νέο μαρκιζάτο της Βοδονίτσας[7] ανέλαβε τον 13ο αι. τον έλεγχο των περασμάτων του Καλλίδρομου. Η Ελάτεια έγινε ο ασήμαντος συνοικισμός Λέφτα, ενώ τη λειτουργία της ανέλαβε το Εσέντ-Αμπάντ (Esed-Abad), που ιδρύθηκε κατά την τουρκική εποχή δυτικότερα, στην πεδιάδα του Κηφισού. Το πέρασμα των Βασιλικών έχασε τη σημασία του, επειδή το πέρασμα της Φοντάνας αποτελούσε πλέον τη συντομότερη σύνδεση. Για τους ταξιδιώτες από την κοιλάδα του Βοαγρίου δημιουργήθηκε τότε η σύνδεση με τη διαδρομή της Φοντάνας μέσω μιας απότομης ανηφόρας πίσω από τη Ρεγγίνη.

3. Ο δρόμος μέσω του περάσματος της Φοντάνας οδηγούσε από τον Μώλο στην ακτή, μέσω του φρουρίου της Βοδονίτσας, το οποίο είχε γίνει τουρκικό ήδη το 1414, προς το καθαυτό πέρασμα που βρισκόταν ανατολικότερα, όπου υπήρχε ένα τουρκικό φυλάκιο (Δερβένι), έστριβε έπειτα προς τα νότια και κατέληγε ακριβώς στο Εσέντ-Αμπάντ[8], που αργότερα ονομάστηκε Τουρκοχώρι. Εδώ ήταν η σύνδεση με τον κεντρικό δρόμο προς τη Θήβα και την Αθήνα.

4. Οι ταξιδιώτες των οποίων ο προορισμός δεν βρισκόταν προς τη Θήβα και την Αθήνα έπαιρναν κατευθείαν από τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα τη διαδρομή προς τα νοτιοδυτικά μέσω του περάσματος της Κλεισούρας προς τη Δρυμαία / Γλούνιστα και την Αμφίκλεια / Δαδί, για να φτάσουν είτε στους οικισμούς της πεδιάδας του Κηφισού είτε από εκεί, μέσω του Παρνασσού ή μέσω της Γραβιάς, να συνεχίσουν προς

3. Βλ. επίσης Habbo Lolling: Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877. Βερολίνο 1989, σ. 255· Wilhelm Vischer: Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland. Βασιλεία 1857, σ. 629 κ.ε.· Kendrick Pritchett: Studies in ancient Greek topography, Part IV: Passes. Μπέρκλεϊ 1982, σ. 123 κ.ε.
4. Edward Dodwell: A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801–1806. Λονδίνο 1819, τ. 2, σ. 59.
5. Βλ. επίσης Τίτος Λίβιος: Historiae 32, 24, 1 και 33, 3, 6.
6. Παγκόσμιος χάρτης του Καστόριου, γνωστός ως Πίνακες του Peutinger, Βιέννη, Codex Vindobonensis 324.
7. Johannes Koder: Hellas und Thessalien. Βιέννη 1976 (Tabula Imperii Byzantini, τ. 1), σ. 221 κ.ε.
8. Machiel Kiel· Friedrich Sauerwein: Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460–1981). Πασσάου 1994, σ. 53.

τα νότια. Η παλιά τουρκική γέφυρα αυτής της διαδρομής πάνω από τον Κηφισό, ανάμεσα στη Δρυμαία και την Πολύδροσο, υπάρχει ακόμη και σήμερα.

5. Η τελευταία διαδρομή από βορρά προς νότο περνούσε από το πέρασμα κοντά στον Μπράλο. Το φρούριο Σιδηρόκαστρο, που βρίσκεται πάνω από τον ποταμό Ασωπό, ανήκε ήδη κατά τη βυζαντινή εποχή σε ένα σύστημα φύλαξης γύρω από την πεδιάδα του Σπερχειού.[9] Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι ο δρόμος του περάσματος προς τη Γραβιά περνούσε από την άλλη πλευρά της κοιλάδας, μέσω της μονής Δαμάστας, του Ελευθεροχωρίου, της Νευρόπολης και του Παλαιοχωρίου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατά την τουρκική εποχή, όταν χρειαζόταν μια γρήγορη χερσαία σύνδεση ανάμεσα στα διοικητικά κέντρα Ζητούνι / Λαμία και Σάλωνα / Άμφισσα, οι ταξιδιώτες χρησιμοποιούσαν σχεδόν πάντοτε το πέρασμα της Κλεισούρας. Μόλις οι ταξιδιώτες από τον 19ο αιώνα και μετά περνούσαν πάλι μέσω της Νευρόπολης και χαρακτήριζαν τη διαδρομή πολύ δύσκολη.[10]

Από την κοιλάδα του Κηφισού προς τα νότια, στον Κορινθιακό κόλπο, έπρεπε κανείς είτε να διασχίσει τον Παρνασσό είτε να τον παρακάμψει. Γι' αυτό υπήρχαν τρεις δυνατές διαδρομές:

1. Η συνέχεια της διαδρομής του Μπράλου από τη Γραβιά προς την Άμφισσα / Σάλωνα. Το τεχνητά διαμορφωμένο μονοπάτι ήταν εν μέρει πολύ απότομο και σε ορισμένα σημεία κατασκευασμένο σαν σκάλα, μια λεγόμενη «Κακή Σκάλα».[11] Πηγάδια ή πηγές υπήρχαν ελάχιστα.[12] Πιθανότατα αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους, ως η μόνη διαδρομή στην Ελλάδα, ανάμεσα στην Άμφισσα και τη Λαμία χρησιμοποιούνταν από τα εμπορικά καραβάνια καμήλες[13] ακόμη και μέχρι το 1890.

2. Η διαδρομή από τη Λιλαία ή την Τιθορέα πάνω από τον Παρνασσό προς την Αράχωβα ήταν μεν, σύμφωνα με τον Παυσανία[14], μόνο ένα σύντομο ημερήσιο ταξίδι για έναν πεζό, σε μεταγενέστερους χρόνους όμως είχε πια μόνο τοπική σημασία. Μόνο οι λάτρεις της αρχαιότητας περιηγητές, που ακολουθούσαν τα ίχνη του Παυσανία, την ανακάλυψαν ξανά. Σήμερα έχει διαπλατυνθεί σε δρόμο πολλών λωρίδων — για τον χιονοδρομικό τουρισμό.

3. Η διαδρομή Δαύλεια – Άμβρυσσος – Αντίκυρα ήταν κατά τη ρωμαϊκή εποχή η κύρια οδός ανεφοδιασμού για τον στρατό που στάθμευε στην Ελάτεια.[15] Η Αντίκυρα παρέμεινε τόπος μεταφόρτωσης εμπορευμάτων, κι έτσι ο συνδετικός δρόμος προς την κοιλάδα του Κηφισού έμεινε πάντοτε μια διαδρομή με μεγάλη κίνηση.

9. Angiolello, Giovanni Maria (1452–1525): Manuscrits inédits publiés par Jean Reinhard. Μπεζανσόν 1913, σ. 32.
10. Edward Dodwell: A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801–1806. Λονδίνο 1819, τ. 2, σ. 131.
11. Henry Holland: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c. during the years 1812 and 1813. Λονδίνο 1815, σ. 388 κ.ε.
12. Erinnerungen eines ehemaligen griechischen Offiziers aus den Jahren 1833–1837. [Heinrich Sander, ανών.]. Ντάρμσταντ 1839, σ. 109.
13. Alfred Philippson: Bericht über eine Reise durch Nord- und Mittelgriechenland. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, τ. 25 (1890), σ. 360.
14. Παυσανίας X 32, 8 και X 33, 3.
15. Τίτος Λίβιος: Historiae 32, 18, 3–5.

Ιστορία των ταξιδιών

Από πολιτική άποψη, η Κεντρική Ελλάδα βρισκόταν από την ύστερη ρωμαϊκή εποχή εντελώς στο περιθώριο· το κέντρο εξουσίας, η Κωνσταντινούπολη, επισκίαζε τα πάντα. Στις εν μέρει κακώς προστατευμένες περιοχές εισέβαλαν οι Ούννοι, λεηλάτησαν την ηπειρωτική χώρα και επέτρεψαν στη συνέχεια στους Σλάβους να εγκατασταθούν στις άδειες πλέον περιοχές. Επιδημίες πανώλης αποδεκάτισαν σε τέτοιο βαθμό ολόκληρη την αυτοκρατορία, ώστε το 755 το Βυζάντιο διέταξε μια μεγάλης κλίμακας αναγκαστική μετοίκηση από την Ελλάδα και τα νησιά προς την Κωνσταντινούπολη, ώστε τουλάχιστον η πρωτεύουσα να διατηρήσει επαρκή αριθμό κατοίκων. Το καλά ανεπτυγμένο αρχαίο οδικό δίκτυο δεν συντηρούνταν πλέον και ερήμωσε, ώστε μια απρόσκοπτη χερσαία επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη έγινε κατά περιόδους δύσκολη. Παρά τα γεγονότα αυτά, η Κεντρική Ελλάδα γνώρισε στα τέλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας οικονομική άνθηση, με υψηλές εξαγωγές σιτηρών, υφασμάτων και μεταξωτών. [16] Οι κύριες οδοί μεταφοράς εκείνη την εποχή ήταν ωστόσο οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι και όχι οι χερσαίες συνδέσεις. Δεν προκαλεί επομένως έκπληξη το ότι ο μόνος γνωστός περιηγητής από την εποχή των Σταυροφόρων, ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης, άγγιξε τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα πιθανότατα μόνο σε λιμάνια.

Κατά τη Φραγκοκρατία οι Pallavicini, για λογαριασμό του δουκάτου των Αθηνών, ενίσχυσαν το φρούριο της Βοδονίτσας, για να εξασφαλίσουν την κύρια οδό επικοινωνίας από τη Λαμία προς την κοιλάδα του Κηφισού και προς το διοικητικό κέντρο, τη Θήβα. Η Αταλάντη έγινε βαρονία και εξελίχθηκε, με το όνομα Porto Chalandri[17], σε ζωηρό εμπορικό κέντρο.

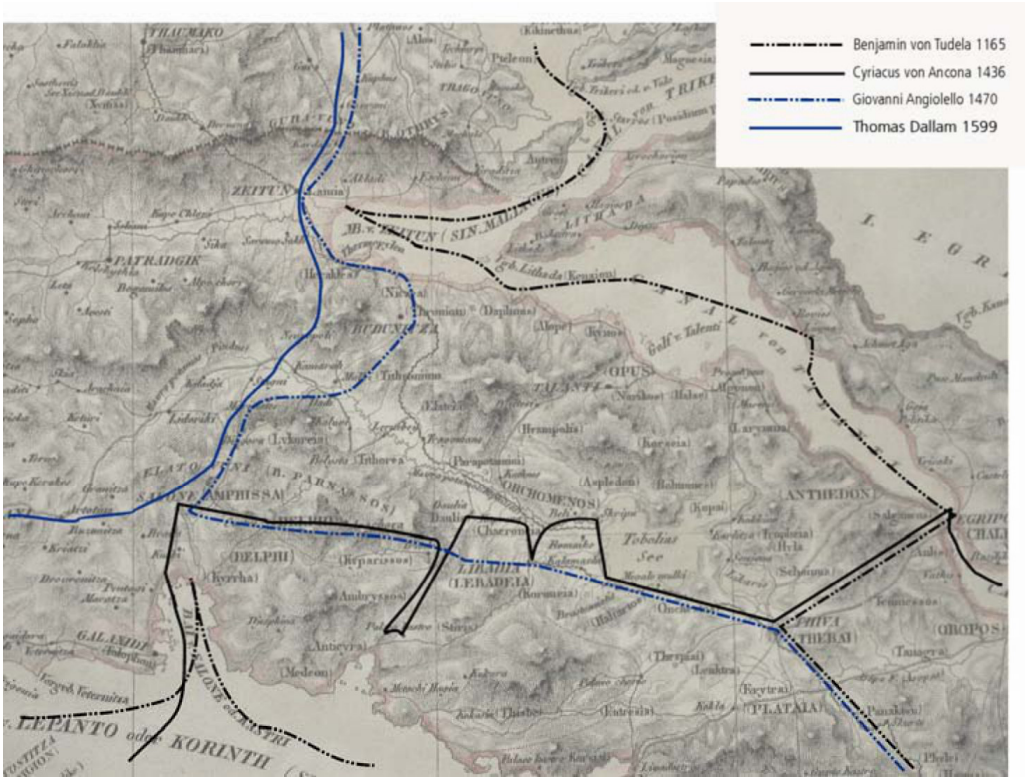
Οι Φράγκοι χρειάζονταν καλούς δρόμους για το εμπόριο και για τον εύρυθμο εφοδιασμό της χώρας. Κατασκευάστηκαν γέφυρες, ιδρύθηκαν αποθήκες και σημαντικά περάσματα εξασφαλίστηκαν με κάστρα. Το κύριο ζητούμενο ήταν οι δασμοί που εισπράττονταν από τα εμπορικά καραβάνια. Ελάχιστα όμως οχήματα κυκλοφορούσαν στους δρόμους· οι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες ταξίδευαν έφιπποι, οι στρατιώτες και οι προσκυνητές πεζοπορούσαν από τον έναν σταθμό στον άλλον. Το ταξίδι με άμαξες ήταν επίπονο έως αδύνατο· η κατασκευή δρόμων υστερούσε πάντοτε έναντι των αναγκών. Η εμπορική κίνηση γινόταν επομένως για μεγάλο διάστημα με καραβάνια μουλαριών, τα οποία χρειάζονταν μόνο καλύτερα μονοπάτια.

Το 1311 οι Φράγκοι πολέμησαν κοντά στον Ορχομενό εναντίον της Καταλανικής Εταιρείας. Η φραγκική άρχουσα τάξη συντρίφτηκε και οι Καταλανοί κυριαρχούσαν από τότε στην Κεντρική Ελλάδα. Στα χρόνια μετά την καταστροφική επιδημία πανώλης του 1348 έλειπαν οι άνθρωποι για να καλλιεργήσουν τα χωράφια· ακολούθησαν κακές σοδειές και χωριά ερήμωσαν. Στα τέλη του 14ου αιώνα οι Τούρκοι κατέκτησαν τη Θεσσαλία και προέλαυναν με επιδρομές νοτιότερα. Το κάστρο της Βοδονίτσας έγινε τουρκικό ήδη το 1414, το δουκάτο των Αθηνών το 1435 τουρκικό υποτελές κράτος.

Ελάχιστοι περιηγητές τολμούσαν εκείνη την εποχή να μπουν σε περιοχές όπου κυριαρχούσαν ληστές, απειλούσε η πανώλη και δεν υπήρχαν καταλύματα. Οι προσκυνητές προς τους Αγίους Τόπους απέφευγαν την ηπειρωτική χώρα και έπαιρναν το θαλάσσιο πέρασμα κατά μήκος των Ιονίων νησιών, γύρω από την Πελοπόννησο και μέσω Κρήτης. Οι λίγοι επισκέπτες της ηπειρωτικής χώρας περιορίζονταν στις σχετικά ασφαλείς περιοχές, δηλαδή στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και τα νησιά. Παρ' όλα αυτά, εκείνη

16. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης αναφέρει κατά την επίσκεψή του στη Θήβα ότι βρίσκονταν εκεί 200 Εβραίοι, οι οποίοι ήταν οι πιο επιδέξιοι υφαντές μεταξιού και κατασκευαστές πορφυρών ενδυμάτων.
17. Το Porto Chalandri αναφέρεται π.χ. στον portolano Rizo, περ. 1490. Konrad Kretschmer: Die italienischen Portolane des Mittelalters. Βερολίνο 1909, σ. 220.

την εποχή έφτασε στη Φωκίδα ο πρώτος «αρχαιολόγος»: ο Κυριακός ο Αγκωνίτης ήρθε το 1436, μεταξύ άλλων, στους Δελφούς για να συλλέξει επιγραφές. Η διαδρομή του όμως βρισκόταν αποκλειστικά εντός του δουκάτου των Αθηνών και όσο το δυνατόν μακρύτερα από τα τουρκικά σύνορα.

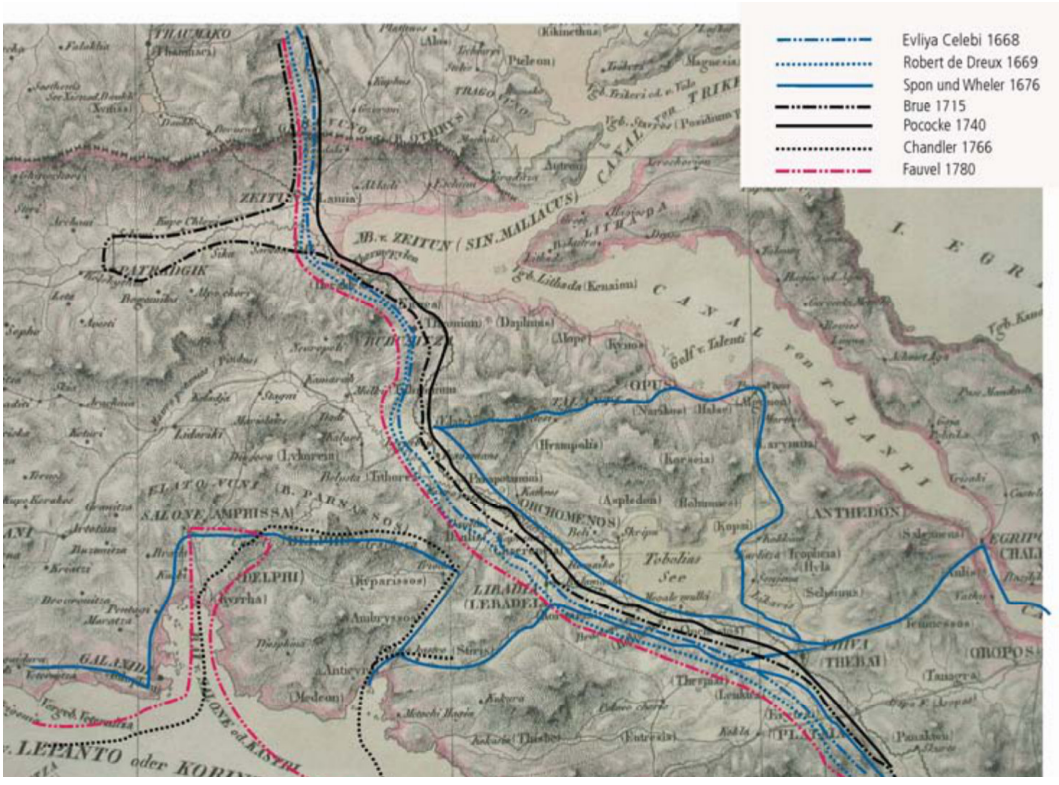
Εικ. 1: Ταξιδιωτικές διαδρομές 1165–1599 (απόσπασμα από τον χάρτη του J. B. Seitz: Charte von dem Königreiche Griechenland, Μόναχο: Cotta 1832).

Από το 1456 ολόκληρη η Ελλάδα βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Τούρκων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν με μεγάλη καχυποψία όλους τους ταξιδιώτες που δεν είχαν αμιγώς εμπορικά συμφέροντα, ώστε στην επόμενη περίοδο ακόμη και η πιο αραιή ταξιδιωτική κίνηση έμεινε σε μεγάλο βαθμό ανεσταλμένη. Παρόλο που ένα διαρκές ρεύμα προσκυνητών κατευθυνόταν προς την Εγγύς Ανατολή, στο εσωτερικό της Τουρκικής Αυτοκρατορίας έφταναν μόνο έμποροι ή απεσταλμένοι της Υψηλής Πύλης. Η συνήθης διαδρομή των —κατά κύριο λόγο Βενετών— εμπόρων ήταν το ταξίδι με πλοίο από την Ιταλία γύρω από την Πελοπόννησο προς την Αθήνα, έπειτα μέσω του Ευβοϊκού κόλπου στο Νεγροπόντε / Χαλκίδα και από εκεί μέσω του διαύλου της Αταλάντης στη Λαμία, τον Βόλο και τη Θεσσαλονίκη. Ελάχιστοι επέλεγαν τη χερσαία οδό, η οποία, τουλάχιστον με δυσμενείς ανέμους, ήταν ταχύτερη. Έτσι, για τα επόμενα 300 χρόνια μάς έχουν διασωθεί μόνο οι αναφορές οκτώ περιηγητών στη Φωκίδα και τη Λοκρίδα.

Ο Giovanni Angiolello, μετά την κατάληψη του Νεγροπόντε το 1470, σύρθηκε ως σκλάβος στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον τουρκικό στρατό, ο οποίος σίγουρα κινούνταν αποκλειστικά σε κεντρικούς δρόμους. Από τη διαδρομή της πορείας μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι οι Τούρκοι, αμέσως μετά την κατάκτηση της Ελλάδας, είχαν διαμορφώσει τη γι’ αυτούς ταχύτερη και πιο συμφέρουσα χερσαία σύνδεση ανάμεσα στα εμπορικά και διοικητικά τους κέντρα, τη διαδρομή Λαμία – Γραβιά – Άμφισσα – Lepanto / Ναύπακτος. Το πέρασμα της Κλεισούρας, ακριβώς πίσω από τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα, ήταν εκείνη την εποχή η συντομότερη διαδρομή από το Ζητούνι / Λαμία προς τη Γραβιά, και από εκεί ένα διαμορφωμένο μονοπάτι οδηγούσε μέσω της κακόφημης «Κακής Σκάλας» προς την Άμφισσα / Σάλωνα.

Κατά μήκος των διαμορφωμένων καλντεριμιών προωθήθηκαν στη συνέχεια Τούρκοι έποικοι από τη Θεσσαλία προς τα νότια· ιδρύθηκαν νέα χωριά και άλλα μετονομάστηκαν. Μετά την αποχώρηση των Βενετών το Αιγαίο έγινε ελντοράντο για τους πειρατές. Οι παράκτιες περιοχές δέχονταν τόσο συχνές επιδρομές, ώστε ολόκληρα χωριά αποσύρθηκαν για να προστατευτούν από τους πειρατές βαθύτερα στην ενδοχώρα. Λίγο πριν από το 1540 έγινε μια αιματηρή πειρατική επιδρομή στην Αταλάντη και την περιοχή της, μετά την οποία ολόκληρος ο πληθυσμός της Αταλάντης απαλλάχθηκε από τους φόρους, υπό τον όρο να αναλάβει ο ίδιος την ακτοφυλακή.[18] Στην ενδοχώρα εγκαταστάθηκαν δερβεντζήδες (φύλακες περασμάτων), οι οποίοι στάθμευαν ως μόνιμες φρουρές σε καλύβες, φύλαγαν τα ορεινά περάσματα και προειδοποιούσαν με τύμπανα τους εμπόρους-ταξιδιώτες για κίνδυνο. Στα τέλη του 16ου αιώνα ο Βρετανός κατασκευαστής εκκλησιαστικών οργάνων Thomas Dallam, στο ταξίδι της επιστροφής του στην Αγγλία, προτίμησε την ταχύτερη χερσαία σύνδεση από τον Βόλο προς το Lepanto / Ναύπακτο.

Κατά την τουρκοκρατία η σύνδεση της Ελλάδας με τη Δύση είχε διαρραγεί και οι υπάρχουσες γεωγραφικές γνώσεις των ναυτικών αγνοούνταν. Η Ελλάδα είχε γίνει μια ξεχασμένη χώρα. Μόνο στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα άλλαξε η κατάσταση. Στον αγώνα ανάμεσα σε Βενετούς και Τούρκους για την κυριαρχία στο Αιγαίο, οι Βενετοί και οι σύμμαχοί τους απέκτησαν σιγά σιγά το πάνω χέρι. Μετά την πολιορκία της Βιέννης οι Βενετοί ανακατέλαβαν την Πελοπόννησο, την Αττική και τμήματα της Βοιωτίας. Η ανακατάληψη ολόκληρης της Βαλκανικής χερσονήσου φαινόταν δυνατή, και η ανάγκη πληροφόρησης για αυτά τα μέρη της Ευρώπης αυξήθηκε τεράστια. Από το 1660 εμφανίζονταν ολοένα περισσότεροι ταξιδιώτες στην Ελλάδα και προσπαθούσαν, κάτω από ενίοτε περιπετειώδεις συνθήκες, να συλλέξουν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τις πραγματικές συνθήκες στην Τουρκική Αυτοκρατορία. Δυστυχώς ελάχιστοι προχώρησαν ως τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα.

Εικ. 2: Ταξιδιωτικές διαδρομές 1668–1780 (απόσπασμα από τον χάρτη του J. B. Seitz: Charte von dem Königreiche Griechenland, Μόναχο: Cotta 1832).

18. Machiel Kiel, Friedrich Sauerwein: Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460–1981). Πασσάου 1994, σ. 63.

Ο αυλικός της Οθωμανικής αυλής Εβλιγιά Τσελεμπή και ο Γάλλος διπλωμάτης Robert de Dreux ταξίδεψαν και οι δύο, με διαφορά αρκετών μηνών, από τη Λαμία στην Αθήνα· δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι και οι δύο επέλεξαν από τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα το πέρασμα της Φοντάνας προς το Τουρκοχώρι και ίππευσαν κατευθείαν προς τη Λιβαδειά. Κανείς από τους δύο δεν χρησιμοποίησε το πέρασμα της Κλεισούρας, το οποίο θα ήταν παράκαμψη. Οι δύο αρχαιοδίφες Jacob Spon και George Wheler εμποδίστηκαν από τον χειμώνα να προχωρήσουν καθόλου από το Τουρκοχώρι βορειότερα· όλα τα περάσματα ήταν χιονισμένα. Ο Γάλλος απεσταλμένος Benjamin Brue συνόδευσε τον στρατό του μεγάλου βεζίρη Νταμάτ Αλή Πασά, ο οποίος εκστράτευσε για να εκδιώξει τους Βενετούς από την Πελοπόννησο· και αυτός ο μεγάλος στρατός επέλεξε στον δρόμο προς την Αθήνα το πέρασμα της Φοντάνας, το οποίο εκείνη την εποχή ήταν προφανώς η κύρια διαδρομή.

Το 1715 οι Βενετοί είχαν χάσει ξανά όλες τις κατακτήσεις τους, και μόνο σπάνια ξέφευγαν τα επόμενα 60 χρόνια ταξιδιώτες στο εσωτερικό της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας. Ο Richard Pococke έζησε από πολύ κοντά έναν μεγάλο σεισμό στο Ζητούνι / Λαμία και έσπευσε κατόπιν να φτάσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα στην Αθήνα· επέλεξε επίσης την κύρια διαδρομή μέσω του περάσματος της Φοντάνας. Η Society of Dilettanti, που ιδρύθηκε στην Αγγλία το 1732, μια ομάδα πλούσιων φιλότεχνων, χρηματοδότησε ορισμένες αποστολές στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, όπως για παράδειγμα και το ταξίδι του Richard Chandler, ο οποίος δυστυχώς περιόρισε την επίσκεψή του στην ηπειρωτική χώρα στους Δελφούς και στον Όσιο Λουκά. Ο αρχαιολόγος Louis Fauvel, που ταξίδευε για λογαριασμό του Auguste de Choiseul-Gouffier, επισκέφθηκε μάλιστα μόνο την Άμφισσα και τους Δελφούς.

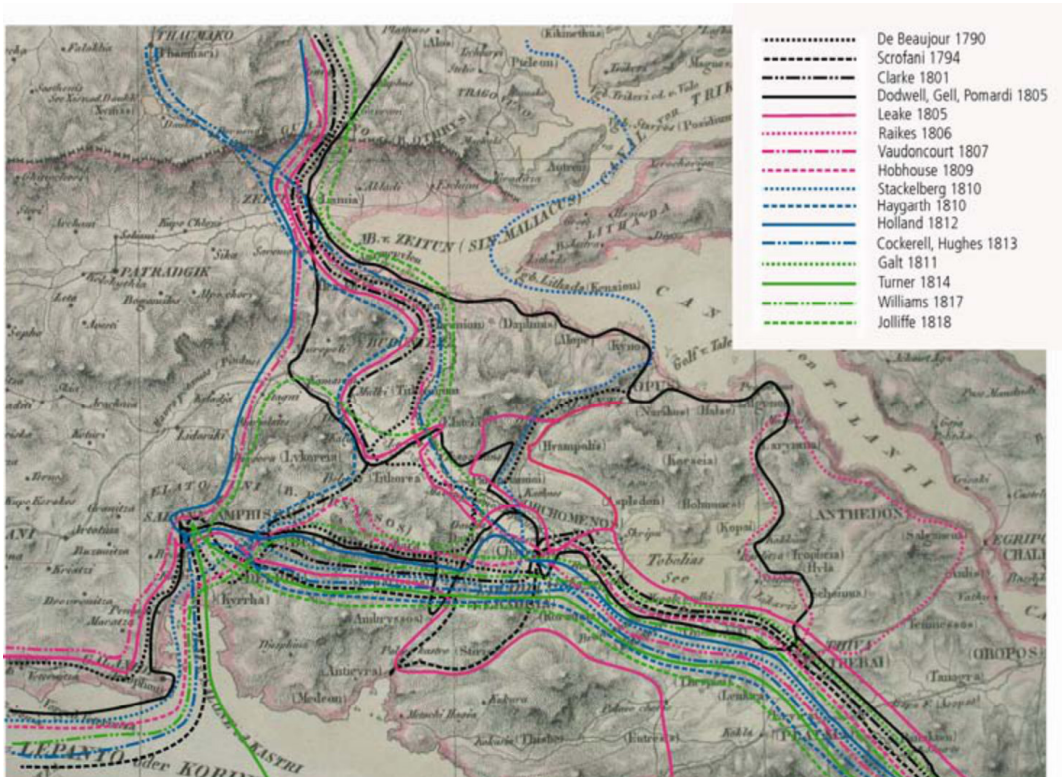
Στα τέλη του 18ου αιώνα οι πολιτικές συνθήκες άλλαξαν ριζικά, και ακολούθως ξεκίνησε ένα κύμα αξιόλογων ταξιδιωτών, οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα για τους πιο διαφορετικούς λόγους.

Το 1787 ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων είχε διοριστεί από τον σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη πασάς του Τρικεριού, εξαιτίας των υπηρεσιών του στον ρωσοτουρκικό πόλεμο· το 1788 κατέλαβε τα Ιωάννινα και το 1789 και την Άρτα. Η Υψηλή Πύλη τον άφησε να ενεργεί ελεύθερα, ώστε μπόρεσε να επεκτείνει ολοένα περισσότερο την περιοχή της εξουσίας του και να γίνει σχεδόν ανεξάρτητος από την Κωνσταντινούπολη. Όταν το 1797 η Βενετική Δημοκρατία κατακτήθηκε από τον Ναπολέοντα, πέρασαν και τα Ιόνια νησιά σε γαλλική κατοχή. Ο Αλή Πασάς συμμάχησε αρχικά με τους Γάλλους εναντίον της Υψηλής Πύλης, αργότερα με τη Μεγάλη Βρετανία εναντίον του Ναπολέοντα και του σουλτάνου. Τόσο η Αγγλία όσο και η Γαλλία διατηρούσαν προξενεία στα Ιωάννινα, κι εδώ συναντιούνταν οι ταξιδιώτες που ήθελαν να λάβουν από τον Αλή Πασά την άδεια για ένα ταξίδι μέσα στην επικράτειά του. Στα τριάντα χρόνια που ο Αλή Πασάς κυβέρνησε στα Ιωάννινα, μας έχουν παραδοθεί οι αναφορές τουλάχιστον 18 ταξιδιωτών ή ομάδων ταξιδιωτών που διέσχισαν τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα.

Ο πρώτος περιηγητής αυτής της εποχής ήταν ο Felix de Beaujour, Γάλλος απεσταλμένος στην αυλή του σουλτάνου, ο οποίος εξερεύνησε την Κεντρική Ελλάδα ενόψει μιας ενδεχόμενης εισβολής του Ναπολέοντα. Ο Saverio Scrofani έκανε το ίδιο για λογαριασμό των Βενετών, λίγο πριν η Βενετία προσαρτηθεί από τον Ναπολέοντα. Ο François Pouqueville, από τις αναφορές του οποίου δυστυχώς δεν διακρίνονται ταξιδιωτικές διαδρομές, στάλθηκε το 1805 από τον Ναπολέοντα ως γενικός πρόξενος στην αυλή του Αλή Πασά· το 1807 έλαβε τη συνδρομή του Guillaume de Vaudoncourt, ο οποίος θα ενίσχυε τις αμυντικές εγκαταστάσεις στην επικράτεια του Αλή Πασά. Ένα χρόνο αργότερα ο William Leake έγινε Βρετανός απεσταλμένος στα Ιωάννινα· έφερε στον Αλή Πασά όπλα.

Και ο William Turner, ο οποίος το 1814 διέσχισε με σχεδόν εντυπωσιακή βιασύνη την Κεντρική Ελλάδα, ανήκει στη σειρά των ταξιδευόντων Βρετανών διπλωματών. Οι μεγάλοι αρχαιοδίφες αυτής της εποχής ήταν οι ομάδες των Edward Dodwell, William Gell και Simone Pomardi, καθώς και των Otto Magnus

von Stackelberg και Haller von Hallerstein. Ο John Sibthorpe ήταν ο κλασικός βοτανολόγος με το βοτανοδοχείο· δεν είχε μάτια για τις αρχαιότητες.

Εικ. 3: Ταξιδιωτικές διαδρομές 1790–1818 (απόσπασμα από τον χάρτη του J. B. Seitz: Charte von dem Königreiche Griechenland, Μόναχο: Cotta 1832).

Οι περισσότεροι ταξιδιώτες της εποχής του Αλή Πασά ήταν Άγγλοι στο παραδοσιακό «Grand Tour». Μετά τη ναυμαχία του Τραφάλγκαρ το 1805 η Μεσόγειος ήταν μεν και πάλι προσβάσιμη για τους Βρετανούς, η κλασική ταξιδιωτική χώρα, η Ιταλία, έμενε όμως εξαιτίας των ναπολεόντειων πολέμων όπως και πριν κλειστή, κι έτσι οι ταξιδιώτες αναγκάζονταν να στραφούν στην Ελλάδα. Αρκετά συχνά ταξίδευαν —όπως και ο William Leake— μυστικά για λογαριασμό της κυβέρνησής τους, για να συλλέξουν πολιτικά και στρατιωτικά σημαντικές πληροφορίες. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν ο Edward Clarke, ο Henry Raikes, ο John Cam Hobhouse με τον φίλο και συνταξιδιώτη του Λόρδο Βύρωνα, ο William Haygarth, ο John Galt, ο Henry Holland, ο Hugh Williams, ο Thomas Jolliffe και επίσης ο Charles Cockerell, ο οποίος όμως έγινε στη συνέχεια γνήσιος αρχαιοδίφης. Όλοι αυτοί οι ταξιδιώτες γνώριζαν καλά τους αρχαίους συγγραφείς, αναζητούσαν επιγραφές και μνημεία και προσπαθούσαν να ταυτίσουν αρχαίους τόπους. Με ανοιχτά μάτια και ενίοτε δυστυχώς με πολύ εξιδανικευμένο βλέμμα ίππευαν μέσα από την Ελλάδα, παρατηρούσαν τον αυξανόμενο εθνικισμό και δεν λυπούνταν τον εαυτό τους μπροστά στις σκληρές συνθήκες του ταξιδιού.

Στην Ελλάδα της οθωμανικής εποχής ταξίδευε κανείς έφιππος, εφόσον διέθετε γι’ αυτό φιρμάνι, αλλιώς πάνω σε γαϊδούρι ή με τα πόδια, ενώ για τη μεταφορά εμπορευμάτων ήταν συνηθισμένα τα καραβάνια καμήλων. Το ταξίδι απαιτούσε χρόνο· έβλεπε κανείς πολλά και έπρεπε να προσαρμοστεί στις υπάρχουσες υγειονομικές και κοινωνικές συνθήκες, με όλα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα. Για τον πληθυσμό οι ξένοι ήταν θέαμα πρώτης τάξεως, πράγμα που, ενόψει των ληστρικών συμμοριών που συναντούσε κανείς σε πολλά μέρη, δεν ήταν οπωσδήποτε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Επιπλέον ήταν απαραίτητη μια διεξοδική και μακρά προετοιμασία του ταξιδιού, αφού χωρίς την άδεια του πασά δεν γινόταν απολύτως τίποτε:

«Το πρώτο αναγκαίο είδος στην Ελλάδα είναι ένα φιρμάνι, δηλαδή διαταγή του σουλτάνου, η οποία επιτρέπει στον ταξιδιώτη να περνά ανενόχλητος και τον συνιστά στην προσοχή των αντιβασιλέων ή πασάδων του Μοριά και των γειτονικών επαρχιών. Σε αυτό μπορεί να προσαρτηθεί διαταγή για ταχυδρομικά άλογα, με την οποία, όπου υπάρχει ταχυδρομικός σταθμός, μπορεί κανείς να έχει καλά άλογα, τυπικά χωρίς δαπάνη· πρέπει όμως να δίνονται δώρα στους μεντζιλτζήδες, δηλαδή στους ιπποκόμους που συνοδεύουν. Το φιρμάνι αυτό θα πρέπει να το προμηθεύει ο πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη και να το στέλνει στον πρόξενο ή στον πράκτορά του στο πρώτο λιμάνι από το οποίο ο ταξιδιώτης εισέρχεται στη χώρα. […]

Χρήματα βρίσκει κανείς εύκολα στη Θεσσαλονίκη ή στην Πάτρα, όπου οι Άγγλοι έχουν προξένους. Αυτοί, εφόσον ο ταξιδιώτης έχει τις κατάλληλες συστάσεις, θα του δώσουν επιστολές για τους φίλους και τους πράκτορές τους στη χώρα. […]

Όσον αφορά τον τρόπο του ταξιδιού στην Ελλάδα, επειδή οι άμαξες δεν χρησιμοποιούνται στον νότο παρά μόνο από τους πασάδες, κατά την έλευση των οποίων συνήθως επισκευάζονται οι δρόμοι, τα άλογα φαίνεται να είναι το καλύτερο μεταφορικό μέσο. Μερικοί προτιμούν τα μουλάρια, επειδή πιστεύουν ότι είναι πιο προσεκτικά σε επικίνδυνα ή βραχώδη σημεία· τα άλογα της χώρας όμως είναι εξίσου συνηθισμένα στους δρόμους και δεν είναι μόνο πιο υπάκουα, αλλά και απαλλαγμένα από το κόλπο να ξαπλώνουν μέσα στο νερό με τις αποσκευές, πράγμα που κάνουν συχνά τα μουλάρια. […]

Τα άλογα που νοικιάζονται από τους ντόπιους ικανοποιούν βέβαια όλους τους σκοπούς ενός ανθρώπου που ταξιδεύει για να πληροφορηθεί· όποιον όμως τρόπο κι αν προτιμήσει κανείς, ο αριθμός των θεατών και ο θόρυβος και οι καβγάδες των ανθρώπων που φορτώνουν τις αποσκευές στα φορτηγά άλογα ξεπερνούν κάθε φαντασία και αποτελούν κατά πολύ το πιο κουραστικό και αποκρουστικό μέρος του ταξιδιού. Αυτό επαναλαμβάνεται κάθε πρωί ή όσο συχνά φορτώνονται τα ζώα. Ο μόνος τρόπος να το αποφύγει κανείς είναι να αγοράσει όσα άλογα χρειάζεται και να μισθώσει τον κατάλληλο αριθμό Ελλήνων ή Τούρκων για να φροντίζουν αυτά και τις αποσκευές. Τα άλογα μπορούν να αγοραστούν για πέντε ή έξι λίρες το καθένα και να πουληθούν ξανά όταν τελειώσει η περιοδεία. Με αυτόν τον τρόπο ο καθένας από τους συνοδούς ξέρει, ήδη μετά την πρώτη μέρα, τι πρέπει να κάνει, χωρίς διαφωνίες ή θόρυβο· η συντήρηση των αλόγων κοστίζει ελάχιστα, και ο ταξιδιώτης θα μπορεί πάντοτε να φύγει από οποιαδήποτε πόλη του είναι δυσάρεστη, με μια στιγμή ειδοποίηση. Είναι καλύτερο να παίρνει κανείς καινούργιο οδηγό σε κάθε τόπο, επειδή οι δρόμοι είναι μερικές φορές δύσκολο να βρεθούν και τα περάσματα των ποταμών αλλάζουν συχνά. […]

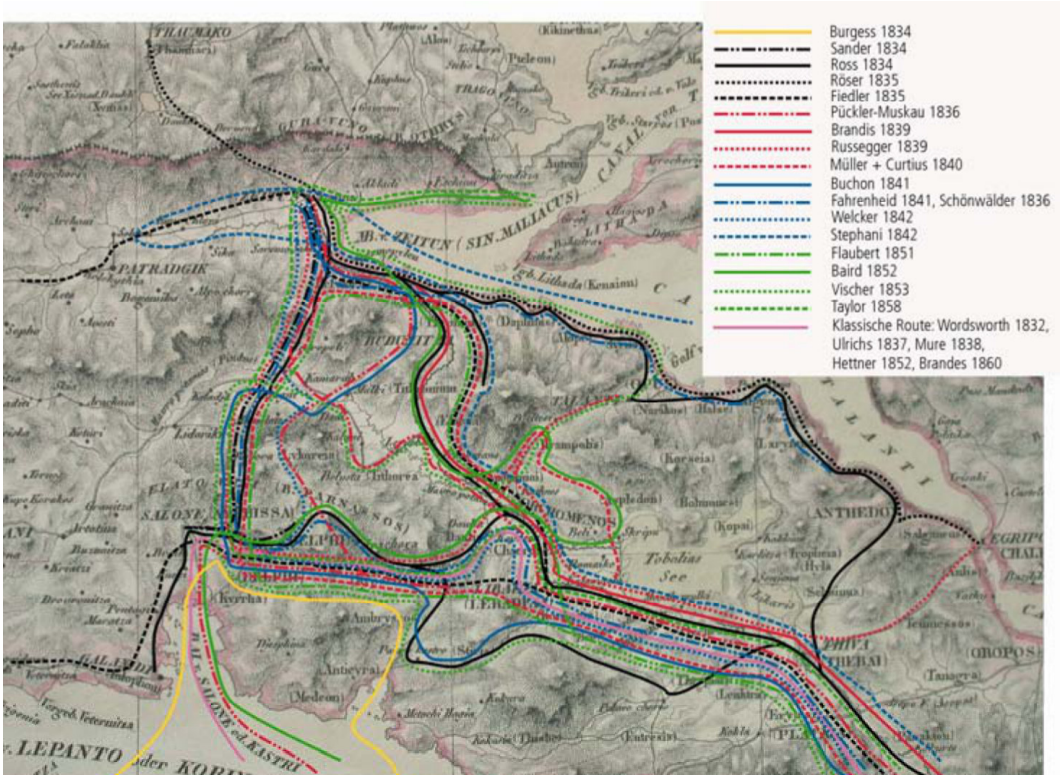
Εικ. 4: Δείπνο στην Κρίσσα (Dinner at Crisso), από: Edward Dodwell: Views in Greece, Λονδίνο 1821, σ. 156.

> Το πιο αναγκαίο είδος για έναν ταξιδιώτη είναι ένα κρεβάτι, το οποίο θα πρέπει φυσικά να είναι όσο το δυνατόν πιο φορητό. Ένα κομμάτι μουσαμά για να το σκεπάζει, όταν είναι τυλιγμένο κατά τη διάρκεια της ημέρας, και για να το στρώνει κανείς από κάτω τη νύχτα, θα ήταν χρήσιμο. Ένα χαλί περίπου οκτώ τετραγωνικών ποδών χρησιμεύει για να κάθεται κανείς. Ένα μαχαίρι, ένα πιρούνι, ένα κουτάλι, ένα πιάτο, ένα κύπελλο για να πίνει κανείς και κάποιο σκεύος για να βράζει νερό φαίνεται να είναι σχεδόν τα μόνα αναγκαία πρόσθετα. […] Τα χάνια ή πανδοχεία της χώρας είναι συχνά το πιο βολικό κατάλυμα. Είναι γενικά εφοδιασμένα με όλα τα αναγκαία για αναψυχή, και ο ταξιδιώτης μπορεί να ζητήσει ό,τι θέλει χωρίς τυπικότητες· για αυτά του φέρνουν κατά την αναχώρησή του κανονικό γραπτό λογαριασμό, όχι τόσο υπέρογκο όσο στα ιδιωτικά σπίτια. Σε ένα χάνι κανένας ξένος δεν θα σκεφτόταν να εισβάλει όταν ένα δωμάτιο είναι ήδη κατειλημμένο.»[19]

Το 1821 ξέσπασε στην Ελλάδα ο απελευθερωτικός αγώνας, και οι πολυάριθμοι επισκέπτες είτε δεν τολμούσαν να μπουν στην Κεντρική Ελλάδα είτε επρόκειτο για στρατιωτικούς, οι οποίοι είχαν στο μυαλό τους τον υψηλό σκοπό της ελευθερίας και δεν είχαν διάθεση για τοπογραφία, χωρογραφία και αρχαιότητες. Οι περιηγητικές αναφορές από αυτή την εποχή πραγματεύονται κατά κανόνα μόνο τη Νότια Ελλάδα και την Αθήνα ή είναι αρκετά φτωχές. Η διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου δεν έφερε ηρεμία, επειδή οι διαφορές ανάμεσα στις ηγετικές πολιτικές ομάδες κατέληξαν σε εμφύλιο πόλεμο. Η ελληνική κυβέρνηση στρατολογούσε στο εξωτερικό στρατιώτες, για να θέσει την κατάσταση υπό έλεγχο. Ένας από αυτούς τους στρατιώτες ήταν ο Johann Daniel Elster, τον οποίο η κυβέρνηση έθεσε στη διάθεση του αγωνιστή της ελευθερίας Οδυσσέα Ανδρούτσου ως στρατιωτικό γιατρό. Ο Ανδρούτσος είχε σταματήσει το 1821 την τουρκική προέλαση στη Γραβιά και κρατούσε το 1822 τις Θερμοπύλες απέναντι στους Τούρκους. Η κυβέρνηση τον υποψιαζόταν ότι

19. William Gell: The itinerary of Greece with a commentary on Pausanias and Strabo. Λονδίνο 1810, Πρόλογος, σ. V.

διαπραγματευόταν με τους Τούρκους και έστειλε τον Elster μάλλον λίγο πολύ ως κατάσκοπο στο ίδιο του το στρατόπεδο.

Εικ. 5: Ταξιδιωτικές διαδρομές 1832–1860 (απόσπασμα από τον χάρτη του J. B. Seitz: Charte von dem Königreiche Griechenland, Μόναχο: Cotta 1832).

Στην αρχή του Βασιλείου της Ελλάδος έφτασαν με τη συνοδεία του βασιλέα Όθωνα Γερμανοί κρατικοί υπάλληλοι, δάσκαλοι, αρχαιολόγοι και γεωλόγοι, οι οποίοι για πρώτη φορά προχώρησαν σε μια διεξοδική καταγραφή της χώρας. Η πολιτική κατάσταση ηρέμησε και τα ταξίδια στο εσωτερικό της χώρας έγιναν πάλι δυνατά, παρόλο που στις ορεινές περιοχές οι κλέφτες έκαναν για πολύ καιρό ακόμη τα ταξίδια ανασφαλή. Δρόμοι και πανδοχεία δεν υπήρχαν και οι υγειονομικές συνθήκες ήταν απερίγραπτες. Η χολέρα ήταν μια διαρκής απειλή και οι σεισμοί εκείνη την εποχή σχετικά συχνοί. Αυτά δεν τρόμαζαν τους ενθουσιώδεις αρχαιολόγους και τους ζηλωτές γεωλόγους, και οι περιηγητικές τους αναφορές προσέλκυσαν στη χώρα και Γερμανούς, Άγγλους, Γάλλους και Αμερικανούς ταξιδιώτες με μορφωτικά ενδιαφέροντα. Τα επόμενα τριάντα χρόνια διέσχισαν τη Στερεά Ελλάδα περισσότεροι επισκέπτες από ποτέ άλλοτε. 26 περιηγητικές περιγραφές παρατίθενται εδώ, αν και ο κατάλογος, όσον αφορά τους Δελφούς, σίγουρα δεν είναι πλήρης.

Οι Βρετανοί Christopher Wordsworth και Richard M. Milnes είχαν φτάσει στην Ελλάδα ήδη πριν από τον νεαρό βασιλέα Όθωνα και ανήκαν στους πρώτους ξένους που παρουσιάστηκαν στον βασιλέα. Αξιοποίησαν την παραμονή τους στην Ελλάδα για πολύ εκτενείς εξερευνήσεις. Ο Heinrich Sander και ο Karl Bronzetti είχαν έρθει ως στρατιώτες με τον στρατό του Όθωνα για να πολεμήσουν τους κλέφτες, στάθμευσαν προσωρινά στην Άμφισσα και επισκέφθηκαν από εκεί με περιέργεια τους Δελφούς. Ο Karl Gustav Fiedler περιόδευε ως γεωλόγος για λογαριασμό του βασιλέα Όθωνα σε ολόκληρη την Ελλάδα, για να αναζητήσει πιθανό ορυκτό πλούτο. Ο Ludwig Ross, ο οποίος είχε έρθει στην Ελλάδα ήδη το 1832 με μια δανική υποτροφία ταξιδιού, ανέλαβε το 1834, μεταξύ άλλων, και το αξίωμα του αρχιθαλαμηπόλου των ταξιδιών (Reisemarschall) του βασιλέα Όθωνα. Με αυτή την ιδιότητα ήταν εκείνος του οποίου οι ταξιδιωτικές διαδρομές έγιναν καθοριστικές για όλους τους μεταγενέστερους ταξιδιώτες. Το κα-

θήκον του, να λειτουργεί ως σχεδιαστής των ταξιδιών του βασιλέα Όθωνα και της ακολουθίας του, δεν ήταν καθόλου εύκολο:

> «Κανένας αμαξιτός δρόμος δεν διέσχιζε ακόμη οποιοδήποτε μέρος της χώρας· μόνο στενά μονοπάτια για υποζύγια ελίσσονταν ανάμεσα σε πέτρες και θάμνους· τα χάνια (πανδοχεία) κατά μήκος αυτών των μονοπατιών δεν είχαν ακόμη ξαναστηθεί, ούτε είχε ακόμη ξαναφερθεί το νερό στις στερεμένες κρήνες, στις οποίες ο έφιππος Τούρκος πότιζε κάποτε το διψασμένο άλογό του. Μόνο λίγα χωριά στον Παρνασσό και σε άλλες ορεινές θέσεις, όπου οι Τούρκοι δεν είχαν κατορθώσει να εισχωρήσουν, αποτελούσαν εξαίρεση σε αυτή τη γενική καταστροφή. […] Η συνοδεία μιας βασιλικής περιοδείας αποτελούνταν πάντοτε από πολλά τμήματα. Μπροστά πήγαιναν οι βαριές αποσκευές, τα κρεβάτια και τα στρώματα, οι σκηνές, όπου χρειάζονταν, τα σκεύη του τραπεζιού και της κουζίνας με τους μάγειρες και τους βοηθούς τους και τις προμήθειες, υπό τη διεύθυνση ενός αυλικού επιμελητή καταλυμάτων. Αυτός μοίραζε στον τόπο που είχε οριστεί για τη διανυκτέρευση τα καταλύματα, όσα υπήρχαν· οι μάγειρες έστηναν την κουζίνα τους σε ένα σπίτι, σε μια καλύβα ή κάτω από τη σκιά ενός δέντρου και ετοίμαζαν για την έκτη, έβδομη ή όγδοη απογευματινή ώρα, συχνά και αργότερα, το κύριο γεύμα. Ο ίδιος ο βασιλέας με την ακολουθία του, η οποία συνήθως μεγάλωνε ακόμη με μια ισχυρή συνοδεία από την περιοχή, ξεκινούσε μετά το πρώτο πρόγευμα τις πρωινές ώρες και ίππευε μέχρι τον τόπο που είχε οριστεί για το προμεσημβρινό κολατσιό. Αυτή την πομπή ακολουθούσε το δεύτερο τμήμα της συνοδείας: οι υπηρέτες, οι ιπποκόμοι και οι ορντινάντσες που χρειάζονταν για την καθημερινή υπηρεσία, με τις ελαφριές αποσκευές και τους μανδύες, και το τμήμα της κουζίνας που ήταν επιφορτισμένο με την ετοιμασία του κρύου κολατσιού. Συνήθως στον τόπο της στάσης ήταν έτοιμο και το αγαπημένο φαγητό της χώρας, ένα αρνί ψημένο στη σούβλα. Μετά το κολατσιό ξεκουράζονταν, ώσπου να περάσει η μεσημεριανή ζέστη και να ξαποστάσουν τα άλογα· ο βασιλέας διάβαζε, εργαζόταν, έδινε ακροάσεις, ή επισκέπτονταν τα ερείπια και τα άλλα αξιοθέατα του τόπου και της περιοχής· έπειτα ανέβαιναν πάλι στα άλογα και έφταναν με το πέσιμο της ημέρας στο κατάλυμα της νύχτας.»[20]

Ακόμη και για έναν μεμονωμένο, οικονόμο ταξιδιώτη οι συνθήκες του ταξιδιού εκείνη την εποχή δεν ήταν καθόλου απλές:

> «Νοικιάζει κανείς ένα άλογο ή μουλάρι, με ενοίκιο 8–10 γρόσια (περίπου 20 Groschen) την ημέρα. Στο ξύλινο σαμάρι κρεμιούνται από τις δύο πλευρές ο σάκος των ρούχων, ένα εύκαμπτο καλάθι με ψωμί, τυρί, ελιές, κρύο φαγητό, καφέ, ζάχαρη και σκεύη του καφέ, ένα μεγάλο ξύλινο φλασκί χωρητικότητας 3–4 μπουκαλιών με κρασί και, αν η πορεία περνά από άνυδρες περιοχές, ίσως και μια κούφια κολοκύθα με νερό. Πάνω από όλα αυτά ο ταξιδιώτης απλώνει τον μανδύα του και ολοκληρώνει την κατασκευή της τεράστιας σέλας βάζοντας από πάνω το κρεβάτι του διπλωμένο τρεις ή τέσσερις φορές. Με τη βοήθεια ενός αναβολέα φτιαγμένου από σχοινί σκαρφαλώνει στην κορυφή αυτού του τεχνητού οικοδομήματος, όπου κάθεται κανείς πολύ άνετα, πιάνει το καπίστρι (γιατί χαλινάρι αυτά τα άλογα δεν έχουν ποτέ) και εμπρός, με αργό βήμα· ο ιδιοκτήτης του αλόγου πεζός μπροστά. Κάθε 2–4 ώρες, ανάλογα με την ευκαιρία, γίνεται στάση σε ένα χωριό ή, ακόμη καλύτερα, κάτω από ένα σκιερό δέντρο δίπλα σε μια πηγή, και το άλογο ξεφορτώνεται για να βοσκήσει πιο άνετα, ενώ ο ταξιδιώτης τιμά το περιεχόμενο του καλαθιού του. Μετά από ανάπαυση μιας έως δύο ωρών φορτώνουν πάλι και ξεκινούν.»[21]

20. Ludwig Ross: Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland. Χάλλη 1848, σ. 7 κ.ε.
21. Ludwig Ross: Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland. Βερολίνο 1863· ανατύπωση Λειψία 1982, σ. 252 κ.ε.

Τα έτη 1838 και 1839 συνόδευε ο Christian Brandis τον βασιλέα Όθωνα στις περιοδείες του στην Ελλάδα· ο Ross ανέλαβε ξανά αυτό το καθήκον μόνο μετά την απόλυσή του από τη δημόσια υπηρεσία.

Ο Jakob von Röser, ο οποίος επισκέφθηκε τους αδελφούς του στην αθηναϊκή αυλή, τον αρχίατρο και τον αρχιτέκτονα της αυλής, ήταν ο πρώτος ταξιδιώτης που στο νεαρό βασίλειο ταξίδεψε από τη Χαλκίδα κατά μήκος της ακτής μέσα από τη Λοκρίδα. Ακολούθησε τη διαδρομή του Ross. Ο δεύτερος ταξιδιώτης, ο πρίγκιπας Hermann von Pückler-Muskau, περιπλανήθηκε με αχαλίνωτη περιέργεια κρεμαστά και πλαγιαστά στο εσωτερικό της χώρας, απέφυγε όμως την παραλιακή διαδρομή. Ο τρίτος ταξιδιώτης, ο Ελβετός Karl Schönwälder, ίππευσε από την κλασική διαδρομή Θήβα – Λιβαδειά – Δελφοί, πήρε όμως έπειτα από την Άμφισσα / Σάλωνα τη γρήγορη διαδρομή μέσω Γραβιάς και Μπράλου προς τη Λαμία και επέλεξε για την επιστροφή την παραλιακή διαδρομή μέσω Αταλάντης, με αντίστροφη κατεύθυνση από τον Röser.

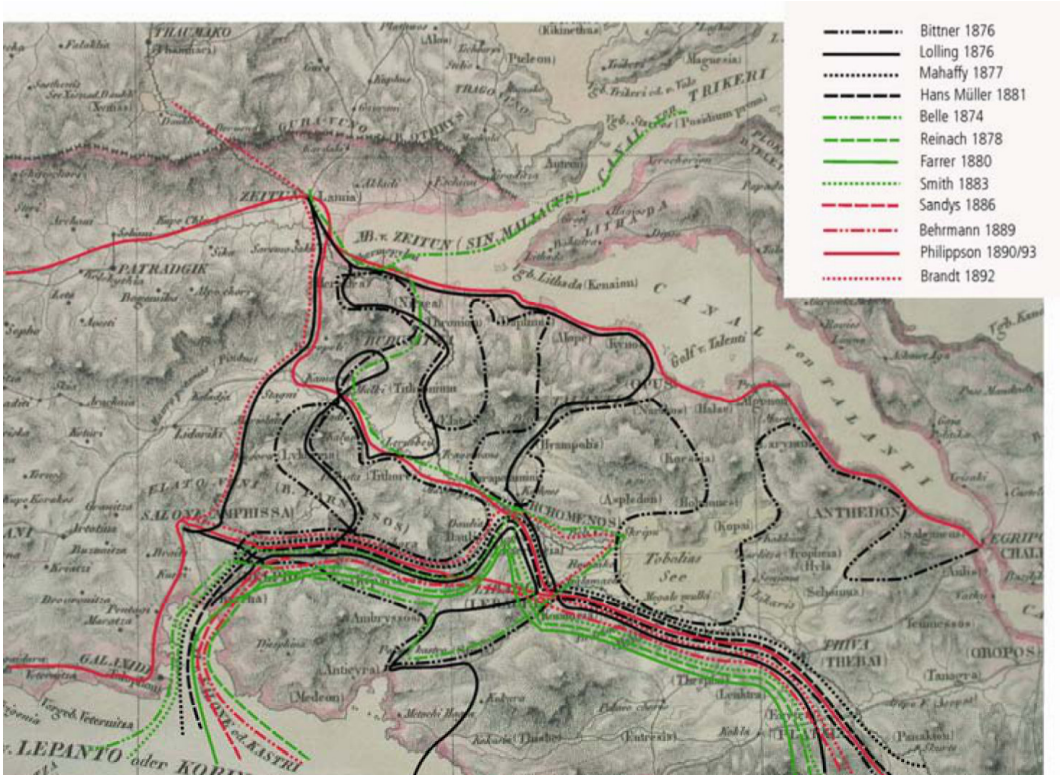
Ο Heinrich Ulrichs ήταν ήδη καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όταν το 1838 ταξίδεψε από την κλασική διαδρομή προς τους Δελφούς. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η πρώτη τακτική ατμοπλοϊκή σύνδεση από την Αθήνα προς την Τεργέστη. Το ταχυδρομείο χρειαζόταν πλέον μόνο μία εβδομάδα, και η καραντίνα στα λιμάνια, που ήταν υποχρεωτική εξαιτίας της χολέρας, μειώθηκε σε 14 ημέρες.[22] Η συνέπεια ήταν μια πραγματική τουριστική έκρηξη στην Ελλάδα. Οι επιβάτες πλοίων Johann Greverus και Aubrey de Vere εκμεταλλεύτηκαν, στο ταξίδι από την Κόρινθο προς την Πάτρα, μια ενδιάμεση στάση για μια σύντομη επίσκεψη στους Δελφούς.

Το 1840 κυκλοφόρησε το πρώτο αγγλικό ταξιδιωτικό εγχειρίδιο για την Ελλάδα[23] του John Murray· το 1842 ακολούθησε το γερμανικό εγχειρίδιο για ταξιδιώτες[24] του Johann Ferdinand Neigebaur. Ο Neigebaur ταξινόμησε τις πέντε προτεινόμενες διαδρομές του μέσα από την Κεντρική Ελλάδα σύμφωνα με τον χρόνο που είχε στη διάθεσή του ο εκάστοτε ταξιδιώτης. Η πιο αργή διαδρομή οδηγούσε από τη Χαλκίδα κατά μήκος της ακτής προς τα Τάλαντα / Αταλάντη, τον Άγιο Κωνσταντίνο, τον Μώλο, τις Θερμοπύλες και τη Λαμία. Μετά τον Jakob von Röser και τον Karl Schönwälder ακολούθησαν αυτή τη διαδρομή του Ludwig Ross τα επόμενα χρόνια ακόμη ο Fritz von Farenheid και ο αρχαιογνώστης Wilhelm Vischer. Η κάπως ταχύτερη διαδρομή οδηγούσε κατά τον Neigebaur από τη Θήβα στη Λιβαδειά, στην κοιλάδα του Κηφισού προς το Δραχμάνι, τη σημερινή Ελάτεια, μέσω του περάσματος των Βασιλικών προς το Θρόνιο και από εκεί επίσης κατά μήκος της ακτής μέσω των Θερμοπυλών προς τη Λαμία. Από αυτή τη διαδρομή πέρασαν ο γεωλόγος Karl Gustav Fiedler, οι αρχαιολόγοι Karl Otfried Müller, Ernst Curtius και Ludolph Stephani, καθώς και ο συγγραφέας Gustave Flaubert. Την κάπως διαφορετική παραλλαγή από το Δραχμάνι μέσω του περάσματος της Φοντάνας προς τη Βοδονίτσα και τον Μώλο την προτίμησε ο βασιλέας Όθων, εκτός από το πρώτο του ταξίδι με τον Ross, και στο δεύτερο με τον Christian Brandis, καθώς και κάποιο διάστημα αργότερα ο Αμερικανός Henry Baird. Τη διαδρομή από την Αμφίκλεια / Δαδί μέσω του περάσματος της Κλεισούρας προς τη Βοδονίτσα και τον Μώλο την ίππευσαν ο πρίγκιπας Hermann von Pückler-Muskau και ο Γάλλος Jean Buchon, όμως ο Neigebaur δεν την αναφέρει καθόλου. Σχεδόν όλοι οι ταξιδιώτες της εποχής του βασιλέα Όθωνα ίππευαν ωστόσο από την «κλασική» διαδρομή που συνιστούσε ο Neigebaur, από τη Θήβα προς τη Λιβαδειά, τη Δαύλεια, την Αράχωβα, τους Δελφούς και την Άμφισσα / Σάλωνα. Μερικοί αφιέρωναν χρόνο για μια παράκαμψη προς το Κωρύκειο Άντρο, και πολλοί επέλεγαν από τα Σάλωνα τη συντομότερη και ταχύτερη διαδρομή του Neigebaur μέσα από την Κεντρική Ελλάδα, μέσω του χανιού της Γραβιάς και του περάσματος του

22. Ludwig Ross: Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland. Βερολίνο 1863· ανατύπωση Λειψία 1982, σ. 109.
23. John Murray: A hand-book for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople, being a guide to the principal routes in those countries, including a description of Malta. Λονδίνο: Murray 1840.
24. Johann Ferdinand Neigebaur: Handbuch für Reisende in Griechenland. Λειψία: Brockhaus 1842.

Μπράλου, στην κοιλάδα του Σπερχειού προς τη Λαμία. Ο Buchon και ο Vischer ταξίδεψαν μόνο μέσω της «Κακής Σκάλας» ως τη Γραβιά και έστριψαν έπειτα προς την κοιλάδα του Κηφισού, ενώ ο Friedrich Welcker και ο Pückler-Muskau πέρασαν μόνο από το βόρειο τμήμα αυτής της διαδρομής, τον Μπράλο.

Παρόλο που εξακολουθούσαν να έρχονται πολλοί ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τα επόμενα χρόνια όλο και λιγότεροι έμπαιναν στον κόπο να δημοσιεύσουν μια περιηγητική αναφορά. Δεν υπήρχαν πια τόσα καινούργια να διηγηθεί κανείς που να μην είχαν ήδη αναφερθεί αλλού. Οι τουρίστες δεν περιόδευαν πλέον τη χώρα με τον Παυσανία, αλλά με τον Neigebaur στο χέρι.

Εικ. 6: Ταξιδιωτικές διαδρομές 1874–1893 (απόσπασμα από τον χάρτη του J. B. Seitz: Charte von dem Königreiche Griechenland, Μόναχο: Cotta 1832).

Μετά την έξωση του βασιλέα Όθωνα και στην αρχή της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ ξεκίνησαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφικά προγράμματα, οι επιτυχίες των οποίων γρήγορα προσέλκυσαν στην Ελλάδα κι άλλους περίεργους ταξιδιώτες. Οι συνθήκες είχαν στο μεταξύ αλλάξει σημαντικά. Η Αθήνα είχε γίνει μια αξιόλογη ευρωπαϊκή μητρόπολη με πανεπιστήμιο, ο πληθυσμός της χώρας είχε διπλασιαστεί, και από το πολύβουο λιμάνι του Πειραιά οδηγούσε μια σιδηροδρομική γραμμή στην Αθήνα. Με το ατμόπλοιο μπορούσε κανείς να φτάσει σε 28 ώρες από το Μπρίντιζι στην Πάτρα και από εκεί σε 7½ ώρες με τον σιδηρόδρομο στην Αθήνα. Η Ελλάδα γινόταν όλο και περισσότερο ένας δημοφιλής ταξιδιωτικός προορισμός, ιδίως επειδή οι εφημερίδες έγραφαν συχνά για τις νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις. Στους Δελφούς είχαν γίνει ήδη το 1837 οι πρώτες πιο συστηματικές ανασκαφές· το χωριό Καστρί μετακινήθηκε το 1892, για να ελευθερωθεί χώρος για εκτεταμένες ανασκαφές. Οι Δελφοί, καθώς και ο Ορχομενός, όπου το 1880 είχε ανασκαφεί ο θολωτός τάφος από τον Heinrich Schliemann, έγιναν οι μεγάλοι ταξιδιωτικοί προορισμοί της Στερεάς Ελλάδας. Έτσι οι περισσότεροι ταξιδιώτες κινούνταν στην κλασική διαδρομή από τη Θήβα στη Λιβαδειά, τον Ορχομενό, τους Δελφούς και την Άμφισσα / Σάλωνα. Ήταν ιστορικοί, γλωσσολόγοι, θεολόγοι, διπλωμάτες και δάσκαλοι, που επισκέπτονταν από ενδιαφέρον και περιέργεια τους κλασικούς τόπους. Εξαιρέσεις αποτελούσαν οι γεωλόγοι Alexander Bittner και Alfred Philippson, οι οποίοι ταξίδευαν για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς και ο αρ-

χαιολόγος Habbo Lolling στην εκτενή εξερευνητική του περιοδεία για την πρώτη έκδοση του Baedeker, η οποία κυκλοφόρησε το 1883.

Μετά το 1890 υλοτομήθηκαν δάση για την κατασκευή του σιδηροδρόμου του Μπράλου και ανοίχτηκαν δρόμοι πρόσβασης προς τα εργοτάξια της γραμμής. Οι δύο μεγάλοι σεισμοί του 1893 και του 1894 καθυστέρησαν την ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής, ώστε ακόμη το 1904 ανάμεσα στη Θήβα και τη Λιβαδειά κυκλοφορούσε μόνο ένα λεωφορείο (omnibus) και οι εργασίες στη σήραγγα του Μπράλου δεν είχαν ακόμη τελειώσει.[25] Μόλις τον Αύγουστο του 1908 εγκαινιάστηκε η γραμμή ως τη Λαμία[26], όμως η περιπέτεια, η γοητεία και η αγωνία ενός ταξιδιού μέσα από τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα είχαν ήδη τελειώσει νωρίτερα.

25. Karl Baedeker: Griechenland. 4η έκδ., Λειψία 1904, σ. 137 και 179.
26. Karl Baedeker: Greece. 4η αγγλ. έκδ., Λειψία 1908, σ. 196.

Οι περιηγητές

1165 — Βενιαμίν εκ Τουδέλης (Benjamin von Tudela) [Σελ. 29]

Μετά την αρχαιότητα, ο πρώτος γνωστός σε εμάς περιηγητής που αγγίζει τη Φωκίδα ή τη Λοκρίδα είναι ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης. Ο Βενιαμίν ήταν πιθανότατα έμπορος και ταξίδεψε μεταξύ 1160 και 1168 στην Ιταλία, τη Ρώμη και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το 1168 βρισκόταν στην Παλαιστίνη, πήγε από εκεί στη Μοσούλη και στη συνέχεια στην Αίγυπτο. Η ταξιδιωτική του αναφορά, γραμμένη στα εβραϊκά, περιγράφει λεπτομερώς τις συνθήκες ζωής των Εβραίων στις μακρινές χώρες και τις εμπορικές συνθήκες στις εκάστοτε περιοχές, και επιπλέον καταγράφει με σχολαστικότητα τις αποστάσεις ανάμεσα στους διάφορους σταθμούς του ταξιδιού του σε ημέρες πορείας (1 ημέρα πορείας = περίπου 40 χιλιόμετρα). Η διαδρομή του θα πρέπει να ακολούθησε τις κύριες οδούς κυκλοφορίας της εποχής και στην ουσία κάνει τον γύρο της Φωκίδας, αφού το κύριο μέσο μεταφοράς ήταν το πλοίο. Ο Βενιαμίν ταξίδεψε από την Πάτρα στο Kifto (Ναύπακτο) και συνεχίζει:

> «Από εκεί το ταξίδι διαρκεί μιάμιση ημέρα ως την Κρίσσα [στον Παρνασσό]. Εκεί κατοικούν περίπου διακόσιοι Εβραίοι, χωριστά, σε δικό τους οικισμό. Σπέρνουν και θερίζουν στα δικά τους χωράφια και κτήματα. Επικεφαλής τους είναι ο ραβίνος Σελομό, ο ραβίνος Χαΐμ και ο ραβίνος Γεδαγιά. Από εκεί είναι τρεις ημέρες δρόμος ως την Κόρινθο, τη μεγάλη πόλη.»

Από την Κόρινθο ο Βενιαμίν φτάνει από την ξηρά σε 2 ημέρες στη Θήβα και σε μία ακόμη ημέρα πορείας στη Χαλκίδα. Αφήνει τη Χαλκίδα: «Από εκεί είναι μία ημέρα δρόμος ως την Jabustrisa. Είναι μια πόλη στην ακτή της ίδιας θάλασσας. Εκεί ζουν περίπου εκατό Εβραίοι· επικεφαλής τους είναι ο ραβίνος Ιωσήφ, ο ραβίνος Ελεάζαρ, ο ραβίνος Ισαάκ, ο ραβίνος Σαμουήλ και ο ραβίνος Νεθανιά. Από εκεί είναι μία ημέρα δρόμος ως τη Rabonika [Ραβέννικα]. Εκεί ζουν περίπου εκατό Εβραίοι· επικεφαλής τους είναι ο ραβίνος Ιωσήφ, ο ραβίνος Ελεάζαρ και ο ραβίνος Ισαάκ. Από εκεί είναι μία ημέρα δρόμος ως το Sinon Potamo.»

Επομένως ο Βενιαμίν διέπλευσε πιθανότατα με πλοίο από τη Χαλκίδα μέσω του διαύλου της Αταλάντης προς τη Λαμία / Ζητούνι. Η θέση των τόπων Jabustrisa και Rovenika / Ραβέννικα δεν είναι σήμερα πλέον γνωστή· τουλάχιστον η Rovenika θα πρέπει όμως να βρισκόταν στη βόρεια ακτή της Λοκρίδας, ίσως ήταν το λιμάνι της Μενδενίτσας / Βοδονίτσας.

Πηγή: Benjamin von Tudela; Petachja von Regensburg: Jüdische Reisen im Mittelalter. Μετάφρ. από τα εβραϊκά Stefan Schreiner. Λειψία 1991, σ. 22 κ.ε.

1436 — Κυριακός ο Αγκωνίτης (Cyriacus von Ancona) [Σελ. 30–31]

Ο Ciriaco de’ Pizzicolli, γνωστός και ως Κυριακός ο Αγκωνίτης, γεννήθηκε το 1391· ήδη σε ηλικία 9 ετών πήγε στο πρώτο του εμπορικό ταξίδι, διάρκειας ενάμιση έτους, στο Βένετο, και ταξίδεψε έπειτα στην Κρήτη, την Αλεξάνδρεια, τη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας και τη Σικελία. Στα έτη 1427 έως 1448 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης ταξίδευε ξανά και ξανά στην Ελλάδα, επισκεπτόμενος τόσο την ηπειρωτική χώρα όσο και τον ελληνικό νησιωτικό κόσμο. Ως Ιταλός έμπορος και διπλωμάτης ταξίδευε πολύ στους θαλάσσιους δρόμους προς τη Λεβάντε και ήταν ο πρώτος που ταξίδεψε και με τη συνειδητή πρόθεση να σώσει τα αρχαία μνημεία από τη λήθη. Η Ελλάδα δεν θεωρούνταν τότε ακριβώς κέντρο πολιτισμού· η Κωνσταντινούπολη ή η Αλεξάνδρεια ασκούσαν πολύ μεγαλύτερη έλξη. Έτσι εξηγείται ότι ο Κυριακός επισκέφθηκε την Κεντρική Ελλάδα πολύ αργά και μόνο για σχετικά σύντομο διάστημα. Στις 8 Μαρτίου 1436 έφτασε με πλοίο, ερχόμενος από την Πάτρα, στο Lepanto / Ναύπακτο, διέπλευσε τον Κορινθιακό

κόλπο προς τη Βοστίτσα / Αίγιο και επέστρεψε στην Κίρρα. Από την Κίρρα ίππευσε προς την Άμφισσα και έφτασε στις 21 Μαρτίου στους Δελφούς. Εκεί ο Κυριακός παρέμεινε έξι ημέρες και αντέγραψε, πρώτος αυτός, επιγραφές.

> «… έφτασα στους Δελφούς. Εκεί είδα κατ' αρχάς τα αρχαία και ευγενέστατα τείχη, σε μεγάλο μέρος γκρεμισμένα, και ποικίλα έργα αρχιτεκτόνων, αξιοθέατα. Έπειτα τον στρογγυλό ναό του Απόλλωνα, καταρρεύσαντα από παντού, και δίπλα του ένα αξιοθαύμαστο αμφιθέατρο με 33 βαθμίδες από μεγάλους λίθους, και ψηλά, στην ακρόπολη της πόλης, κάτω από πανύψηλους βράχους, έναν πολύ περίτεχνο ιππόδρομο με μαρμάρινες βαθμίδες, μήκους 600 ποδών. Είδα επίσης εδώ κι εκεί σπασμένα αγάλματα και ευγενέστατες επιγραφές, τόσο με ελληνικά όσο και με λατινικά γράμματα, και μέσα και έξω, στους αγρούς, τεράστιους και πολύ περίτεχνους μαρμάρινους τάφους, και βράχους λαξευμένους με θαυμαστή τέχνη.»

Στις 27 Μαρτίου ο Κυριακός ξεκίνησε για τη Στείρι και τον Όσιο Λουκά· στις 28 Μαρτίου τον βρίσκουμε στη Δαύλεια. Έπειτα ταξίδεψε μέσω Χαιρώνειας, Λιβαδειάς, Ορχομενού, Θήβας και Χαλκίδας στην Αθήνα. Το 1437 βρισκόταν στην Πελοπόννησο. Μετά από μακρύτερη παραμονή στην Ανκόνα τον βρίσκουμε το 1442 και το 1443 στη Λιγουρία και το Βένετο. Έπειτα πήγε για 5 χρόνια ξανά στη Λεβάντε. Το 1447 ήταν στη Μεσσηνία, τον χειμώνα τον πέρασε στη Σπάρτη και τον Μυστρά, το 1448 ήταν στον Ακροκόρινθο. Το φθινόπωρο του 1448 επισκέφθηκε την Άρτα, πριν επιστρέψει στην Ιταλία. Πέθανε το 1452 στην Κρεμόνα.

Οι ταξιδιωτικές του σημειώσεις περιέχουν ό,τι του φάνηκε αξιοσημείωτο: περιγραφές τόπων, σχέδια αγαλμάτων, νομίσματα, επιγραφές και αποσπάσματα από χειρόγραφα που διάβασε. Δυστυχώς οι περισσότερες ταξιδιωτικές του σημειώσεις δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ και πολλές από τις χειρόγραφες σημειώσεις χάθηκαν.

Πηγές: Cyriaci Anconitani Itinerarium, εκδ. Lorenzo Mehus. Φλωρεντία 1742.

Corpus Inscriptionum Latinarum, τόμ. 3: Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae, εκδ. Theodorus Mommsen, μέρ. 1, Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae Graecarum, inscriptionum Illyrici partes I–V. Βερολίνο 1873, σ. 93 κ.ε.

Edward Bodnar: Cyriacus of Ancona and Athens. Βρυξέλλες 1960, σ. 33.

1470 — Τζοβάννι Αντζιολέλλο (Giovanni Angiolello) [Σελ. 31–32]

Ο Giovanni Maria Angiolello (1451–1524) καταγόταν από τη Βενετία, ήταν έμπορος και τυχοδιώκτης και έλαβε μέρος σε νεαρή ηλικία, κατά τύχη, στην υπεράσπιση του Νεγροπόντε / Χαλκίδας. Μετά τη νίκη των Τούρκων αιχμαλωτίστηκε, έγινε σκλάβος και μεταφέρθηκε με την ακολουθία του σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη. Στην οθωμανική αυλή ανήλθε στη θέση του θησαυροφύλακα και συνόδευε τον «Μεγάλο Τούρκο» στις στρατιωτικές του εκστρατείες.

Από την ταξιδιωτική του αναφορά μαθαίνουμε ότι ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄, μετά την κατάληψη του Νεγροπόντε, πήγε αρχικά μέσω Θήβας στην Αθήνα. Στις 30 Ιουλίου 1470 ήταν πάλι στη Θήβα και προχώρησε με ολόκληρο τον στρατό προς τη Λιβαδειά· έφτασε στις 31 Ιουλίου στο Salino (Σάλωνα / Άμφισσα) και την 1η Αυγούστου στη Modinezza (Modunisch = Μενδενίτσα / Βοδονίτσα), ένα από τα τέσσερα κάστρα που δέσποζαν στην πεδιάδα Termopole (Θερμοπύλες): Modinizza, Zuton (Ζητούνι / Λαμία), Νέαι Πάτραι / Υπάτη και Damachos / Δομοκός. Στις 3 Αυγούστου ο σουλτάνος εγκατέλειψε την πεδιάδα των Θερμοπυλών και έφτασε στις 4 Αυγούστου στον Δομοκό, από όπου συνέχισε προς τη Λάρισα.

> «Στις 30 του ίδιου μηνός ο Μεγάλος Τούρκος σηκώθηκε από τη Satines [Αθήνα] και στρατοπέδευσε στη Λιβαδειά, τόπο πλούσιο σε εμπορεύματα και σε άλλα πράγματα αναγκαία στην ανθρώπινη ζωή. Την τελευταία του ίδιου μηνός ο Μεγάλος Τούρκος σηκώθηκε από τη Λιβαδειά και στρατοπέδευσε στο Salino, τόπο πολύ ισχυρό σε τείχη και πανέμορφη πόλη, επειδή βρίσκεται ανάμεσα σε βουνά, τα οποία απλώνονται προς την ανατολή και φτάνουν ως την Αλβανία. Σε αυτόν τον τόπο παράγεται πολύ μετάξι· επίσης σε αυτό το βουνό βρίσκεται άφθονο εκλεκτό πρινοκόκκι· τα δέντρα που κάνουν το πρινοκόκκι είναι μικρά και έχουν αγκαθωτά άνθη, και είναι πολύ δύσκολο να το μαζέψει κανείς, επειδή τα άνθη είναι μικροσκοπικά και τόσο αγκαθωτά. Την 1η Αυγούστου ο Μεγάλος Τούρκος σηκώθηκε από το Salino και στρατοπέδευσε σε ένα άλλο κάστρο, που λέγεται Modinezza· και αφού πέρασαν τον εν λόγω βραχίονα του βουνού, μπήκαν σε μια πεδιάδα αρκετά μακριά και όχι πολύ πλατιά, περιτριγυρισμένη από τις τρεις πλευρές από βουνά, ενώ η τέταρτη πλευρά ακουμπά στη θάλασσα απέναντι από το νησί του Νεγροπόντε· και η πεδιάδα αυτή λέγεται Termopole, και γύρω από αυτή την πεδιάδα υπάρχουν τέσσερα καλά και ισχυρά κάστρα: το 1ο λέγεται Modinizza, το 2ο Zuton, το 3ο Niopatra, το 4ο Damacho· ακόμη, σε αυτή την πεδιάδα υπάρχουν σε δύο σημεία ιαματικά λουτρά, σχεδόν σαν εκείνα του Abano, και υπάρχουν πολλά χωριά και σπέρνεται πολύ λουλάκι (guado).
>
> Στις 3 του ίδιου μηνός ο Μεγάλος Τούρκος σηκώθηκε από ένα σημείο αυτής της πεδιάδας, τη διέσχισε και πήγε να στρατοπεδεύσει κάτω από το προαναφερθέν κάστρο που λέγεται Damocho, το οποίο είναι το σύνορο της Termopole με τη Θεσσαλία· και στις 4, αφού σήκωσε το στρατόπεδο από το Damocho, μπήκε στην πεδιάδα που λέγεται Θεσσαλία, η οποία είναι μάλλον στρογγυλή και περιβάλλεται από πολύ τραχιά βουνά.»

Δεκατέσσερα χρόνια τουρκοκρατίας ήταν προφανώς αρκετά για να διαμορφωθούν οι χερσαίες συνδέσεις τόσο καλά, ώστε να μπορεί κανείς να κινηθεί αρκετά γρήγορα μέσα από την Ελλάδα ακόμη και με έναν μεγάλο στρατό.

Πηγή: Jean Reinhard: Édition de Giovanni Maria Angiolello (1452–1525): Manuscrits inédits. Μπεζανσόν 1913, σ. 32 κ.ε.

1599 — Τόμας Ντάλλαμ (Thomas Dallam) [Σελ. 32–33]

Ο Thomas Dallam (1575–1630) ήταν ο ιδρυτής μιας οικογένειας κατασκευαστών εκκλησιαστικών οργάνων, φημισμένης τον 17ο αιώνα στην Αγγλία. Τον Ιανουάριο του 1599 ο Dallam έλαβε από τη βασίλισσα Ελισάβετ Α΄ την παραγγελία να κατασκευάσει ένα μηχανικό όργανο με ρολόι για τον σουλτάνο Μωάμεθ Γ΄ και να το παραδώσει προσωπικά ως δώρο στην οθωμανική αυλή. Τον Φεβρουάριο του 1599 απέπλευσε με το όργανο από το Λονδίνο προς την Κωνσταντινούπολη. Μόλις τον Νοέμβριο του 1599 παρουσιάστηκε για τον Dallam η ευκαιρία να ενταχθεί σε μια ομάδα ταξιδιωτών που επέστρεφε στην Αγγλία. Στις 28 Νοεμβρίου απέπλευσαν από την Κωνσταντινούπολη, διέσχισαν το Αιγαίο και έφτασαν στις 9 Δεκεμβρίου στον Βόλο. Εκεί νοίκιασαν άλογα και άρχισαν την έφιππη πορεία τους μέσα από την ενδοχώρα. Ο Dallam και οι συνταξιδιώτες του ίππευσαν προς το Ζητούνι / Λαμία και σε τέσσερις ημέρες από το Ζητούνι μέσα από τα βουνά προς το Lepanto / Ναύπακτο, το πλησιέστερο τουρκικό διοικητικό κέντρο. Οι γεωγραφικές γνώσεις του Dallam για την περιοχή αυτή ήταν περιορισμένες και δυστυχώς δεν αναφέρει ούτε τοπωνύμια, ώστε δεν μας έχει παραδοθεί ακριβής περιγραφή της διαδρομής. Θεωρητικά θα ήταν δυνατό η ομάδα να μην άγγιξε καθόλου τη Φωκίδα και να πέρασε αντί γι’ αυτό διασχίζοντας τον ορεινό όγκο της Γκιώνας. Αν όμως λάβει κανείς υπόψη τα χρονικά στοιχεία του Vaudoncourt (βλ. σ. 65 του πρωτοτύπου), ο οποίος για τη διαμορφωμένη διαδρομή από το Ζητούνι προς το Lepanto δίνει συνολικά 27 ώρες ιππασίας, μπορεί να υποτεθεί ότι και ο Dallam με την ομάδα του πήρε αυτόν τον δρόμο: από το Ζητούνι μέσω της ήδη υπάρχουσας γέφυρας πάνω από τον Σπερχειό προς το Λεφτοχώρι και τη Γραβιά και από εκεί μέσω Άμφισσας / Σαλώνων προς τον Κορινθιακό κόλπο. Η

διαδρομή αυτή ήταν στην τουρκική εποχή σίγουρα η καλύτερα διαμορφωμένη κύρια σύνδεση προς τα νότια. Παρ’ όλα αυτά ο δρόμος τον χειμώνα ήταν προφανώς ελάχιστα ευχάριστος:

> «Στις 14 [Δεκεμβρίου] αναχωρήσαμε από το Ζητούνι, και αφού ιππεύσαμε έξι ή επτά μίλια, αρχίσαμε να ανεβαίνουμε τους λόφους του Παρνασσού, όπου είχαμε κάθε λογής κακοκαιρία, βροντές, αστραπές, βροχή και χιόνι, και ο δρόμος μας ήταν τόσο κακός, που νομίζω πως ποτέ Χριστιανοί δεν ταξίδεψαν σε παρόμοιο. Τα βουνά ήταν τεράστια και απότομα, πετρώδη, και οι δρόμοι πολύ στενοί, ώστε, αν ένα άλογο σκόνταφτε ή γλιστρούσε, και το άλογο και ο άνθρωπος θα κινδύνευαν σοβαρά να χάσουν τη ζωή τους. Επίσης μας παρακολουθούσαν, ή μας ακολουθούσαν, τέσσερις γεροδεμένοι κακούργοι, Τούρκοι. Ήθελαν να πείσουν τον δραγομάνο μας, που ήταν ο οδηγός μας, να δώσει τη συγκατάθεσή του να μας κόψουν τον λαιμό τη νύχτα· κι εκείνος πολύ σοφά μάς το απέκρυψε και τους καθυστερούσε, μην τολμώντας να αρνηθεί το αίτημά τους· κι έτσι μας ακολούθησαν τέσσερις ημέρες πάνω από τον Παρνασσό. Ο δραγομάνος μας όμως κάθε νύχτα μάς παράγγελνε να φυλάμε καλή σκοπιά, ιδίως αυτή την τελευταία νύχτα, γιατί σκόπευαν να μη μας ακολουθήσουν παραπέρα, και ο Τούρκος μας, που τον λέω δραγομάνο μας, τους είχε επιτρέψει να γίνει εκείνη τη νύχτα. Αφού λοιπόν μας προειδοποίησε να φυλάμε καλή σκοπιά, πήγε σε αυτούς και τους έβαλε να πιουν τόσο κρασί, ή έβαλε κάτι μέσα στο κρασί τους, ώστε όχι μόνο μέθυσαν αλλά και αρρώστησαν, και δεν μπόρεσαν να επιχειρήσουν τίποτε εναντίον μας για να μας βλάψουν· γι’ αυτό είχαμε πολύ μεγάλη αιτία να ευχαριστήσουμε από καρδιάς τον Παντοδύναμο Θεό, που ήταν ο κυριότερος φύλακάς μας. Αυτή τη νύχτα κοιμηθήκαμε σε ένα μικρό χωριό κάτω από έναν θαυμαστά ψηλό βράχο. […] Την επομένη, που ήταν η 17η, φτάσαμε στο Lippanta, όπου ο Τούρκος μας μάς τα αποκάλυψε όλα αυτά.»

Πηγή: Early voyages and travels in the Levant: the diary of Master Thomas Dallam 1599–1600. Εκδ. Theodore Bent, ανατύπωση από την έκδ. του 1893. Λονδίνο 1968, σ. 83 κ.ε.

1668 — Εβλιγιά Τσελεμπή (Evliya Çelebi) [Σελ. 33-35]

Ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1611–1684) ήταν γιος ενός Οθωμανού αυλικού κοσμηματοπώλη, υπηρετούσε ο ίδιος την Πύλη και είχε την ευκαιρία στη διάρκεια της ζωής του να περιοδεύσει σχεδόν ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ορισμένες γειτονικές χώρες. Οι ψυχαγωγικές ταξιδιωτικές του αναφορές περιγράφουν ό,τι του φαινόταν άξιο να το γνωρίζει κανείς και αποτελούν έτσι μία από τις σημαντικότερες πηγές για τον πολιτισμό και τη ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 17ου αιώνα. Στον όγδοο τόμο του Σεγιαχατναμέ περιγράφει το ταξίδι του στην Ελλάδα και τη Ρούμελη, που έγινε το 1668.

Ο Εβλιγιά ήρθε από το Izdin / Ζητούνι, διέσχισε τη γέφυρα του Σπερχειού, πέρασε τις Θερμοπύλες και πήγε στη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα, την οποία περιγράφει λεπτομερώς:

> «Το κάστρο απέχει λιγότερο από δύο ώρες δυτικά από την ακτή. Είναι ένα στέρεα χτισμένο κυκλικό κάστρο, με τέσσερα διαμερίσματα, σε ψηλό σημείο μέσα στα βουνά, και έχει συνολικά τέσσερις χιλιάδες βήματα περίμετρο. Τα δύο κάτω διαμερίσματα του κάστρου όμως καταστράφηκαν μετά την κατάκτηση, και από τότε τα τείχη στέκουν σε αρκετά σημεία ερειπωμένα. Θα ήταν όμως εύκολη υπόθεση, αν υπήρχαν αρκετά χρήματα και ενδιαφέρον, να αποκατασταθούν. Όσο για το τρίτο διαμέρισμα και τον εσωτερικό πύργο, είναι πράγματι πολύ ισχυρά.
>
> Με το θέλημα του Κυρίου, πριν φτάσει σε αυτό το κάστρο, ο ταπεινός δούλος σας άκουσε τον θόρυβο κανονιοβολισμών και τουφεκιών στον δρόμο μπροστά μας. Επειδή όμως ακούσαμε και τις κραυγές της μουσουλμανικής πολεμικής ιαχής, δεν τρομάξαμε, αλλά καθώς πλησιάζαμε, σιγά σιγά, προς την πόλη, συναντήσαμε αρκετές χιλιάδες από τον λαό του Μωάμεθ, μαζί με όλα τα νοικοκυριά τους, που είχαν φύγει από τον τόπο, με κουρέλια δεμένα γύρω από το κεφάλι και τα πόδια τους. Φάνηκε ότι ο

> στόλος των απίστων είχε αποβιβάσει στρατό, ο οποίος ανέβηκε από την ακτή στο κατοικημένο τμήμα του κάστρου. Μαζί με κάποιον άπιστο ονόματι καπετάν Γιώργη, που είχε έρθει από την πλευρά της ξηράς, επιτέθηκαν στην πόλη· τη λεηλάτησαν και τη λαφυραγώγησαν, και αφού τα αναστάτωσαν όλα, της έβαλαν φωτιά και έφυγαν με διακόσιους αιχμαλώτους, εμπορεύματα και εφόδια αξίας χιλιάδων γροσιών, και με τον ίδιο τον αρχιδικαστή, τον οποίο είχαν αιχμαλωτίσει μαζί με όλο το νοικοκυριό του. […]
>
> Ένα ερειπωμένο παλιό τζαμί στην κάτω συνοικία γλίτωσε από τη φωτιά, και ένα χάνι. Έμειναν ένα βρόμικο λουτρό, δέκα μαγαζιά, εκατό μουσουλμανικά σπίτια και εκατόν πενήντα σπίτια απίστων, όλα με κεραμοσκεπές, και κήποι και περιβόλια. Τα υπόλοιπα πυρπολήθηκαν όλα και κάηκαν. Αργότερα οι πολεμιστές από τη Βοδονίτσα και το Ζητούνι, που είχαν βγει στα βουνά και τις κοιλάδες, γύρισαν με την είδηση ότι δεν βρισκόταν ίχνος ή σημάδι απίστων, εμείς όμως φοβόμασταν ακόμη πολύ για να κοιμηθούμε στην εξωτερική πόλη, και έτσι μπήκαμε στο μεσαίο οχυρό, όπου μας φιλοξένησαν. Είναι πράγματι ένα κάστρο που υψώνεται στο ύψος του ίδιου του ουρανού, οι λόφοι όμως κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί στον Μώλο το δεσπόζουν με το πυροβολικό. Στο εσωτερικό οχυρό υπάρχουν πενήντα κατοικίες για τους φουκαράδες της φρουράς, αποθέματα γεννημάτων και αποθήκες και οπλοστάσια. Όμως το οπλοστάσιο είναι μικρό και περιέχει μόνο πέντε μακριά ορειχάλκινα φαλκόνια. […]
>
> Εμείς οι ίδιοι, εκείνη ακριβώς την ώρα, ανεβήκαμε στα άλογά μας και ξεκινήσαμε πάλι από τη Βοδονίτσα σε νοτιοανατολική κατεύθυνση. Παίρνοντας τον Θεό για καταφύγιο, περάσαμε μέσα από δύσκολους βραχώδεις λόφους και ρεματιές και πάνω από βουνά και κοιλάδες και φτάσαμε σε 4 ώρες στο Εσέντ-Αμπάντ.»

Μπορεί να υποτεθεί ότι ο Εβλιγιά πέρασε από το πέρασμα της Φοντάνας προς το Τουρκοχώρι (Εσέντ-Αμπάντ), για να συνεχίσει έπειτα προς τη Λιβαδειά και τη Θήβα.

Πηγές: Pierre MacKay: The city of Boudonitza from Evliya Celebi, στο: The Norton Anthology of World Literature, τόμ. D, 1650 to 1800. 2η έκδ., Νέα Υόρκη 2002, σ. 281–292.

Evliya Celebi: Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century. Μετάφρ. από τα τουρκικά Joseph von Hammer, τόμ. 1.1. Λονδίνο 1834.

1669 — Ρομπέρ ντε Ντρε (Robert de Dreux) [Σελ. 35–36]

Ο καπουτσίνος πατήρ Robert de Dreux ανήκε στη γαλλική πρεσβεία στην οθωμανική αυλή, η οποία την άνοιξη του 1669 είχε την έδρα της στη Λάρισα. Όταν η πολιτική κατάσταση έγινε επικίνδυνη για τους Γάλλους, ο Robert de Dreux εγκατέλειψε την αυλή και πήγε στην Αθήνα, για να βρει πλοίο προς τη Γαλλία. Πήρε, όπως ήταν αναμενόμενο, τον ευθύ δρόμο προς τα νότια, από την ίδια διαδρομή με τον Εβλιγιά: από τα Φάρσαλα προς το Ζητούνι / Λαμία, μέσω της γέφυρας του Σπερχειού, δίπλα από τις Θερμοπύλες προς τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα, από εκεί πάνω από τα βουνά προς την πεδιάδα του Κηφισού και τη Λιβαδειά. Ο Robert de Dreux σφάλλει ως προς τη θέση του καθαυτό περάσματος των Θερμοπυλών, το οποίο τοποθετεί μόλις μετά τη Βοδονίτσα. Στην πραγματικότητα πήγε στην κοιλάδα του Κηφισού είτε από το πέρασμα της Κλεισούρας είτε, μάλλον, από το πέρασμα της Φοντάνας.

> «Αναχωρήσαμε από τη Λάρισα στις 2 Ιουνίου, περνώντας κατά μήκος της πεδιάδας των Φαρσάλων, όπου δόθηκε άλλοτε η περίφημη μάχη στην οποία χάθηκαν τόσες χιλιάδες άνθρωποι, και μου είπαν ότι από τότε ακούγεται εκεί κάποτε μια σύγχυση φωνών και ένας κλαγγισμός όπλων, σαν να πολεμούσαν εκεί αυτή τη στιγμή. Πήγαμε από τα Φάρσαλα στο Ziton, που είναι μια μικρή πόλη σχεδόν ολότελα ερειπωμένη, από όπου φτάσαμε στον ποταμό Lade, τον οποίο διασχίσαμε πάνω σε μια ωραία γέφυρα που η Βαλιδέ, η μητέρα του Μεγάλου Αυθέντη, έκανε να κατασκευαστεί για τη διευκόλυνση των διαβατών, κοντά στη Thermia, όπου είδα δύο ωραίες πηγές ζεστού νερού που βγαίνουν

> από το βουνό όπου αρχίζουν οι Θερμοπύλες, κοντά σε μια μικρή πόλη που λέγεται Budounica· μετά από αυτήν πήγαμε από έναν δρόμο τόσο δυσκολότερο, όσο εκεί πρέπει κανείς αδιάκοπα να ανεβαίνει και να κατεβαίνει. Τέλος φτάσαμε από έναν πολύ στενό δρόμο στις Θερμοπύλες, τις οποίες εξέτασα με μεγάλη προσοχή, για να δω τη δυσκολία του περάσματος, η οποία μου φάνηκε τόσο μεγάλη, ώστε θαύμασα περισσότερο την τόλμη του Ξέρξη, που επιχείρησε να περάσει τον μεγάλο στρατό του από ένα τόσο επικίνδυνο και δύσκολο πέρασμα, παρά την τόλμη των Λακεδαιμονίων που αντιτάχθηκαν εκεί σε έναν στρατό. Αφού ξεπεράσαμε όλα αυτά τα βουνά, ή μάλλον όλους αυτούς τους βράχους, που είναι σαν απρόσιτοι, κατεβήκαμε σε μια πολύ ευχάριστη ύπαιθρο, όπου περάσαμε τη νύχτα, περίπου μία λεύγα από τη Λιβαδειά, μια πόλη που την αφήσαμε στα δεξιά μας· κι επειδή είδαμε να έρχεται από εκεί πλήθος φανών, νομίσαμε ότι ήταν ένα καραβάνι εμπόρων, γιατί, καθώς αυτές οι χώρες είναι γεμάτες ληστές και κλέφτες που ενώνονται σε συμμορίες, οι έμποροι και οι ταξιδιώτες συνενώνονται πολύ μεταξύ τους για να τους αντισταθούν.»

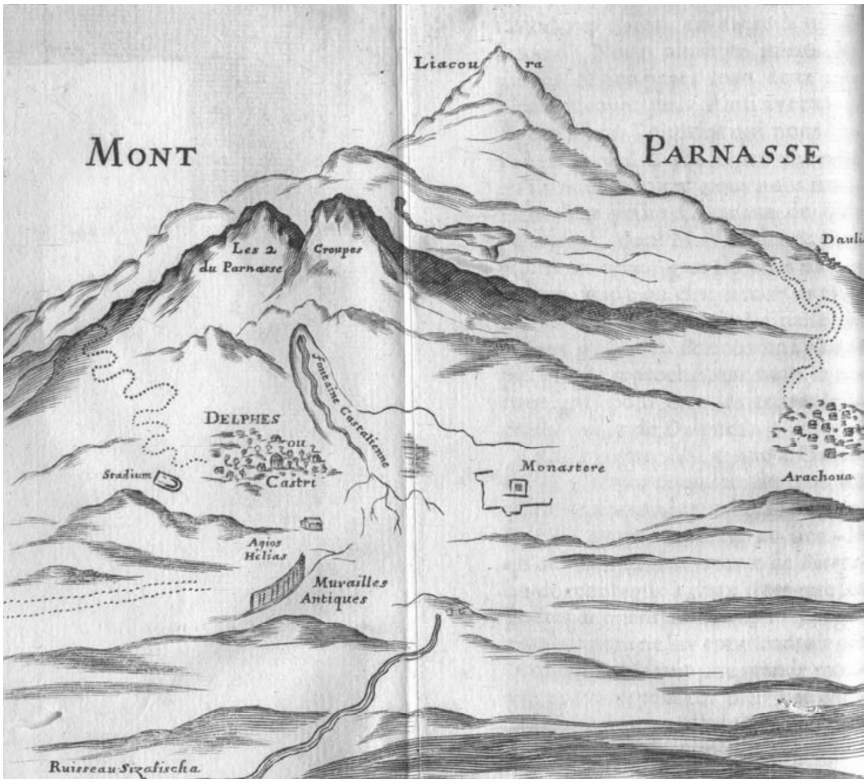
Πηγή: Robert de Dreux: Voyage en Turquie et en Grèce. Παρίσι 1925, σ. 137 κ.ε.

1676 — Ζακ Σπον και Τζορτζ Ουίλερ (Jacob Spon und George Wheler) [Σελ. 36–39]

Οι πρώτοι αρχαιοδίφες στη Φωκίδα μετά τον Κυριακό τον Αγκωνίτη ήταν ο Jacob Spon και ο George Wheler. Ο George Wheler (1650–1723), μετά τις σπουδές του στην Οξφόρδη, είχε ξεκινήσει για το συνηθισμένο τότε «Grand Tour» στην ηπειρωτική Ευρώπη, ταξίδεψε στη Γαλλία και την Ιταλία και συναντήθηκε το 1675 στη Βενετία με τον Spon. Ο Jacob Spon (1647–1685) είχε σπουδάσει ιατρική στο Στρασβούργο, είχε ασκήσει το επάγγελμα του γιατρού στη Λυών και είχε ανακαλύψει εκεί την αγάπη του για τις αρχαιότητες. Εγκατέλειψε το ιατρείο του και πήγε στην Ιταλία για να αντιγράφει επιγραφές. Ο Spon και ο Wheler αποφάσισαν να εξερευνήσουν μαζί την Ελλάδα και τη Λεβάντε. Το 1675 και το 1676 ταξίδεψαν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να περιγράψουν αρχαιότητες και να αντιγράψουν επιγραφές. Τις ταξιδιωτικές τους αναφορές τις δημοσίευσαν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, ο Spon το 1678 στα γαλλικά, ο Wheler το 1682 στα αγγλικά.

Ο Spon και ο Wheler ήρθαν από την Πάτρα στο Lepanto / Ναύπακτο και ίππευσαν από εκεί, συνοδευόμενοι από 2 αγάδες και φορτηγά άλογα, στις 27 Ιανουαρίου 1676 προς την Άμφισσα / Σάλωνα και τους Δελφούς, όπου περιεργάστηκαν λεπτομερώς τον τόπο με ένα κείμενο του Παυσανία στο χέρι. Ο Spon γράφει:

> «Καταλύσαμε στο Καστρί σε ένα αρκετά μεγάλο και αρκετά βολικό σπίτι, που χρησιμεύει ως χάνι για τους ταξιδιώτες. Φάγαμε εκεί καλές παχιές κότες, που αξίζουν όσο τα καπόνια της πατρίδας μας, προς ένα τιμίν, δηλαδή πέντε σολδία το κομμάτι. Το χωριό έχει μόλις εκατό εστίες, και τα σπίτια είναι πολύ κακοχτισμένα. Υπάρχουν μόνο καμιά δωδεκαριά Τούρκοι, που έχουν εκεί ένα τζαμί, υπάρχουν όμως πέντε ή έξι εκκλησίες για τους Έλληνες. Είναι καλοί άνθρωποι, που μας υποδέχτηκαν πολύ καλά, και φαίνεται ότι κρατούν ακόμη κάτι από τη φιλοξενία των προγόνων τους. Το απόγευμα πήγαμε να δούμε το μοναστήρι, που απέχει τριακόσια ή τετρακόσια βήματα από το χωριό. Πηγαίνοντας εκεί αφήνει κανείς την Κασταλία πηγή στα αριστερά· αυτό με έκανε να κρίνω ότι τα αρχαία τείχη που απομένουν σε αυτό το μοναστήρι ήταν το Γυμνάσιο ή οι Σχολές των Δελφών. Ο Παυσανίας μού δίνει αυτή την ένδειξη. Όσοι ανεβαίνουν, λέει, από το Γυμνάσιο προς τον Ναό, αφήνουν την Κασταλία πηγή στο δεξί τους χέρι· κι έτσι, καθώς εμείς κάναμε τον αντίθετο δρόμο, έπρεπε να την έχουμε στα αριστερά μας. Το μοναστήρι αυτό με την εκκλησία του βρίσκεται σε ένα ακανόνιστο επίπεδο, που στηρίζεται στην πλαγιά του βουνού με χοντρά τείχη από λαξευτή πέτρα, τα οποία είναι τα απομεινάρια του αρχαίου οικοδομήματος για το οποίο μόλις μιλήσαμε.»

Εικ. 7: Οι Δελφοί, από: J. Spon: Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, Λυών 1678, τόμ. II, σ. 55.

Από τους Δελφούς ο Spon και ο Wheler ίππευσαν μέσω της Αράχωβας και της μονής του Οσίου Λουκά προς τη Λιβαδειά και τη Θήβα. Επί δύο εβδομάδες περιόδευσαν την Αθήνα και την Αττική, την Κόρινθο και το Νεγροπόντε. Από εκεί πήγαν έφιπποι πάλι στη Θήβα, την οποία άφησαν με κατεύθυνση τον βορρά, για να ιππεύσουν προς το Τουρκοχώρι, τον οθωμανικό διάδοχο οικισμό της Ελάτειας. Στο Τουρκοχώρι αναγκάστηκαν να διαπιστώσουν ότι οι δρόμοι προς το Ζητούνι / Λαμία και προς τον βορρά ήταν εν μέρει χιονισμένοι και αδιάβατοι. Γι' αυτό χώρισαν πλέον οι δρόμοι του Spon και του Wheler. Ο Spon ίππευσε μέσω Δαύλειας και Διστόμου στα Άσπρα Σπίτια, όπου πήρε πλοίο για τη Ζάκυνθο και πίσω στη Βενετία. Ο Wheler άφησε το Τουρκοχώρι στις 9 Μαρτίου 1676 και ίππευσε μέσω Καλαποδίου προς τα Τάλαντα / Αταλάντη. Γράφει:

> «Την Πέμπτη, ενάτη Μαρτίου, αφού χωρίστηκα έτσι από τον σύντροφό μου, άφησα το Τουρκοχώρι στρέφοντας την πορεία μου ανατολικά, για να πάω στα Τάλαντα. Το πρώτο πράγμα που με διασκέδασε σε εκείνη τη μοναχική κατάσταση ήταν ότι σύντομα βρέθηκα σε έναν μακρύ ευθύ δρόμο, οχυρωμένο με βαθιά τάφρο από κάθε πλευρά, που οδηγούσε σε κάποιους λόφους, τους οποίους έβλεπα αρκετά μακριά μπροστά μου. Αυτό το πήρα για καλό οιωνό, που προμήνυε επιτυχία στα εγχειρήματά μου, καθώς έμοιαζε να με νουθετεί ότι δεν θα έπαυα να φυλάγομαι από την αγαθή Πρόνοια του Θεού, όσο θα ταξίδευα στον ευθύ δρόμο της Αρετής και της αληθινής Ευσέβειας προς την Ουράνια Πατρίδα μου, που είναι ψηλά. Ο δρόμος αυτός είναι υπερυψωμένος, φαίνεται να ήταν στρωμένος στα αρχαία χρόνια, πλάτους δέκα ή δώδεκα γιαρδών, και ήταν πιθανότατα στους περασμένους καιρούς μια ρωμαϊκή Via Fossa. Συνέχισα σε αυτόν περίπου μιάμιση ώρα, ώσπου έφτασα στους πρόποδες του λόφου που βρισκόταν ακριβώς μπροστά μας. Εδώ, όπου τελείωνε ο δρόμος, είδαμε τα ερείπια μιας παλιάς πόλης, με ένα μικρό κάστρο που της ανήκε, χτισμένο πάνω σε έναν βράχο. Έπειτα, ανεβαίνοντας τον λόφο, κοντά στην κορυφή του, είδαμε μερικές παλιές ερειπωμένες εκκλησίες, και ύστερα από περίπου δύο ακόμη ώρες ιππασίας φτάσαμε το μεσημέρι σε ένα χωριό που λέγεται Καλαπόδι. Η κορυφή αυτού του λόφου είναι καλά καλλιεργημένη και φυτεμένη με αμπέλια, ιδίως γύρω

> από το χωριό· όμως καλό κρασί δεν βρήκαμε εκεί, αν και την καλή γυναίκα, στο σπίτι της οποίας ξεπεζέψαμε, την επισκεπτόταν εκείνη την ώρα μια στενή συγγενής της, που έμεινε να γευματίσει μαζί της. Το τραπέζι που έκανε στη φίλη της ήταν πράγματι όχι παραπάνω από φτωχικό· η υποδοχή όμως που της έδειξε ήταν πολύ ευγενική, εγκάρδια και χριστιανική· και η κυριότερη τελετή ευγένειας που τήρησε απέναντι στη συγγενή της στο γεύμα ήταν η εξής: όταν καθίσαμε, αφού είχε ψήσει το ψωμί της στη γωνιά, το έφερε ολόκληρο όπως ήταν και το προσφέρει στη φιλοξενούμενή της· εκείνη το δέχτηκε φιλώντας τα χέρια της, και έπειτα, αφού το έκοψε, της το επέστρεψε για να το μοιράσει γύρω στο τραπέζι. Δεν βρήκαμε εδώ αφορμή να μείνουμε πολύ μετά το γεύμα· έτσι, αφού βρεθήκαμε γρήγορα πάλι στον δρόμο, καθώς βγαίναμε από το χωριό, παρατηρήσαμε στα δεξιά μας πολλά ερείπια και αρχαία θεμέλια κτηρίων· ιδίως ενός ναού χτισμένου από λευκό μάρμαρο, του οποίου οι κίονες ήταν ραβδωτοί· σε ποιον ρυθμό όμως ανήκαν, δεν μπορέσαμε να το βρούμε. Συνεχίσαμε ακόμη περίπου τρεις ώρες στο ίδιο βουνό, ανηφορίζοντας και κατηφορίζοντας, ώσπου φτάσαμε επιτέλους στο φρύδι του· αυτό μας έδωσε τη θέα του νησιού της Εύβοιας, της θάλασσας και μιας ωραίας πεδιάδας, που εκτεινόταν σε μεγάλο μήκος προς τα βορειοδυτικά και τα νοτιοανατολικά και έχει πλάτος προς τη θάλασσα τουλάχιστον μισή ντουζίνα μίλια.»

Μέσω Αταλάντης, Προσκυνά και Ακραιφνίου έφτασε στη λίμνη Κωπαΐδα και επέστρεψε στη Θήβα. Στην περιοχή του Ελικώνα και στη Λιβαδειά έμεινε για μεγαλύτερο διάστημα· έπειτα πήγε μέσω του Οσίου Λουκά στα Άσπρα Σπίτια, όπου έφτασε στις 20 Απριλίου 1676 και επιβιβάστηκε για την Ιταλία.

Εικ. 8: Map of Achaia (απόσπασμα), από: George Wheler: A journey into Greece, Λονδίνο 1682.

Τις περιγραφές του Wheler για την Ελλάδα συμπληρώνει ένας «Map of Achaia», ο οποίος περιέχει όλους τους τόπους που επισκέφθηκε και τις τοπογραφικές του παρατηρήσεις. Ήταν, ύστερα από πολύ καιρό, η πρώτη ακριβής περιγραφή που βασιζόταν σε ίδιες παρατηρήσεις και όχι μόνο σε ιστορικές παραδόσεις· κατέγραφε τα τοπωνύμια που ήταν σε χρήση εκείνη την εποχή, επαινέθηκε πολύ και πέρασε γρήγορα στη χαρτογραφία.

Πηγές: Jacob Spon: Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Τόμ. II. Λυών 1678, σ. 62 κ.ε.

George Wheler: A journey into Greece. Λονδίνο 1682, σ. 312 κ.ε.

1715 — Μπενζαμέν Μπρυ (Benjamin Brue) [Σελ. 40–41]

Ο Benjamin Brue ήταν εκπρόσωπος του βασιλέα της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη και περιγράφει στην ταξιδιωτική του αναφορά την εκστρατεία του μεγάλου βεζίρη Νταμάτ Αλή Πασά το 1715 στην Πελοπόννησο, στην οποία έλαβε μέρος ο ίδιος, με σκοπό να την ανακαταλάβει από τους Βενετούς. Ο Brue έγραψε ένα νηφάλιο ημερολόγιο της καθημερινής πορείας του στρατού. Ο Αλή Πασάς πορεύτηκε με σχεδόν 23.000 ιππείς και 87.000 πεζούς από την Αδριανούπολη προς την Κόρινθο. Ο στρατός χρειάστηκε για αυτή τη διαδρομή συνολικά 195 ώρες πορείας.

> «Στις 5 [Ιουνίου] αφήσαμε στα αριστερά το Izdin, που βρίσκεται σε ύψωμα, στους πρόποδες των βουνών που είχαμε περάσει την προηγούμενη ημέρα και τα οποία εκτείνονται, όπως και εκείνα που βρίσκονται στα δεξιά, ως τη θάλασσα, όπου σχηματίζουν τον κόλπο του Ziton. Ύστερα από τρεις ώρες πορεία προς τα δεξιά, στρατοπεδεύσαμε στον Lada, κοντά σε μια πέτρινη γέφυρα που βρίσκεται πάνω σε αυτόν τον ποταμό. Το φρούριο του Izdin απέχει μόνο μία λεύγα από τον κόλπο που φέρει το ίδιο όνομα· το στόμιό του σκεπάζεται από μια άκρη του νησιού του Νεγροπόντε.
>
> Στις 6 περάσαμε τον Lada πάνω από τη συνηθισμένη πέτρινη γέφυρα και πάνω από μια άλλη, ξύλινη γέφυρα, που είχε κατασκευαστεί για τη διευκόλυνση των στρατευμάτων. Πέρα από αυτές τις γέφυρες υπήρχε μια ακόμη μικρή, με ένα υπερυψωμένο δρόμο, που είχε κατασκευαστεί για να περάσει κανείς ένα ρυάκι και μερικούς βάλτους· πορευτήκαμε τρεις ώρες κατευθυνόμενοι πάντοτε προς την ανατολή. Αφού περάσει κανείς τις γέφυρες, βρίσκει στους πρόποδες των βουνών που είναι στα δεξιά μεγάλο αριθμό πηγών μεταλλικών νερών, οι οποίες σχηματίζουν βάλτους στα αριστερά και κάνουν στενό και δύσκολο αυτό το πέρασμα, που είναι εκείνο των Θερμοπυλών. Αφήσαμε τη Modonitza ή μικρή Modon στα δεξιά μέσα στα βουνά, και αφού πορευτήκαμε ακόμη δύο ώρες, έχοντας στα αριστερά ωραίες πεδιάδες που εκτείνονται ως τον κόλπο του Ziton, ήρθαμε να στρατοπεδεύσουμε στο στόμιο της χαράδρας ενός χωριού που λέγεται Skilo-Chori.
>
> Την επομένη, στις 7, πορευτήκαμε τρεισήμισι ώρες μέσα σε αυτό το στενό, που πηγαίνει από βορρά προς νότο· η αρχή δεν είναι καθόλου τραχιά, αλλά ύστερα από μιάμιση ώρα πορεία συναντά κανείς ένα πολύ ψηλό και πολύ τραχύ βουνό· αφού το ανεβήκαμε, κατεβήκαμε στην πεδιάδα της Λιβαδειάς και στρατοπεδεύσαμε εκεί ύστερα από μιάμιση ώρα δρόμο, σε έναν τόπο που λέγεται Iblay.
>
> Στις 8 πορευτήκαμε πέντε ώρες σε μια πολύ ωραία πεδιάδα, πλαισιωμένη από βουνά και ποτισμένη από μερικά ρυάκια, το κυριότερο από τα οποία λέγεται Gravia [= Κηφισός]· αφήσαμε τη Λιβαδειά στα δεξιά και πήγαμε να στρατοπεδεύσουμε σε ένα ύψωμα μισή λεύγα πέρα από αυτό το φρούριο. Στις 9 περπατήσαμε επί τρεις ώρες κατά μήκος της λίμνης της Λιβαδειάς.»

Από τη Λιβαδειά ο στρατός πορεύτηκε προς τη Θήβα, την Κόρινθο και την Πελοπόννησο. Η πορεία της επιστροφής έγινε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Στις 9 Οκτωβρίου ο στρατός έφτασε στη Θήβα, συνέχισε στις 11 Οκτωβρίου και ήταν στις 17 Οκτωβρίου ήδη στη Λάρισα.

Πηγή: Benjamin Brue: Journal de la campagne que le grand Vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée. Παρίσι 1870, σ. 5 κ.ε.

1740 — Ρίτσαρντ Πόκοκ (Richard Pococke) [Σελ. 41–43]

Ο Richard Pococke (1704–1765) γεννήθηκε στο Σαουθάμπτον, σπούδασε στην Οξφόρδη και έγινε γενικός εφημέριος στον καθεδρικό ναό του Λίσμορ στην Ιρλανδία. Πέρασε πάνω από 5 χρόνια στις παράκτιες χώρες της ανατολικής Μεσογείου «κυριευμένος από το μεγάλο πάθος του ταξιδιού». Το 1742 επέστρεψε στην Αγγλία και δημοσίευσε τις ταξιδιωτικές του περιγραφές το 1743–45. Ο ακριβής εντοπι-

σμός των αρχαίων πόλεων στη Φωκίδα και τη Λοκρίδα βρισκόταν στην εποχή του Pococke ακόμη στα πρώτα του βήματα· γι' αυτό δεν είναι παράξενο ότι μπερδεύει ορισμένα πράγματα. Τον Σεπτέμβριο του 1740 ο Pococke ταξίδεψε από τη Θεσσαλονίκη στη Λάρισα και στο Ζητούνι / Λαμία. Το χάνι του Ζητουνίου, στο οποίο ο Pococke ξεκουράστηκε με τον οδηγό του, καταστράφηκε την ίδια νύχτα από έναν σφοδρό σεισμό. Ύστερα από αυτό ο Pococke βιάστηκε αρκετά να εγκαταλείψει αυτή την επικίνδυνη περιοχή.

> «Νότια του Σπερχειού και του κόλπου βρισκόταν η χώρα των Λοκρών Επικνημιδίων, ενώ οι Οπούντιοι ήταν ανατολικά της. Ο δρόμος μας ήταν ανάμεσα στη θάλασσα και τα ψηλά βουνά· τα βουνά αυτά λέγονται Κουμαΐτα και είναι αναμφίβολα η παλαιά Οίτη, κι έτσι άρχισα να αναζητώ το περίφημο πέρασμα που λέγεται Θερμοπύλες, όπου οι Σπαρτιάτες με λίγους άνδρες αντιτάχθηκαν στον μεγάλο στρατό των Περσών. Στο σημείο όπου ο δρόμος στρίβει πρώτα προς την ανατολή, ανάμεσα στα βουνά και τη θάλασσα, υπάρχουν ζεστά νερά, τα οποία οι Έλληνες ονόμαζαν Θερμά και έδωσαν το όνομα σε αυτό το στενό των Θερμοπυλών, δηλαδή στις πύλες ή στο πέρασμα των λουτρών. Είναι βέβαιο ότι το πέρασμα αυτό αναφέρεται ότι είχε πλάτος εξήντα βήματα και σε ορισμένα σημεία μόνο όσο χρειαζόταν για μία άμαξα· έτσι, καθώς το στενό πέρασμα αναφέρεται πάνω στη θάλασσα, αν οδηγούσε στον ίδιο δρόμο από τον οποίο εμείς περάσαμε μέσα από τα βουνά, η θάλασσα πρέπει να έχει υποχωρήσει και να έχει αφήσει το πέρασμα πλατύτερο· αν και ίσως ήταν ένας δρόμος γύρω από το ακρωτήριο δίπλα στη θάλασσα, όπου μπορεί να υπήρχαν κάποια στενά περάσματα. Αφού προχωρήσαμε περίπου έξι μίλια προς την ανατολή, ο δρόμος μας στράφηκε προς τον νότο ανάμεσα στα βουνά· παρατήρησα δύο πηγές των ζεστών νερών, που είναι αλμυρές και εμποτισμένες με θείο· επικαλύπτουν το έδαφος με μια αλμυρή θειούχο ουσία. Ο ποταμός Βοάγριος χύνεται στη θάλασσα ανάμεσα από αυτούς τους λόφους· είναι πιθανότατα το ρέμα που διασχίζει κανείς τόσο συχνά σε αυτόν τον δρόμο. Ολόκληρη η χώρα των Επικνημιδίων είναι γεμάτη ψηλά βουνά. […]

Εικ. 9: Map of Thrace and Greece (απόσπασμα), από: Richard Pococke: A description of the East and some other countries, τόμ. 3, Λονδίνο 1745, σ. 161.

> Περίπου δέκα μίλια από το Ζητούνι περάσαμε από τον Μώλο, και λίγο πιο πέρα είχαμε την Άντρα στα αριστερά· έπειτα συνεχίσαμε προς τα νότια ανάμεσα στους ψηλούς λόφους, διασχίζοντας συχνά ένα ρέμα, το οποίο υποθέτω ότι είναι ο αρχαίος Βοάγριος, στις εκβολές του οποίου υπήρχε λι-

> μάνι, πιθανότατα κοντά στην Άντρα· είδα ένα τμήμα του βουνού στα νότια, που έχει πολλές κορυφές και λέγεται Ιλιακόρα· φτάσαμε σε έναν φτωχικό συνοικισμό που λέγεται Ergierè, δεκατέσσερα μίλια από το Ζητούνι, και κοιμηθήκαμε στο ύπαιθρο, αφού ο σεισμός είχε γκρεμίσει όλα τα σπίτια τους.
>
> Στις είκοσι πέντε συνεχίσαμε, και σε μία ώρα φτάσαμε σε ένα φυλάκιο, όπου φυλάνε σκοπιά για να πιάνουν τους κακοποιούς· βρίσκεται στα μισά του δρόμου ανάμεσα στο Ζητούνι και τη Λιβαδειά. Είδα στο βουνό προς τα δυτικά ένα παλιό κάστρο που λέγεται Kidonietry, κοντά στο οποίο λένε ότι υπάρχουν ερείπια μιας παλιάς πόλης που λέγεται Παλαιόκαστρο, η οποία μπορεί να είναι το Θρόνιο, η πρωτεύουσα αυτής της χώρας, αν και η απόσταση από τις εκβολές του Βοαγρίου είναι μάλλον πολύ μεγάλη, αφού αναφέρεται μόνο ως τρία μίλια από αυτές· η Αλόπη βρισκόταν νοτιοανατολικά του, κοντά στην οποία ήταν η Νάρυξ, η πατρίδα του Αίαντα. Ανεβήκαμε στο ύψος των βουνών, και στην κορυφή τους περάσαμε από ένα άλλο φυλάκιο και κατεβήκαμε σε μια κοιλάδα πλάτους περίπου μίας λεύγας και μήκους τεσσάρων λευγών, που είχε στα νότια εκείνη την οροσειρά που λέγεται Ιαπόρα, για την οποία λένε ότι είναι ο Παρνασσός, στη νότια πλευρά του οποίου, σε μεγάλη απόσταση, βρισκόταν οι Δελφοί. Από αυτό το σημείο είδαμε το Δαδί στην πλευρά των λόφων προς τα βόρεια. Αυτή την κοιλάδα την έκρινα μέρος της Βοιωτίας· σε αυτήν υπάρχει ένα χωριό που λέγεται Τουρκοχώρι, κατοικημένο κυρίως από Τούρκους. Εδώ, ή σε κάποιο άλλο μέρος της κοιλάδας, μπορεί να ήταν ο Ορχομενός· διότι κοντά του είδα τα χωράφια σκεπασμένα με κομμάτια από τούβλα. Παρατήρησα μερικές ξερές κοίτες χειμάρρων σε αυτή την κοιλάδα, και προς το ανατολικό άκρο κυλά ένας ποταμός σαν από τα βορειοανατολικά, τον οποίο περάσαμε πάνω σε μια γέφυρα· λέγεται Μαυρονέρι [Μαύρο Νερό]· ρέει σε μια άλλη κοιλάδα προς τα νότια και πρέπει να είναι ο ποταμός Κηφισός, που εκβάλλει στη λίμνη Κωπαΐδα.»

Ο Pococke ίππευσε γρήγορα παρακάτω προς τη Λιβαδειά, τη Θήβα και την Αθήνα.

Πηγή: Richard Pococke: A description of the East and some other countries. Τόμ. 2, 2: Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other parts of Europe. Λονδίνο 1745, σ. 155 κ.ε.

1766 — Ρίτσαρντ Τσάντλερ (Richard Chandler) [Σελ. 43–45]

Ο Richard Chandler (1738–1810) σπούδασε στην Οξφόρδη, δημοσίευσε σε ηλικία 25 ετών τις επιγραφές των Arundel Marbles[27] και στάλθηκε κατόπιν από την Society of Dilettanti, μαζί με τον αρχιτέκτονα Nicholas Revett, σε ερευνητικό ταξίδι, για να εξερευνήσουν τους αρχαίους τόπους της Ιωνίας και της Ελλάδας που ο Revett και ο James Stuart είχαν παραμελήσει κατά την προηγούμενη παραμονή τους, και να συλλέξουν επιγραφές. Ο Chandler και ο Revett ερεύνησαν εκτεταμένα την Αθήνα και την Αττική, περιπλανήθηκαν στην Πελοπόννησο και έφτασαν στην Κόρινθο. Από εκεί απέπλευσαν τον Ιούλιο του 1766 προς την Αντίκυρα (κοντά στα Άσπρα Σπίτια), ίππευσαν προς το Δίστομο και επισκέφθηκαν την Άμβρυσσο, τη Στείρι και τον Όσιο Λουκά:

> «Η μονή του Αγίου Λουκά είναι ένα βάρβαρο οικοδόμημα και κοινής εμφάνισης. Κοντά της, δίπλα στον δρόμο, είναι στημένος ένας ξύλινος σταυρός. Λογαριάζεται δύο ώρες από τη θάλασσα και τέσσερις δυτικά της Λιβαδειάς. Τα διαμερίσματα ή κελιά είναι πολύ φτωχικά. Ο αριθμός των μοναχών ήταν τότε εκατόν είκοσι, οι περισσότεροι απόντες, φυλάγοντας κοπάδια ή απασχολημένοι με τη γεωργία. Μας φιλοξένησε ο ηγούμενος, ο οποίος μας είπε ότι η μονή ήταν πολύ χρεωμένη και ότι υπέφεραν πολύ από τις αυθαίρετες εισπράξεις, εκτός από το ότι πλήρωναν στους Τούρκους ετήσιο φόρο ύψους εκατόν εβδομήντα πέντε λιρών στερλινών. Ο αέρας είναι κακός και το νερό μακριά. Είναι πιθανό να πηγαίνουν στην πηγή που υδροδοτούσε τους κατοίκους της Στείριδος. […]
>
> Η μονή του Αγίου Λουκά ονομάζεται από τον εγκωμιαστή της δόξα της Ελλάδος και βασίλισσα όλων των μονών, εξαιτίας της εκκλησίας της, η οποία, ως προς τη μεγαλοπρέπεια και το μεγαλείο των

> αναλογιών της, ίσως δεν έχει όμοιά της σε όλη την Ελλάδα. Αυτό το πολυτελές οικοδόμημα διατηρεί στο εσωτερικό του το σχήμα του ευκτηρίου στο οποίο μετατράπηκε το κελί του Λουκά. Έχει υποφέρει πολύ, όπως ήταν αναμενόμενο, από την ηλικία και τους σεισμούς· και το εξωτερικό είναι πολύ φορτωμένο και παραμορφωμένο από την προσθήκη τεράστιων αντηρίδων για τη στήριξη των τοίχων και από το κλείσιμο αρκετών παραθύρων, ιδίως εκείνων του κύριου τρούλου. Το εσωτερικό είναι επενδεδυμένο με γυαλισμένο μάρμαρο σε φατνώματα· μερικά όμως από τα παρεκκλήσια έχουν απογυμνωθεί. Το δάπεδο είναι ένθετο με διάφορα χρώματα τεχνικά διατεταγμένα. Οι τρούλοι είναι διακοσμημένοι με ζωγραφική και επιχρυσώσεις σε ψηφιδωτό, καλά εκτελεσμένα, που αναπαριστούν άγια πρόσωπα και ιστορίες της Γραφής. Ο γυναικωνίτης φωτίζεται από κομμάτια διαφανούς μαρμάρου που λέγεται φεγγίτης, στερεωμένα στον τοίχο σε τετράγωνα διαχωρίσματα και ρίχνοντας ένα κίτρινο φως· απ' έξω όμως μοιάζουν με κοινή πέτρα, χοντροκομμένα. Ένα οικοδόμημα τόσο λαμπρό μέσα στην παρακμή του θα πρέπει να ήταν, όταν μόλις είχε ολοκληρωθεί, εξαιρετικά ένδοξο. Ο εγκωμιαστής το εξυμνεί ως αντίπαλο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και ως στέμμα των ομορφιών της Ελλάδος.»

Από το Δίστομο ο Chandler και ο Revett ίππευσαν παρακάτω προς τους Δελφούς:

> «Ήταν τώρα αρχές Ιουλίου, αλλά οι κορυφές των βουνών ήταν λευκές από το χιόνι. Πολλά ρυάκια κατεβαίνουν και γονιμοποιούν λίγα σημεία που παράγουν σιτάρι, αμπέλια και βαμβάκι. Είδαμε φίδια κοντά στο νερό δίπλα στον δρόμο, και χωρικούς να θερίζουν με πράσινα στεφάνια για να προστατεύουν το κεφάλι τους από τον ήλιο. Τέλος, αφήνοντας τη Σχιστή, στρίψαμε δεξιά και αρχίσαμε να ανεβαίνουμε μια πλαγιά του Παρνασσού, με το μονοπάτι πετρώδες και τραχύ, δύσκολο ακόμη και για πεζό. Περάσαμε το ρέμα του Πλειστού, που κινεί έναν νερόμυλο, και ύστερα από μια κουραστική ιππασία πέντε ωρών ξεπεζέψαμε σε μια μονή της Παναγίας. Βρήκαμε εκεί έναν καλόγερο και μια γριά, που μας προμήθευσαν καλό κρασί. Το κατάλυμά μας ήταν στη στοά της εκκλησίας, που στηρίζεται σε σπασμένους και αταίριαστους κίονες.»

Την επομένη ο Chandler και ο Revett επισκέφθηκαν τα ερείπια των Δελφών:

> «Περάσαμε δίπλα από πολλές σπασμένες σαρκοφάγους ή πέτρινα φέρετρα, καθώς πλησιάζαμε τη μονή. Ψηλότερα, στο δεξί χέρι, υπήρχε ένα τετράγωνο ερείπιο με μια μικρή θύρα, ίσως το βάθρο του μνημείου του Φυλάκου. Η τοιχοποιία είναι του είδους που λέγεται Incertum. Μερικά ίχνη ναών είναι ορατά· και πάνω από αυτά, στην πλαγιά του βουνού, υπάρχουν τάφοι, κόγχες με οριζόντιες κοιλότητες για το σώμα, μερικές σκεπασμένες με πλάκες. Παρακάτω υπάρχει μια κόγχη λαξευμένη στον βράχο με ένα κάθισμα, προορισμένη, όπως φαίνεται, για την ανάπαυση των ταξιδιωτών που κουράστηκαν από το τραχύ μονοπάτι και τη μακριά ανηφόρα. Σε ένα λειασμένο σημείο είναι χαραγμένος ένας μεγάλος σταυρός. Η μονή βρίσκεται στη θέση του Γυμνασίου. Ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι και άλλα ίχνη ενός μεγάλου οικοδομήματος απομένουν. […]
>
> Το χωριό βρίσκεται σε απόσταση. Η Κασταλία είναι στο δεξί χέρι καθώς ανεβαίνει κανείς προς αυτό· το νερό έρχεται από ψηλά και διασχίζει τον δρόμο· ένας απότομος γκρεμός, πάνω από τον οποίο το βουνό υψώνεται ακόμη τεράστιο, συνεχίζοντας σε εκείνη την κατεύθυνση. Το χωριό αποτελείται από λίγες φτωχικές καλύβες Αλβανών, που σκεπάζουν τη θέση του ναού και του μαντείου. Κάτω από αυτό, προς τα νότια, υπάρχει μια εκκλησία του Αγίου Ηλία, με αυλές, αναλημματικούς τοίχους, τόξα και ίχνη των οικοδομημάτων που βρίσκονταν κάποτε μέσα στον περίβολο. Η κοιλότητα του βράχου σε αυτό το μέρος έδινε στον τόπο την ομοιότητα ενός θεάτρου. Στρίβοντας προς το αριστερό χέρι, σαν προς την άκρη μιας από τις πτέρυγες, φτάνει κανείς πάλι σε τάφους λαξευμένους

27. Richard Chandler: Marmora Oxoniensia. Οξφόρδη 1763.

> στον βράχο και σε μια ημικυκλική εσοχή ή κόγχη με κάθισμα, όπως και στην άλλη πλευρά. Ψηλότερα από το χωριό είναι το κοίλωμα του Σταδίου, στο οποίο υπήρχαν μερικά καθίσματα και σκόρπια θραύσματα. […]
>
> Μέσα στο χωριό υπάρχει ένα κομμάτι αρχαίου τείχους, κρυμμένο από τη θέα από ένα υπόστεγο, το οποίο στηρίζει. Η πέτρα είναι καφετιά, τραχιά και κοινή, πιθανότατα του Παρνασσού. Στη νότια πλευρά υπάρχουν πολλές επιγραφές, με μεγάλα κενά ανάμεσα στα γράμματα, τα οποία είναι αμελώς και αχνά χαραγμένα· όλες σχεδόν του ίδιου περιεχομένου και πολύ δύσκολες να αντιγραφούν. Καταγράφουν την αγορά δούλων, οι οποίοι είχαν εμπιστευθεί την τιμή της ελευθερίας τους στον θεό· περιέχουν τη σύμβαση ανάμεσα στον Απόλλωνα και τους κυρίους τους, με μάρτυρες τους ιερείς του και μερικούς από τους άρχοντες. Το απομεινάρι αυτό φαίνεται να είναι μέρος του τείχους μπροστά από την Κασσωτίδα· αφού πάνω του υπάρχει ακόμη μια πηγή, που προμηθεύει στο χωριό εξαιρετικό νερό, πιθανότατα από την αρχαία πηγή.»

Γρηγορότερα απ’ ό,τι είχαν σκεφτεί, ο Chandler και ο Revett εγκατέλειψαν τους Δελφούς: «Σκοπεύαμε να ανεβούμε στον Παρνασσό, ελπίζοντας να βρούμε το Κωρύκειο άντρο· αλλά πριν τελειώσουμε στους Δελφούς, έφτασαν στη μονή δεκαεπτά Αλβανοί. Αυτοί ανήκαν σε μια φρουρά που περιπολούσε στους δρόμους. Ήταν ρωμαλέοι, βρόμικοι άγριοι, που φορούσαν τα μαλλιά τους σε μικρές πλεξίδες κρεμασμένες στους ώμους. Το βράδυ έψησαν ένα πρόβατο, και ο καπετάνιος μάς προσκάλεσε να πάρουμε μέρος, και όταν προφασιστήκαμε κάτι, μας πρόσφερε μια μερίδα από το κρέας. Αφού έφαγαν σε ομάδες, συνέχισαν το άγριο τραγούδι και τον χορό τους ως αργά. Κοιμήθηκαν στο έδαφος, ο καθένας με τα όπλα του δίπλα του, και μερικοί πολύ πιο κοντά μας απ’ ό,τι θα ήταν ευχάριστο. Ο σουλτάνος Μουράτ το 1447 ανάγκασε πολλούς από το έθνος τους να αλλάξουν θρησκεία και μετέτρεψε τις εκκλησίες της Αλβανίας σε τζαμιά. Αυτή η ομάδα ήταν μωαμεθανοί, απόγονοι χριστιανών προσηλύτων. Μας τους περιέγραψαν ως μεθύστακες και καβγατζήδες, δοσμένους σε απεχθή πάθη, και τόσο επικίνδυνους όσο οι ληστές εναντίον των οποίων χρησιμοποιούνταν. Δεν μας άρεσε η συντροφιά τους, και εγκαταλείψαμε την προγραμματισμένη εκδρομή μας για την αναζήτηση του άντρου, καθώς φάνηκε φρονιμότερο να αναχωρήσουμε αιφνιδιαστικά για το λιμάνι των Σαλώνων, όπου, όπως μας πληροφόρησε ένας ναύτης, η βάρκα μας ήταν τότε αγκυροβολημένη.»

Το 1766 ο Chandler επέστρεψε στην Αγγλία με πλούσια επιστημονική συγκομιδή. Η ταξιδιωτική του περιγραφή κυκλοφόρησε μόλις 10 χρόνια αργότερα, γνώρισε όμως ευρεία διάδοση και μεταφράστηκε γρήγορα σε άλλες γλώσσες, επειδή πρόσφερε μια εκτενή εικόνα των ελληνικών συνθηκών του 18ου αιώνα.

Πηγή: Richard Chandler: Travels in Greece: or, an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti. Δουβλίνο 1776, σ. 264 κ.ε.

1780 — Λουί Φωβέλ (Louis Fauvel) [Σελ. 46]

Ο αρχαιολόγος Louis François Sébastien Fauvel (1753–1838) είχε συνοδεύσει ήδη το 1776 τον Marie Gabriel de Choiseul-Gouffier στα ταξίδια του ως σχεδιαστής. Το 1780 ταξίδεψε, μαζί με τον αρχιτέκτονα Foucherot, ξανά για λογαριασμό του Choiseul-Gouffier μέσα στην Ελλάδα, επειδή εκείνος δεν είχε συγκεντρώσει ακόμη αρκετό υλικό ειδικά για την Κεντρική Ελλάδα για τον δεύτερο τόμο του Voyage pittoresque[28]· έτσι ο Fauvel ανέλαβε να το συμπληρώσει. Τον Μάιο του 1780 ο Fauvel και ο Foucherot άφησαν το Παρίσι και επέστρεψαν μόλις τον Ιούνιο του 1782.

Στον δρόμο από την Πάτρα προς την Κόρινθο το πλοίο τους προσέγγισε στο Γαλαξίδι, και οι δύο σύντροφοι εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία για μια σύντομη παράκαμψη προς την Άμφισσα, το Χρισσό και

28. Marie Gabriel Florent Auguste de Choiseul-Gouffier: Voyage pittoresque de la Grèce. Παρίσι 1809.

τους Δελφούς. Κάποιο διάστημα αργότερα ο Fauvel και ο Foucherot ήρθαν από τη Θεσσαλία στο Ζητούνι, στον δρόμο προς τη Λιβαδειά και την Αθήνα:

> «Φτάσαμε στο Zeton, χτισμένο, νομίζω, πάνω στα ερείπια της Λαμίας, στο άκρο του Μαλιακού κόλπου. Οι Θερμοπύλες απέχουν τέσσερις λεύγες από εκεί. Ο δρόμος στην άκρη της θάλασσας είναι πολύ βαλτώδης. Περάσαμε τον Σπερχειό και φτάσαμε στους πρόποδες της Οίτης, που είναι πιο ξακουστή για την αυτοθυσία των Σπαρτιατών για την ελευθερία της Ελλάδας παρά για την πυρά του Ηρακλή. Ο δρόμος περνά πάνω από τα απομεινάρια του τείχους των Φωκέων. Βλέπει κανείς πηγές ζεστού νερού, αλλά μάταια αναζητεί τους τάφους των τριακοσίων ηρώων της Λακεδαίμονος και εκείνων των γενναίων Θεσπιέων που ακολούθησαν το παράδειγμά τους. Το ίζημα που αποθέτουν τα νερά διευρύνει καθημερινά αυτό το πέρασμα. Συνεχίσαμε τον δρόμο μας μέσα από ένα στενό άλλου είδους, στις χαράδρες της Οίτης, δρόμο επικίνδυνο, που συχνά τον κόβουν οι κλέφτες. Συναντήσαμε κάποιους, αλλά χρωστούσαμε τη σωτηρία μας στη μεταμφίεσή μας· ήμασταν ντυμένοι Τάταροι και μας συνόδευε ένας Τάταρος, ταχυδρόμος της Πύλης. Αφήσαμε την Ελάτεια στην πεδιάδα, στους πρόποδες του Παρνασσού. Τα ερείπια της Κορώνειας ήταν στα αριστερά μας. Δεν βλέπει κανείς εκεί κανένα ίχνος του ναού της Ιτωνίας Αθηνάς, όπου συνέρχονταν οι σύνοδοι της Βοιωτίας. Ανάμεσα σε αυτή την πόλη και την Αλαλκομενή περάσαμε από τη Χαιρώνεια, την πατρίδα του Πλουτάρχου.»

Ο Fauvel συνέλεγε και αγόραζε αρχαιότητες για τον Choiseul-Gouffier, έγινε έτσι ο ίδιος συλλέκτης, ώστε αργότερα, ως πρόξενος στην Αθήνα, να γίνει σφοδρός αντίπαλος του λόρδου Elgin.

Πηγή: C. G. Lowe: Fauvel’s first trip through Greece, στο: Hesperia, τόμ. 5, αρ. 2 (1936), σ. 206–224.

περ. 1790 — Λουί Φελίξ Ωγκύστ ντε Μπωζούρ (Louis Felix Auguste de Beaujour) [Σελ. 47–48]

Ο Louis Felix Auguste de Beaujour (1765–1836) ήταν Γάλλος απεσταλμένος στην Υψηλή Πύλη και αξιοποίησε τον χρόνο του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να εξερευνήσει με τη μεγαλύτερη ακρίβεια τις οικονομικές και στρατιωτικές συνθήκες στην Ελλάδα. Μετά την επιστροφή του στη Γαλλία δημοσίευσε πρώτα μια ακριβή περιγραφή της οικονομίας και του εμπορίου της Ελλάδας, πριν εκδώσει, τριάντα χρόνια αργότερα (!), και τις ταξιδιωτικές του περιγραφές. Το «Voyage militaire» του δεν είναι ταξιδιωτικό ημερολόγιο, αλλά μια συνοπτική τοπογραφική περιγραφή των περιοχών και των πόλεων που επισκέφθηκε. Περιγράφει με τη μεγαλύτερη ακρίβεια τις συνθήκες του τοπίου, τους δρόμους και τα μονοπάτια, τις οχυρώσεις και το μέγεθος των πόλεων, καθώς και τους διαθέσιμους πόρους διατροφής. Έτσι η αναφορά του ήταν για τον Ναπολέοντα μια εξαιρετικά σημαντική βάση σχεδιασμού για μια ενδεχόμενη εισβολή. Το κεφάλαιο 4 περιλαμβάνει τις περιοχές της Φωκίδας, της Λοκρίδας και της Δωρίδας. Ο Beaujour περιγράφει τη Λιβαδειά, τους Δελφούς ή Καστρί, το Χρισσό, τα Σάλωνα / Άμφισσα, το Γαλαξίδι και το Lepanto / Ναύπακτο. Έπειτα στρέφεται πίσω και περιγράφει τη διαδρομή από τους Δελφούς προς τη Δαύλεια, τον Πανοπέα, τους Παραποταμίους, την Τιθορέα / Βελίτσα, την κοιλάδα του Κηφισού, το Τουρκοχώρι και τα περάσματα προς τον βορρά:

> «Το χωριό Βελίτσα είναι γνωστό μόνο από τα ερείπια που το περιβάλλουν και τα οποία εικάζεται ότι είναι εκείνα της Τιθορέας· η κωμόπολη όμως του Δαδιού και εκείνη του Λιδορικίου έχουν μεγαλύτερη σημασία: η πρώτη έχει 600 σπίτια, η άλλη περισσότερα από 400, και η περιφέρειά τους, που φαίνεται αρκετά εύφορη, δεν είναι κακοκαλλιεργημένη. Συγκομίζουν εκεί πολλά σιτηρά και φρούτα.
>
> Ένας άλλος δρόμος κατευθύνεται προς τα βορειοανατολικά, διασχίζει τον Κηφισό κάτω από τους Παραποταμίους και ανεβαίνει, μέσω του χωριού Μπογδάνα, στο όρος Κνημίς προς τα ερείπια της Υαμπόλεως· από όπου κατεβαίνει, μέσω του χωριού Μπαλτέσι, στον Ευβοϊκό δίαυλο προς την κω-

> μόπολη των Ταλάντων, τον αρχαίο Οπούντα, πατρίδα του Πατρόκλου και πρωτεύουσα ενός από τα καντόνια της ανατολικής Λοκρίδας.
>
> Ο ευθύς δρόμος από τη Δαύλεια προς τις Θερμοπύλες κατευθύνεται βορειοδυτικά, διασχίζει τον Κηφισό προς το χωριό Κούμπο, και αφήνοντας στα δεξιά εκείνο της Ελευθάς, ανεβαίνει μέσω της κωμόπολης του Τουρκοχωρίου στη ράχη της Οίτης. Το χωριό Ελευθά και η κωμόπολη Τουρκοχώρι, που απέχουν μόνο μία λεύγα το ένα από το άλλο, περιβάλλονται από ερείπια και φαίνεται να καταλαμβάνουν τη θέση μιας αρχαίας πόλης· οι ταξιδιώτες όμως εδώ δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Άλλοι πιστεύουν ότι βλέπουν την Ελάτεια στη θέση του Τουρκοχωρίου, άλλοι στη θέση της Ελευθάς ή ακόμη μισή λεύγα βορειότερα, στους πρόποδες του όρους Κνημίς· και ίσως έχουν δίκιο και οι μεν και οι δε, αν υποθέσουμε ότι αυτή η πόλη, που καταστράφηκε πολλές φορές, ξαναχτίστηκε διαδοχικά στη θέση της Ελευθάς και σε εκείνη του Τουρκοχωρίου […]
>
> Η κοιλάδα του Κηφισού αποτελεί κάτι σαν την καρδιά της αρχαίας Φωκίδας και φαίνεται πολύ εύφορη· σήμερα όμως είναι σχεδόν γυμνή, και οι ελιές που σκέπαζαν άλλοτε τους λόφους της Τιθορέας στους πρόποδες του Παρνασσού και εκείνους της Ελάτειας στους πρόποδες της Οίτης, και που παρήγαν το καλύτερο λάδι της Ελλάδας, έχουν σχεδόν όλες εξαφανιστεί. Καλλιεργούν τώρα σε αυτή την κοιλάδα σιτάρι, σουσάμι, βαμβάκι, καπνό, καλαμπόκι και ρύζι.»

Πηγή: Felix de Beaujour: Voyage militaire dans l’Empire Othoman. Παρίσι 1829, σ. 152 κ.ε.

1794 — Σαβέριο Σκροφάνι (Saverio Scrofani) [Σελ. 48–50]

Ο Σικελός ειδικός της οικονομίας Saverio Scrofani (1756–1837), του οποίου το πραγματικό όνομα είναι Ξαβέριος Σκροφάνης, ταξίδεψε για λογαριασμό των Βενετών τα έτη 1794 και 1795 στην Ελλάδα. Παρόλο που ο Scrofani ενδιαφερόταν κυρίως για τις επικρατούσες εμπορικές συνθήκες, παρατηρούσε την Ελλάδα με περιέργεια και ανοιχτά μάτια και γνώριζε καλά τις αρχαίες πηγές. Τις παρατηρήσεις του τις δημοσίευσε το 1799 με τη μορφή επιστολών, οι οποίες δείχνουν καθαρά τη ζωντάνια του και τον ενθουσιασμό του για τη χώρα των προγόνων του. Ήδη δύο χρόνια αργότερα κυκλοφόρησαν η γαλλική, η ιταλική και η γερμανική μετάφραση, με τη γαλλική έκδοση να συνοδεύεται από έναν χάρτη που κατέγραφε αρχαία και νεότερα τοπωνύμια.

Τον Αύγουστο του 1794 ο Scrofani ήρθε με πλοίο από την Πάτρα και τη Βοστίτσα / Αίγιο, αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Άμφισσας / Σαλώνων, νοίκιασε άλογα και ίππευσε προς το Χρισσό και τους Δελφούς. Αφού επισκέφθηκε τα ερείπια των Δελφών, την Κασταλία πηγή και το Κωρύκειο Άντρο, πήγε στον Όσιο Λουκά:

> «Οι διπλές προβιές κατσίκας τυλιγμένες γύρω από τα πόδια μού χρησίμευσαν καλύτερα από τα παπούτσια μου· και ύστερα από 5 ώρες, διασχίζοντας δάση, γκρεμούς και ερημιές, έφτασα στη μονή του Αγίου Λουκά. Είναι μία από τις αρχαιότερες της ελληνικής Εκκλησίας και από τις πιο πολυσύχναστες. Μόνο η ευσέβεια των πιστών συντηρεί εκεί σε μια ιερή αργία 50 ερημίτες ή καλογέρους· η μονή δεν έχει παρά λίγα πόδια γης να καλλιεργήσει, μια άβυσσο κάτω από τα παράθυρα και το όρος Λυκωρεύς στην πλάτη. Ηγούμενος είναι ο πατήρ Ευτύχιος, ο οποίος υπήρξε κάποτε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, έπειτα καθαιρέθηκε και έγινε επίσκοπος του βράχου της Κέας, και τέλος περιορίστηκε από τον μεγάλο βεζίρη σε εκείνη τη μονή. Επειδή είχα γι’ αυτόν μια επιστολή του προεστού της Λιβαδειάς, από τον οποίο εξαρτάται, με υποδέχτηκε με μια αβρότητα ασυνήθιστη για έναν μοναχικό. Ήμουν κατάκοπος και ήθελα ένα κελί για να ξεκουραστώ· εκείνος όμως με συμβούλεψε να δειπνήσω πριν κοιμηθώ· δέχτηκα την προσφορά, και μου κράτησε ο ίδιος συντροφιά κατά τη διάρκεια του δείπνου. Αφού απάντησε σε μερικές ερωτήσεις για τη γεωργία, τον πληθυσμό και το εμπόριο εκείνου του καντονιού, μου διηγήθηκε την ιστορία των δυστυχιών του, την κακία των εχθρών του, την καρτερία του, την αρχαιότητα και τη δόξα της μονής του. […] Ετοιμαζόταν να μου διηγηθεί αυτό

> το συμβάν, όταν του ζήτησα την άδεια και αποσύρθηκα για να κοιμηθώ. Την επομένη ο καλός γέροντας ήρθε να με χαιρετήσει νωρίς και ήθελε να συνεχίσει την αφήγησή του· τον παρακάλεσα όμως αντί γι' αυτό να με οδηγήσει στη μικρή βιβλιοθήκη της μονής. Αποτελείται από 1.500 ελληνικούς κώδικες, οι περισσότεροι εκκλησιαστικοί, και δεν περιέχει τίποτε άλλο καλό. Τέλος αποχαιρέτησα τον πατέρα Ευτύχιο, πήγα σε μία ημέρα στο Lepanto, και από εκεί σε τρεις ώρες γύρισα στην Πάτρα.»

Εικ. 10: Carte générale de la Grèce ancienne et moderne (απόσπασμα), από: Saverio Scrofani: Voyage en Grèce, Παρίσι 1801.

Ύστερα από μια περιοδεία στην Πελοπόννησο ο Scrofani αποβιβάστηκε στην Αντίκυρα και ίππευσε από εκεί προς τη Λιβαδειά:

> «Επί δύο ώρες, ανεβαίνοντας από την ακτή μέσα σε μια άνυδρη και στενή χαράδρα, χωρίς να φυσά αεράκι να μας δροσίσει, ούτε να φαίνεται ένα δέντρο να παρηγορήσει τη ματιά, φτάσαμε στην κορυφή ενός βουνού και στο χωριό Δίστομο· αλλά αυτό το βουνό δεν είναι παρά η αρχή μιας άλλης κοιλάδας, ανάμεσα στον Ελικώνα και τον Παρνασσό. Το Δίστομο λεγόταν στην αρχαιότητα Άμβρυσσος· ένας Έλληνας επιστάτης του προεστού είχε διαταγή να μου δώσει κατάλυμα, και στο σπίτι του ξεκουράστηκα· έφαγα ένα φρικασέ από κοτόπουλο, και ύστερα από μία ώρα ξανανέβηκα στο άλογο. […] Τα βουνά, που άλλοτε, σαν αμφιθέατρο, παρουσίαζαν ένα χαριτωμένο και μεγαλόπρεπο θέαμα και άλλοτε, κομμένα κάθετα, πρόσφεραν στη ματιά βαθιές αβύσσους που μας γέμιζαν φρίκη· οι κοιλάδες και οι ποταμοί, που χάνονταν, ξαναφαίνονταν, πολλαπλασιάζονταν στον δρόμο μας· ο Ελικώνας και ο Παρνασσός, που υψώνονταν μεγαλόπρεπα από τις δύο πλευρές, και η εργατικότητα των ανθρώπων, που κάθε τόσο γινόταν αισθητή σε κάποιο χωράφι σκεπασμένο με βαμβακιές και αμπέλια, έκαναν το ταξίδι μου ευχάριστο και καινούργιο: το μάτι μαγευόταν, και η καρδιά κολακευόταν και ήταν ευχαριστημένη. Είδα στα δεξιά μου τα απομεινάρια των Θεσπιών, όπου η Φρύνη είχε μια κατοικία, ο Έρωτας μια λατρεία και ο Πραξιτέλης το εργαστήριό του· απέναντί τους, κατεβαίνοντας συνεχώς, η κοιλάδα πλαταίνει, τα κοντινότερα βουνά χαμηλώνουν και χωρίζονται, οι λόφοι ντύνονται με πρασινάδα, οι δρόμοι γίνονται πιο πολυσύχναστοι· τέλος φτάνει κανείς στη Λεβάδεια, τη σημερινή Λιβαδειά.»

Από τη Λιβαδειά ο Scrofani συνέχισε προς τη Χαιρώνεια, τη Θήβα και την Αθήνα.

Πηγή: Saverio Scrofani: Viaggio in Grecia. Επιμ. Ricciarda Ricorda. Βενετία 1988, σ. 94 κ.ε. και σ. 142 κ.ε.

1794 — Τζον Σίμπθορπ και Τζον Χώκινς (John Sibthorpe und John Hawkins) [Σελ. 50–51]

Ο βοτανολόγος John Sibthorpe (1758–1796) από την Οξφόρδη ταξίδεψε τα έτη 1786/87 και 1794/95 στην Ελλάδα, για να συλλέξει υλικό για το μνημειώδες έργο Flora Graeca. Ήδη το 1787 συναντήθηκε στην Ελλάδα με τον γεωλόγο John Hawkins (1761–1841), με τον οποίο έκανε στη συνέχεια και το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα.

Ο John Hawkins (1761–1841) σπούδασε γεωλογία στο Κέιμπριτζ και έγινε το 1786 ο πρώτος Βρετανός φοιτητής στην Ακαδημία του Φράιμπεργκ. Το 1787–1788 ταξίδεψε από τη Βιέννη μέσω των Βαλκανίων, πήγε στην Κρήτη και ερεύνησε μαζί με τον Sibthorpe τις ελληνικές ακτές. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στο Κέιμπριτζ ταξίδευε ανάμεσα στο 1793 και το 1798 ξανά στην Ελλάδα και την Τουρκία, εν μέρει μαζί με τον Sibthorpe.

Οι ταξιδιωτικές περιγραφές και των δύο δυστυχώς δημοσιεύθηκαν μόνο εν μέρει από τον Robert Walpole. Οι τοπογραφικές περιγραφές του Sibthorpe είναι μάλλον σύντομες· καταγράφει τη διαδρομή του και παρεμβάλλει βοτανικές παρατηρήσεις. Οι ακριβείς διαδρομές του μέσα από τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα δυστυχώς δεν μπορούν να ανασυσταθούν, επειδή ο Walpole δημοσίευσε το ημερολόγιο μόνο σε αποσπάσματα. Οι σημειώσεις του Hawkins για τη Φωκίδα δυστυχώς δεν δημοσιεύθηκαν καθόλου. Για την τύχη των χειρογράφων δυστυχώς δεν είναι γνωστό τίποτε.

Ο Sibthorpe ανέβηκε συνολικά τρεις φορές στον Παρνασσό, μία φορά τον Νοέμβριο, μία τον Ιούνιο και μία τον Ιούλιο. Δυστυχώς τα ακριβή έτη δεν δημοσιεύθηκαν. Πιθανότατα το 1794 ανεβαίνει από την Αράχωβα για δεύτερη φορά στον Παρνασσό:

> «30 Ιουνίου. — Με το χάραμα ξεκινήσαμε με τέσσερις από τους οδηγούς μας· άλλοι μας ακολούθησαν σύντομα· η ανάβαση ήταν στην αρχή εύκολη, από ένα μονοπάτι που μας ανέβασε στο βουνό χωρίς δυσκολία. Οι οδηγοί μας σταμάτησαν σε μια πηγή στις παρυφές του χωριού, σταυροκοπήθηκαν με πολλή ευλάβεια και συνέχισαν με κέφι. Αφού ανεβήκαμε κάτι περισσότερο από μία ώρα, αφήσαμε τον δρόμο και, σκαρφαλώνοντας σε απότομους και τραχιούς γκρεμούς, φτάσαμε σε ένα κομμάτι χιόνι που είχε μαζευτεί στις σχισμές του βράχου. Η κορυφή του βουνού, γυμνή και φαλακρή, βρισκόταν σε σημαντική απόσταση. Φτάσαμε με κάποια δυσκολία σε μια μάντρα ή στάνη γιδιών· εδώ δροσιστήκαμε με γάλα, και αφού ανανεώθηκαν οι δυνάμεις μας, συνεχίσαμε την ανάβαση και κατακτήσαμε την κορυφή. Κάτω μας απλωνόταν ένα στρώμα χιονιού, πάνω στο οποίο σκότωσα ένα Emberiza nivalis. Συνέλεξα πολλά περίεργα φυτά στις πλευρές των γκρεμών, αν και βρήκα λίγα που θα μπορούσαν αυστηρά να ονομαστούν αλπικά· εκείνα της ψηλότερης ζώνης θα μπορούσαν να θεωρηθούν μόνο υποαλπικά. Από την κορυφή του βουνού είχαμε μια εκτενέστατη θέα του Κορινθιακού, των βουνών του Μοριά από τη μία πλευρά και των εύφορων πεδιάδων της Βοιωτίας από την άλλη· της Αττικής και του νησιού της Εύβοιας. Ένας αετός πετούσε από πάνω μας, και το Cornix graculus, η κορνουαλική κάργια, πετούσε συχνά ανάμεσα στους βράχους. Αφού γευματίσαμε με ένα ψητό αρνί, που με δυσκολία είχαμε ανεβάσει στην κορυφή, και ήπιαμε το κρασί μας ανακατεμένο με το κρυσταλλωμένο χιόνι, κατεβήκαμε, αφήνοντας σύντομα τα ψηλότερα μέρη του βουνού, σε ένα δάσος από έλατα. Έπειτα μπήκαμε στο οροπέδιο της Καλλιδιάς· ο τόπος αποτελείται από λίγα άδεια σπίτια, που τα συχνάζουν μόνο ορισμένες εποχές οπλισμένοι Έλληνες, οι οποίοι έρχονται εδώ για να σπείρουν και να θερίσουν τη σοδειά τους. Το σιτάρι ήταν ακόμη πράσινο και τους υποσχόταν μια αραιή και μακρινή συγκομιδή.»

Τον Οκτώβριο του 1794 ο Sibthorpe ήρθε με πλοίο από τον Βόλο, παρέκαμψε τη βόρεια άκρη της Εύβοιας και έπλευσε κατά μήκος της ακτής της προς τα νότια. Στις 12 Οκτωβρίου 1794 έγραψε:

> «Μια αλυσίδα ορεινής γης σχημάτιζε την απέναντι ακτή της Βοιωτίας, η οποία, υψωνόμενη σταδιακά, άφηνε μια στενή λωρίδα καλλιεργημένης γης κατά μήκος της ακρογιαλιάς. Πάνω από εκείνα τα βουνά ο Παρνασσός ύψωνε την αγέρωχη, γυμνή, πολυκέφαλη κορυφή του. Κατά μήκος της ακτής είδαμε πρώτα την Αρκίτσα, έπειτα, σε ένα χαμηλό ύψωμα, κοντά στη θάλασσα, φάνηκαν τα ερείπια μιας πόλης που λέγεται Λεβάνα· κάτω από τα βουνά, περίπου έξι μίλια από αυτά τα ερείπια, είδαμε τα Τάλαντα χωμένα μέσα στα δέντρα. Ο Οπούντιος κόλπος άνοιξε τώρα, και το νησί των Ταλάντων φάνηκε· απέναντί του, στην ακτή της Βοιωτίας, υπήρχαν μερικές αλυκές, όπου μάζευαν αλάτι. Αφήνοντας τον Οπούντιο κόλπο, περάσαμε δίπλα από τη Λάρυμνα…»

Πηγές: Robert Walpole: Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East. 2η έκδ., Λονδίνο 1818, σ. 64 κ.ε.

Travels in various countries of the East, εκδ. Robert Walpole. Λονδίνο 1820. Μέρος 6: Voyage in the Grecian Seas from the papers of the late Dr. Sibthorpe, σ. 7 κ.ε.

1801 — Έντουαρντ Ντάνιελ Κλαρκ (Edward Daniel Clarke) [Σελ. 52–53]

Ο Edward Daniel Clarke (1769–1822) ταξίδεψε ως παιδαγωγός του John Marten Cripps τα έτη 1799 έως 1802 στη Σκανδιναβία, τη Ρωσία, την Τουρκία, την Ιερουσαλήμ και, στον δρόμο της επιστροφής, και στην Ελλάδα. Το 1808 έγινε καθηγητής ορυκτολογίας στο Κέιμπριτζ. Ο Clarke δημοσίευσε τις ταξιδιωτικές του περιγραφές μόλις το 1816· είναι όμως πολύ λεπτομερείς, προσφέρουν πλήθος πληροφοριών, ήταν πολύ αγαπητές και γνώρισαν γρήγορα νέες εκδόσεις. Τον Δεκέμβριο του 1801 ο Clarke και ο Cripps ταξίδεψαν από τη Θήβα μέσω Ορχομενού και Λιβαδειάς στους Δελφούς, κι από εκεί πάνω από τον Παρνασσό στην Τιθορέα / Βελίτσα.

> «Αφού αφήσαμε τη Βελίτσα, διασχίσαμε πάλι τον Καχάλη και κατεβήκαμε στην πεδιάδα προς το Τουρκοχώρι, όπου ο Wheler χωρίστηκε από τον σύντροφό του Spon. Στον δρόμο μας επισκεφθήκαμε το Παλαιόκαστρο, που μας είχαν αναφέρει τόσο συχνά με το όνομα Θήβα (Thiva). Δεν υπάρχει τίποτε να δει κανείς επί τόπου, εκτός από τα ίχνη μερικών τειχών, σχεδόν αδιόρατα· κάθε άλλο ίχνος έχει από καιρό σβηστεί, για να ανοίξει δρόμος στο αλέτρι. Βρίσκεται στη νοτιο-νοτιοδυτική πλευρά του Κηφισού, μία ώρα μακριά από το Τουρκοχώρι, το οποίο από εδώ φαίνεται, να στέκει λίγο υπερυψωμένο προς τα ανατολικά, από την άλλη πλευρά του ποταμού. Η απόσταση ως την Τιθορέα είναι σχεδόν η ίδια. […]
>
> Από το Παλαιόκαστρο στραφήκαμε προς τα βορειοδυτικά-βόρεια, περνώντας τον Καχάλη από μια γέφυρα και αφήνοντας ένα μικρό χωριό που λέγεται Βούρνα, γραμμένο φυσικά Búrna, στο δεξί μας χέρι. Εδώ ο Παρνασσός προεξέχει μέσα στην πεδιάδα· έτσι διασχίσαμε αυτούς τους πρόποδες του βουνού και, κατεβαίνοντας, περάσαμε από μια γέφυρα έναν ποταμό που λέγεται Καραπόταμος, ή «ποταμός της Κυρίας». Σύντομα έπειτα μπήκαμε στην κωμόπολη του Δαδιού. Εδώ βρήκαμε ερείπια σχεδόν τόσο αξιοσημείωτα όσο εκείνα της Τιθορέας. Σε έναν λόφο πέρα από την πόλη, όπου στέκει τώρα μια μικρή εκκλησία, μπορεί κανείς να παρατηρήσει αρχαία τείχη, όμοια στην αρχιτεκτονική τους με εκείνα που περιγράψαμε ήδη στον τελευταίο τόπο. Εκτείνονται γύρω από όλον τον λόφο· και ένας από τους πύργους του τείχους στέκει ακόμη όρθιος. Δεν ξέρουμε την αρχαία πόλη στην οποία ανήκαν αυτά τα ερείπια. Πρέπει να ήταν τόπος μεγάλης σημασίας· πιθανότατα ήταν η Αμφίκαια του Ηροδότου, που ο Παυσανίας την ονομάζει Αμφίκλεια. […]
>
> Το Δαδί είναι τώρα μια πολύ σημαντική κωμόπολη για αυτό το μέρος της Ελλάδας. Είναι χτισμένο, όπως οι Δελφοί, σε σχήμα θεάτρου, πάνω σε μια σειρά από άνδηρα που υψώνονται το ένα πάνω από το άλλο, με όψη προς την πεδιάδα που διασχίζει ο Κηφισός, προς τον βορρά ή τα βορειοανατολικά.

> Περιλαμβάνει επτακόσια σπίτια και μερικά καλά μαγαζιά· οι άνθρωποι όμως δεν είναι τόσο εργατικοί, ούτε τα σπίτια τους τόσο καθαρά, όσο εκείνα της Αττικής. Δεν μείναμε μαζί τους περισσότερο από μία ώρα· αλλά συνεχίσαμε το ταξίδι μας προς τη Βοδονίτσα, που βρίσκεται στο πέρασμα της Οίτης, πάνω από την κατάβαση προς τα στενά των Θερμοπυλών. Βγαίνοντας από την πόλη, εμφανίζονται τα ερείπια που αναφέραμε, σε ένα ύψωμα προς τα αριστερά. Ιππεύαμε τώρα κατά μήκος μιας αρχαίας στρατιωτικής οδού και δίπλα από ένα υδραγωγείο και μια αρχαία κρήνη, καθώς κατεβαίναμε με ομαλή κλίση από το Δαδί στην πεδιάδα της Ελάτειας. Στο δεξί μας χέρι, κοντά στον δρόμο, υπήρχε ένας χωμάτινος τύμβος. Μπαίνοντας στην πεδιάδα περάσαμε τον Κηφισό από μια γέφυρα με πέντε τόξα, ωραία, αν όχι καλά κατασκευασμένη· και έπειτα συνεχίσαμε για μικρή απόσταση δίπλα στον ποταμό, έχοντάς τον στο δεξί μας χέρι. Σύντομα έπειτα αφήσαμε τις όχθες του και, διασχίζοντας την πεδιάδα, αρχίσαμε να ανεβαίνουμε ένα τμήμα της Οίτης, η οποία οριοθετεί την πεδιάδα της Ελάτειας στη βόρεια πλευρά της, απέναντι από τον Παρνασσό. Εδώ είδαμε στα αριστερά μας τα θεμέλια ερειπωμένων τειχών· και καθώς συνεχίζαμε να ανεβαίνουμε, ένα ερείπιο στα δεξιά μας, που οι ντόπιοι το ονομάζουν εκκλησία του Αγίου Ιωάννη. Ψηλότερα ιππεύσαμε δίπλα από ένα ερειπωμένο χωριό και ένα τζαμί χτισμένο με τα υλικά του· ο τόπος λέγεται Μεργενάρι. Από εκεί, συναντώντας έναν πολύ κακό δρόμο και ένα στενό πέρασμα, καθώς ανεβαίναμε ψηλότερα στο βουνό, και ενώ η θέση μας ήταν πολύ υπερυψωμένη, σημειώσαμε πάλι τις διοπτεύσεις των κυριότερων σημείων και τις καταγράψαμε με την ακόλουθη σειρά:

> Διοπτεύσεις από την κορυφή της Οίτης:
> Όρος Πάρνης στην Αττική, τώρα Νοζιά — ΝΑ
> Υμηττός — ΝΑ προς Α
> Η ροή του Κηφισού — από ΔΒΔ προς ΑΝΑ
> Ψηλότερο σημείο του Παρνασσού — Ν προς Δ
> Ολόκληρη η οροσειρά του Παρνασσού — εκτεινόμενη από ΒΔ προς ΝΑ
> Δαδί, στη βάση του Παρνασσού — ΝΝΔ
> Όρος Ελικώνας — ΝΝΑ
> Όρος Κιθαιρώνας — ΝΑ προς Ν
> Τιθορέα, πάνω στον Παρνασσό — Ν προς Α
> Η ροή του Καχάλη, καθώς πηγαίνει να ενωθεί με τον Κηφισό, ρέοντας από την Τιθορέα — από Ν προς Α έως Β προς Δ
> Βοδονίτσα, βλέποντας κάτω στην άλλη πλευρά του βουνού — ΒΑ προς Β
> Ένα πολύ ψηλό βουνό, ίσως η κορυφή του Άθω, ορατό πέρα από τον Μαλιακό κόλπο — ΒΒΑ

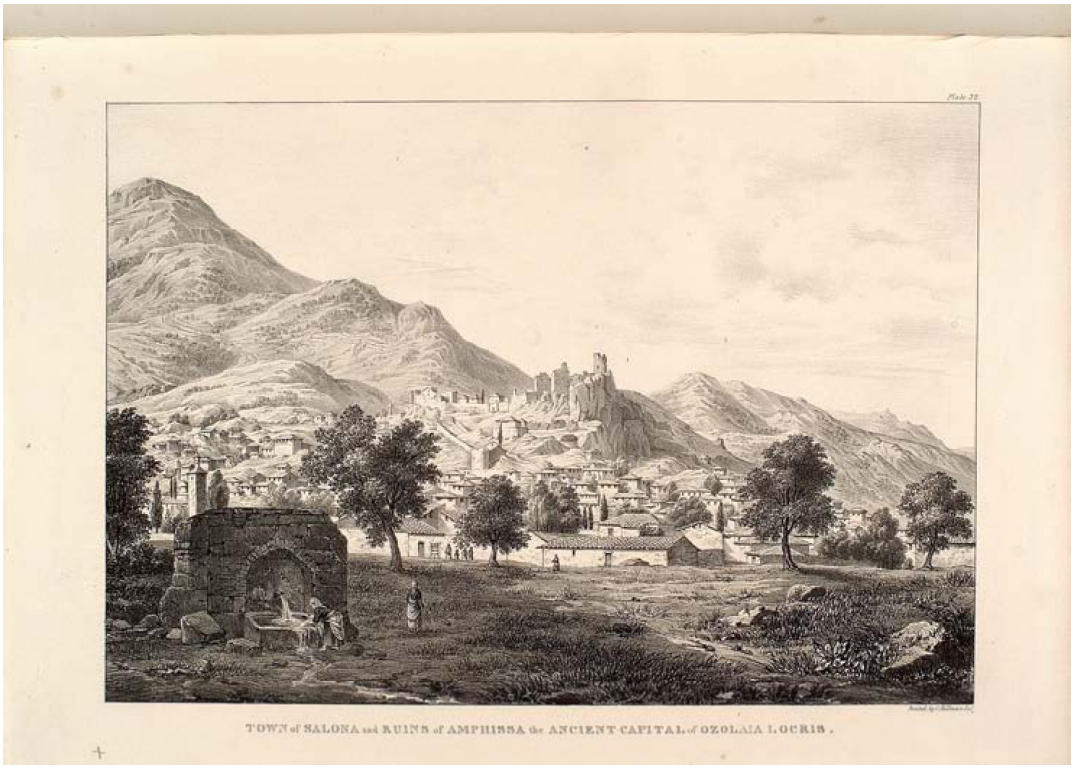
> Βρισκόμασταν τώρα στην κορυφή όλου αυτού του τμήματος της Οίτης· και καθώς η κατάβαση προς τα στενά των Θερμοπυλών αρχίζει εδώ, αυτό είναι ίσως εκείνο το ύψωμα του βουνού που έφερε την ονομασία Καλλίδρομος, πιθανώς από την εκπληκτική ομορφιά και μεγαλοπρέπεια της θέας που φαίνεται κατά μήκος αυτού του τμήματος της Via Militaris.»

Ο Clarke και ο Cripps διανυκτέρευσαν στη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα και ίππευσαν παρακάτω προς τον Μώλο, τις Θερμοπύλες και το Ζητούνι / Λαμία.

Πηγή: Edward Daniel Clarke: Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Μέρος 2: Greece, Egypt and the Holy Land. 4η έκδ., Λονδίνο 1818, σ. 284 κ.ε.

1805 — Έντουαρντ Ντόντουελ, Σιμόνε Πομάρντι και Ουίλλιαμ Γκελ (Edward Dodwell, Simone Pomardi und William Gell) [Σελ. 54–59]

Ο αρχιτέκτονας Edward Dodwell (1776–1832) σπούδασε στο Κέιμπριτζ και ήρθε το 1801 για πρώτη φορά στην Ελλάδα, για «να ερευνήσει τις αρχαιότητες και να μην αφήσει τίποτε απαρατήρητο». Το πρώτο του ταξίδι περιορίστηκε ουσιαστικά στα Ιόνια νησιά, ενώ τα επόμενα ταξίδια του Dodwell περιέλαβαν και την ελληνική ηπειρωτική χώρα και εκτάθηκαν ως το 1806. Το υπόλοιπο της ζωής του ο Dodwell το πέρασε στην Ιταλία. Η ταξιδιωτική περιγραφή του Dodwell κυκλοφόρησε το 1819 και έχει τη μορφή ημερολογίου. Σύγκρινε την περιγραφή του Παυσανία με την πραγματικότητα που έβλεπε, σημείωνε κάθε σημείο που φαινόταν κατάλληλο να προκαλέσει οποιοδήποτε γεωγραφικό, αρχαιολογικό ή ιστορικό ενδιαφέρον, κι έτσι αποτέλεσε, μετά τον Spon και τον Wheler, μια εξαιρετική πηγή για τις συνθήκες στην Ελλάδα γύρω στο 1800.

Εικ. 11: Η πόλη των Σαλώνων (Town of Salona), από: Edward Dodwell: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, Λονδίνο 1834, Πίν. 32.

Και ο αρχαιολόγος Sir William Gell (1777–1836) είχε σπουδάσει στο Κέιμπριτζ· στάλθηκε το 1801 σε μια διπλωματική αποστολή στα Ιόνια νησιά και μετά την επιστροφή του, το 1803, χρίστηκε ιππότης. Ταξίδεψε ξανά στην Ελλάδα από το 1804 ως το 1806, συνοδεύοντας τον Dodwell στο δεύτερο ταξίδι του. Το 1811 ο Gell ταξίδεψε πάλι, για λογαριασμό της Society of Dilettanti, στην Ελλάδα. Σε αντίθεση με τον Dodwell, ο Gell ήθελε να γράψει έναν ταξιδιωτικό οδηγό τσέπης. Η προσοχή του στρεφόταν στην περιγραφή των διαδρομών και των δρόμων, λιγότερο στην περιγραφή των αρχαιοτήτων. Με σχολαστική ακρίβεια καταγράφει διαδρομές και χρονικές αποστάσεις ανάμεσα σε σημεία αναφοράς.

Ο Ιταλός σχεδιαστής Simone Pomardi (1760–1830) προσχώρησε στον Dodwell και τον Gell στο ταξίδι τους στην Ελλάδα το 1804–1806, για να αναλάβει τη σχεδιαστική τεκμηρίωση των αρχαιοτήτων που βρίσκονταν. Η ταξιδιωτική αναφορά του Pomardi είναι πολύ πιο σύντομη και κυκλοφόρησε μόλις το 1820. Φιλοτέχνησε περίπου 600 σχέδια, τα οποία δυστυχώς δημοσιεύθηκαν μόνο εν μέρει, μαζί με τα 400 σχέδια του Dodwell, το 1821· ένα δεύτερο μέρος δημοσιεύθηκε το 1834.

Εικ. 12: Ο Παρνασσός (Parnassus), από: Edward Dodwell: Views in Greece from drawings, Λονδίνο 1821, σ. 200.

Την 1η Φεβρουαρίου 1805 οι ερευνητές επιβιβάστηκαν στη Μεσσήνη. Στο Γαλαξίδι εγκατέλειψαν το ελληνικό εμπορικό πλοίο, που ήταν φορτωμένο με μπακαλιάρο, μακαρόνια και καρέκλες, νοίκιασαν μουλάρια εξαιτίας των κακών δρόμων και ίππευσαν μέσω Άμφισσας / Σαλώνων και Χρισσού προς το Καστρί και τους Δελφούς.

Στις 5 Μαρτίου 1805 ο Dodwell, ο Gell και ο Pomardi συνέχισαν προς την Αράχωβα, το Δίστομο και τη Δαύλεια, όπου στις 10 Μαρτίου παρακολούθησαν το πανηγύρι του χωριού. Στις 11 Μαρτίου ίππευσαν παρακάτω προς τον Πανοπέα και τη Λιβαδειά. Μετά από μια περιοδεία στη Βοιωτία, την Αττική και την Αθήνα, οι ερευνητές ήταν στις 19 Μαΐου 1805 πάλι στη Θήβα και πέρασαν, δίπλα από τις υπόγειες διαφυγές (καταβόθρες) της λίμνης Κωπαΐδας, προς το Μαρτίνο, τον Προσκυνά, την Αταλάντη, τις Λιβανάτες, τον Λογγό, την Άντρα και τον Μώλο, προς τις Θερμοπύλες, το Ζητούνι / Λαμία και παρακάτω στη Θεσσαλία.

Εικ. 13: Ερείπια της Λιλαίας (Ruins of Lilaia), από: Edward Dodwell: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, Λονδίνο 1834, Πίν. 39.

Στον δρόμο της επιστροφής από τη Θεσσαλία, ο Dodwell, ο Gell και ο Pomardi ξεκίνησαν στις 9 Ιουνίου 1805 από το Ζητούνι και ίππευσαν προς τη Δαμάστα, τη Νευρόπολη, το Παλαιοχώρι, την Καμάρα, τη Λιλαία, την Αμφίκλεια / Δαδί, την Τιθορέα / Βελίτσα, το Τουρκοχώρι, το Δραχμάνι και την Ελάτεια. Μετά από μια επίσκεψη στο ιερό της Κραναίας ίππευσαν πίσω στο Δραχμάνι και παρακάτω στη Μπογδάνα, τον Έξαρχο, την Κάπραινα / Χαιρώνεια, τον Ορχομενό και τη Λιβαδειά. Στις 14 Ιουνίου 1805 ο Dodwell έγραψε:

> «Στο χωριό Ελευθά προσπαθήσαμε να πάρουμε κάποιες πληροφορίες για τον ναό της Αθηνάς Κραναίας, ο οποίος, κατά τον Παυσανία, απείχε είκοσι στάδια από την Ελάτεια. Μας είπαν ότι φαίνονταν μερικά αρχαία τείχη και κίονες στους λόφους, περίπου τρία τέταρτα της ώρας από το χωριό. Ξεκινήσαμε λοιπόν, συνοδευόμενοι από έναν οδηγό. Προχωρήσαμε σε βόρεια κατεύθυνση· και αφού διασχίσαμε ένα ρέμα που κατέβαινε από τους γειτονικούς λόφους, οι οποίοι ήταν πολύ κοντά στα δεξιά μας, ανεβήκαμε ήπια και φτάσαμε σε μισή ώρα σε μια εκκλησία, με μερικούς λιθόπλινθους γύρω της και ένα μεγάλο σπασμένο πέτρινο αγγείο, προφανώς την αρχαία δεξαμενή μιας πηγής που αναβλύζει εδώ από τον βράχο. Σε δεκατέσσερα λεπτά ακόμη φτάσαμε στα ερείπια του ναού, που βρίσκεται ακριβώς όπως τον περιγράφει ο Παυσανίας, πάνω σε έναν απότομο βράχο ασήμαντου ύψους και μεγέθους. Περιβαλλόταν από περίβολο. Η νότια πλευρά στηρίζεται σε έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο πολύ μεγάλης αρχαιότητας, που αποτελείται σήμερα από έντεκα στρώσεις λίθων, κατασκευασμένο με έναν βαθμό ακανονιστίας που πλησιάζει πολύ το πολυγωνικό σύστημα.

Εικ. 14: Αναλημματικός τοίχος του ναού της Αθηνάς Κραναίας (Terrace Wall of the Temple of Minerva Kranaia), από: Edward Dodwell: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, Λονδίνο 1834, Πίν. 40.

> Ο τοίχος αυτός είναι εφοδιασμένος με αρκετές υδρορροές, τρεις σε σειρά, η μία πάνω από την άλλη. Ο περίβολος έκλεινε με μια πύλη, τα ίχνη της οποίας φαίνονται στη βορειοδυτική γωνία, από όπου μπήκαμε. Γύρω από τον ναό ανακαλύπτονται αρκετά θεμέλια, που πιθανότατα ανήκαν στις στοές και στα κτήρια για τους ιερείς και τους υπηρέτες. Ο ίδιος ο ναός ήταν μικρών διαστάσεων, μικρότερος από το Θησείο στην Αθήνα, και χτισμένος με το ίδιο σχέδιο. Τα κάτω μέρη τεσσάρων κιόνων στέκουν ακόμη στη θέση τους. Είναι πέτρινοι, δωρικοί ραβδωτοί· έχουν διάμετρο δύο πόδια και επτά ίντσες, και τα μετακιόνια είναι τέσσερα πόδια και έξι ίντσες. Η θέα από εδώ δεσπόζει στην πεδιάδα της Ελάτειας και στα βουνά της.
>
> Επιστρέψαμε στην Ελευθά από τον ίδιο δρόμο και την αφήσαμε την επομένη, στις 15, στον δρόμο μας προς τη Βοιωτία.»

Στον Gell το ίδιο χωρίο ακούγεται ως εξής:

> «Διασχίζεις τον δρόμο προς τη Λέμπη από το Τραγόμανο, χωριό 40 σπιτιών, 150 γιάρδες δεξιά.
> 15 λεπτά: Ένας τάφος αριστερά. Είναι ένας κιππός σημαντικού μεγέθους, με τις επιγραφές του και τον ταφικό λωτό του. Οι χωρικοί τον ονομάζουν «η γριά της Ελευθάς». Αριστερά του φαίνεται να υπήρχε ένας ναός και άλλα θεμέλια. Μπροστά του ένα ρυάκι από μια ρεματιά δεξιά, στην ανατολική πλευρά του οποίου βρίσκεται το θεμέλιο του τείχους της πόλης της Ελάτειας.
> 3 λεπτά: Ερείπια ναού μέσα στα δέντρα α[ριστερά], 200 γιάρδες.
> 1 λεπτό: Ένα θεμέλιο σαν ναού δ[εξιά]. Τείχη. Μια εκκλησία α[ριστερά].
> 1 λεπτό: Το κάτω τείχος της Ελάτειας.
> 4 λεπτά: Δύο τείχη από τον λόφο της ακρόπολης.
> 5 λεπτά: Η πηγή του χωριού Ελευθά ή Ελευθή. Εδώ είναι ο πύργος ενός Τούρκου αγά, όπου μπορεί κανείς να καταλύσει. Η ακρόπολη συνδέεται με τον λόφο πίσω της, που αποτελεί μέρος της οροσει-

> ράς της Οίτης και του όρους Κνημίς, με ένα είδος ισθμού. Στην κορυφή υπάρχουν ίχνη τειχών πολύ αρχαίας και ακανόνιστης τοιχοποιίας. Η Ελάτεια ήταν η πρωτεύουσα της αρχαίας Φωκίδας και η μεγαλύτερη πόλη της, εκτός από τους Δελφούς, οι οποίοι στην πραγματικότητα ισχυρίζονταν ότι δεν ανήκουν στη Φωκίδα. Ήταν τόπος σημαντικός, ως η πρώτη αξιόλογη πόλη για όποιον έμπαινε στην Ελλάδα από τις Θερμοπύλες. […]

> Η περιγραφή του Παυσανία για τον ναό της Αθηνάς Κραναίας κοντά στην Ελάτεια φαινόταν τόσο σαφής, ώστε ο συγγραφέας και ο κ. Dodwell έκαναν μια μικρή εκδρομή με σκοπό να τον δουν. Βρίσκεται αν προχωρήσει κανείς μέσα στη ρεματιά πίσω από την Ελευθά, αφήνοντας το ρυάκι δ[εξιά], στον ευθύ δρόμο προς τα Τάλαντα, που στην αρχαιότητα ήταν ο συντομότερος δρόμος προς τις Άβες και την Υάμπολη. Σε 30 λεπτά μια εκκλησία, αφού, στα μισά αυτής της απόστασης, έχει διασχίσει κανείς το ρυάκι στη συμβολή του με ένα άλλο. Στην εκκλησία ένα θραύσμα κίονα, ίχνη και μια ωραία πηγή. Σε 15 λεπτά ακόμη παρατηρεί κανείς α[ριστερά] το άνδηρο και τον περίβολο του ναού. Η πύλη ήταν στη νότια πλευρά. Οι κίονες του ναού είχαν διάμετρο δύο πόδια και επτά ίντσες, και τα διαστήματα ήταν τέσσερα πόδια και έξι ίντσες. Μια εκκλησία έχει χτιστεί στο σημείο. Η θέα από τα ερείπια είναι ωραία. Ο δρόμος προς τη Μπογδάνα ή την Υάμπολη είναι πολύ ορεινός. Οι ντόπιοι μιλούν για άλλα ερείπια στον δρόμο.»

Και στον Pomardi βρίσκει κανείς συνοπτικά τα εξής:

> «Η Ελευθά είναι ένα μικρό χωριό έξι ή επτά σπιτιών, κύριος του οποίου είναι ένας Τούρκος, στο σπίτι του οποίου καταλύσαμε· βρίσκεται πάνω στα ερείπια της αρχαίας Ελάτειας· από αυτή την πόλη, που ήταν η δεύτερη της Φωκίδας μετά τους Δελφούς, σύμφωνα με τον Παυσανία, λίγα ερείπια αναγνωρίζονται ψηλά, πάνω από μια εκκλησία. Πολλά όμως κατάλοιπα απομένουν από τον ναό της Αθηνάς Κραναίας, που αναφέρει ο ίδιος ο Παυσανίας, όπου πήγαμε την επομένη, τρεις ώρες πριν από το μεσημέρι. Ύστερα από μία ώρα πολύ δύσκολης πορείας, φτάσαμε στα ερείπιά του και παρατηρήσαμε εκεί κατάλοιπα τειχών από τετραγωνισμένες πέτρες· στο ψηλότερο σημείο αναγνωρίσαμε τα ίχνη του ιερού περιβόλου, κατασκευασμένου και αυτού από τετραγωνισμένες πέτρες, και ανάμεσα σε αυτά τα ερείπια διακρίναμε τρία κομμάτια δωρικών κιόνων, των οποίων οι ραβδώσεις είχαν πλάτος επτά ουγκιές και τα οποία ανήκαν στον ίδιο τον ναό. Αφού μείναμε σε εκείνο τον τόπο περίπου μία ώρα, γυρίσαμε στην Ελευθά, και έπειτα, δύο ώρες μετά το μεσημέρι, ξεκινήσαμε πάλι από εκεί με κατεύθυνση την Κάπραινα.»

Πηγές: Edward Dodwell: A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801–1806. Λονδίνο 1819, τόμ. 1, σ. 143 κ.ε.· τόμ. 2, σ. 57 κ.ε.

Simone Pomardi: Viaggio nella Grecia negli anni 1804, 1805 e 1806. Ρώμη 1820, σ. 13 κ.ε.

Edward Dodwell: Views in Greece from drawings. Λονδίνο 1821.

William Gell: The itinerary of Greece containing one hundred routes of Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly. Νέα έκδ., Λονδίνο 1827, σ. 215 κ.ε.

Edward Dodwell: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, intended as a supplement to his classical and topographical tour in Greece. Λονδίνο 1834, σ. 18 κ.ε.

1805-06 — Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake) [Σελ. 59-62]

Ο λοχαγός William Martin Leake (1777–1860) στάλθηκε το 1799 στην Κωνσταντινούπολη για να διδάξει στους Τούρκους την πρακτική του σύγχρονου πυροβολικού. Το 1802 ταξίδεψε για λογαριασμό του βρετανικού στρατού στην Αθήνα και την Κεντρική Ελλάδα, όμως δυστυχώς οι σημειώσεις του από εκείνη την εποχή χάθηκαν, όταν το πλοίο «Mentor» με τα Ελγίνεια Μάρμαρα βυθίστηκε στα Κύθηρα. Ο Leake βρισκόταν τότε πάνω στο πλοίο, απέτρεψε τον πανικό και οργάνωσε στη συνέχεια δύτες, οι οποί-

οι διέσωσαν τα γλυπτά από τη θάλασσα. Το 1804 στάλθηκε ξανά στην Ελλάδα, για να διερευνήσει τις οθωμανικές δυνατότητες άμυνας απέναντι σε μια ενδεχόμενη γαλλική εισβολή. Από αυτή την άποψη ήταν ο αντίπαλος του Felix Beaujour. Όταν η Υψηλή Πύλη συνήψε κατόπιν συμμαχία με τη Γαλλία και ξέσπασε ο πόλεμος ανάμεσα στην Τουρκία και την Αγγλία, τέθηκε μέχρι τον Οκτώβριο του 1807 σε κατ' οίκον περιορισμό στη Θεσσαλονίκη. Το 1808 στάλθηκε ως Βρετανός απεσταλμένος στην αυλή του Αλή Πασά στα Ιωάννινα, όπου στις αρχές του 19ου αι. συναντιούνταν σχεδόν όλοι οι ταξιδιώτες της Ελλάδας. Το 1815 ο Leake άφησε τον στρατό και αφιερώθηκε στο εξής μόνο σε τοπογραφικές και αρχαιολογικές έρευνες. Οι σημειώσεις του Leake είναι —όχι παράδοξα— εξαιρετικά λεπτομερείς και πολύ ακριβείς. Κυκλοφόρησαν πολύ αργά και αποτελούν μέχρι σήμερα μία από τις πιο αξιόπιστες πηγές για την πρώιμη τοπογραφία της Κεντρικής Ελλάδας.

Ο Leake εξερεύνησε τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα στο δεύτερο ταξίδι του το 1805. Στις 28 Νοεμβρίου 1805, ερχόμενος από το Ζητούνι / Λαμία και τις Θερμοπύλες, έφτασε στη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα.

> «Η Πουντονίτσα, ή Μπουντονίτσα σύμφωνα με τη λαϊκή προφορά του αρχικού Π, είναι επισκοπή της επαρχίας των Αθηνών με το όνομα Μεδινίτσα (Medhinítza) και η πρωτεύουσα μιας τουρκικής περιφέρειας που περιλαμβάνει 30 χωριά. Η πόλη, που περιλαμβάνει 115 ελληνικές οικογένειες και 50 τουρκικές, βρίσκεται στους πρόποδες ενός απότομου βράχου, τον οποίο καταλαμβάνει ένα κάστρο του Μεσαίωνα, στα τείχη του οποίου υπάρχουν μερικά τμήματα ελληνικής τοιχοποιίας, που δείχνουν ότι ήταν η ακρόπολη μιας από τις πόλεις των Επικνημιδίων. Ο λόφος υψώνεται από ένα υπερυψωμένο οροπέδιο, που απλώνεται κατά μήκος των προπόδων μιας ράχης η οποία συνδέει τις κορυφές που στην αρχαιότητα ονομάζονταν Καλλίδρομος και Κνημίς. Το τελευταίο βουνό, που αρχίζει στο τέλος αυτού του οροπεδίου και εκτείνεται ως εκείνο των Ταλάντων, είναι δασωμένο και ακαλλιέργητο και είναι εδώ γενικά γνωστό με το όνομα Καρυά, από το πλησιέστερο χωριό. Στα μισά της απόστασης προς αυτό από την Πουντονίτσα, το πέρασμα της Φοντάνας οδηγεί πάνω από τη ράχη προς το Τουρκοχώρι, ή Εσέντ, στην πεδιάδα του Κηφισού.»

Στις 29 Νοεμβρίου ο Leake ίππευσε μέσω του περάσματος της Κλεισούρας προς τη Δερνίτσα / Τιθρώνιο, την Αμφίκλεια / Δαδί και την Τιθορέα / Βελίτσα. Από εκεί επισκέφθηκε το Τουρκοχώρι, το Δραχμάνι και την Ελευθά / Ελάτεια και συνέχισε προς τη Δαύλεια. Φτάνοντας στον Άγιο Βλάσιο σημείωσε:

> «Από αυτή την πλευρά της Οίτης, μπορεί να παρατηρηθεί, συναντά κανείς πλανόδιους πωλητές, ακόμη και πωλήτριες, να ταξιδεύουν μόνοι τους, πράγμα που σχεδόν ποτέ δεν το βλέπει κανείς πέρα από τις Θερμοπύλες. Τις τελευταίες δύο ημέρες συναντήσαμε αρκετά πρόσωπα από τα Άσπρα Σπίτια να πουλούν φρέσκα ψάρια της θάλασσας· και στον Άγιο Βλάση βρήκαμε ένα καραβάνι από γαϊδούρια φορτωμένα με σιτάρι και καλαμπόκι, που το οδηγούσε μια Αγραφιώτισσα. Το να μπορεί κανείς να το κάνει αυτό, ή να φορά τέτοιους σκούφους σαν αυτόν που μόλις αναφέραμε, χωρίς κίνδυνο, προϋποθέτει μεγαλύτερο βαθμό ασφάλειας από αυτόν που απολαμβάνουν οι Χριστιανοί βόρεια της Οίτης.»

Κοντά στην Κάπουρνα ο Leake ταύτισε τα ερείπια του Πανοπέα και ίππευσε παρακάτω προς τη Λιβαδειά και τον Ορχομενό / Σκριπού. Στις 9 Δεκεμβρίου 1805 έφτασε κοντά στον Έξαρχο ξανά στη Φωκίδα και ταύτισε τα ερείπια των Αβών:

> «Σε έναν μυτερό λόφο πάνω από τον Έξαρχο, προς τα δυτικά, βρίσκονται τα ερείπια μιας μικρής πόλης, πιθανότατα των Αβών. Επειδή ο λόφος είναι, όπως όλοι οι άλλοι αυτής της οροσειράς, ένας γυμνός τραχύς βράχος από λευκό ασβεστόλιθο, και τα τείχη είναι χτισμένα από την ίδια πέτρα, τα ερείπια θα μπορούσε κανείς εύκολα να τα προσπεράσει απαρατήρητα από μικρή απόσταση, αν και

σχεδόν το μισό ύψος του τείχους σώζεται σε ορισμένα σημεία. […] Αφού κατεβούμε τον λόφο από τα δυτικά, περάσουμε μέσα από μια ρεματιά και μπούμε στην πεδιάδα σε ένα σημείο που είναι στα μισά του δρόμου από τον Έξαρχο προς τη Βογδάνη, φτάνουμε λίγο παρακάτω σε ένα μικρό ύψωμα που προχωρεί μέσα στην κοιλάδα, πάνω στο οποίο υπάρχουν μερικά κατάλοιπα ενός τετράγωνου κτηρίου από κανονική ελληνική τοιχοποιία, χτισμένου όμως με πέτρες μικρότερες από το συνηθισμένο. Το κάτω μέρος του τοίχου της μίας πλευράς του περιβόλου σώζεται, μαζί με ένα τμήμα μιας από τις γειτονικές πλευρές. Μέσα στον περίκλειστο χώρο κείτεται μια μεγάλη τετράγωνη πέτρα με απλή κυμάτιο διακόσμηση, μαζί με μια άλλη, κυκλική και τρυπημένη στη μέση, πιθανότατα το περιστόμιο μιας δεξαμενής ή ενός σιταποθηκευτικού λάκκου. Έχω ελάχιστες αμφιβολίες ότι αυτά είναι κατάλοιπα του ναού του Απόλλωνος των Αβών.»

Εικ. 15: The Western Part of Boeotia with the adjacent borders of Phocis (απόσπασμα), από: W. M. Leake: Travels in Northern Greece, τόμ. 2, Λονδίνο 1835.

Μετά την εξερεύνηση της Μπογδάνας και της Υαμπόλεως, ο Leake ακολούθησε τη λεωφόρο του Παυσανία και έφτασε στις 10 Δεκεμβρίου στην Αταλάντη, όπου αντέγραψε μερικές επιγραφές.

«11 Δεκ. — Αφού πέρασα το πρωί με μια περιήγηση γύρω από τα Τάλαντα, ξεκινώ στη 1.30 στον δρόμο της επιστροφής μου προς τη Λιβαδειά, μέσω των Παραποταμίων και των βοιωτο-φωκικών στενών. Στις 2.20 αφήνω τον δρόμο προς τη Βογδάνη στα αριστερά και περνώ στη μικρή κοιλάδα του Πουρναριού, η οποία συνδέεται με εκείνη του Μπαλτεσίου, αν και μια χαμηλή ράχη αμέσως πάνω από το τελευταίο χωριό χωρίζει τη ροή των νερών, που κυλούν αντίστοιχα προς τον Οπούντιο κόλπο και προς τον Κηφισό. Στις 3, αφήνοντας το Μπαλτέσι λίγο στα αριστερά, ανεβαίνουμε σε ένα καλλιεργημένο πλάτωμα, το οποίο χωρίζεται από την κοιλάδα του Κούμπαβου και του Μπέλεσι από το βραχώδες βουνό στη δυτική πλευρά του περάσματος της Υαμπόλεως· και από την άλλη πλευρά οριοθετείται από τα τραχιά υψώματα που εκτείνονται ως την Ελάτεια και προς την κατεύθυνση της Κνημίδος. Στη μέση αυτής της υπερυψωμένης κοιλάδας βρίσκεται το μικρό χωριό Καλαπόδι, όπου φτάνουμε στις 3.25, αφού σταματήσαμε λίγα λεπτά σε μια ερειπωμένη εκκλησία στην άκρη του

> δρόμου, αποτελούμενη σχεδόν εξ ολοκλήρου από δουλεμένες πέτρες και άλλα ελληνικά κατάλοιπα, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν μερικά τμήματα ζωφόρων και επιστυλίων· λίγο πιο πέρα δύο κομμάτια ενός μεγάλου δωρικού κίονα, με διάμετρο 4 πόδια και 2 ίντσες, κείτονται σχεδόν θαμμένα στο έδαφος. Αυτές οι διαστάσεις υποδεικνύουν την παλαιότερη ύπαρξη κάποιου μεγάλου οικοδομήματος σε αυτόν τον τόπο.»

Ο Leake ταύτισε εσφαλμένα αυτά τα ερείπια με την αρχαία Νάρυκα· έπειτα ίππευσε παρακάτω προς τη Σφάκα, το Μεραλί, το Κούμπαβο, τους Παραποταμίους και τη Λιβαδειά. Από τη Θήβα εξερεύνησε τη Βοιωτία, ίππευσε ως την Αττική και την Αθήνα, επέστρεψε στη Βοιωτία, εξερεύνησε τον Ελικώνα και έφτασε στις 7 Φεβρουαρίου 1806 στον Όσιο Λουκά. Οι επόμενοι σταθμοί του ήταν τα Άσπρα Σπίτια, η Δεσφίνα και οι Δελφοί, τους οποίους είχε επισκεφθεί ήδη τον Ιούλιο του 1805. Στις 10 Φεβρουαρίου 1806 έφυγε από τους Δελφούς και ίππευσε 2 ώρες ως την Άμφισσα / Σάλωνα, από όπου εξερεύνησε την Κίρρα και το Γαλαξίδι. Στις 12 Φεβρουαρίου ξεκίνησε από τα Σάλωνα για το Λιδορίκι και τη Ναύπακτο.

Πηγή: William Martin Leake: Travels in Northern Greece. Τόμ. II. Λονδίνο 1835, σ. 161 κ.ε.

1806 — Χένρι Ράικς (Henry Raikes) [Σελ. 62–64]

Ο Henry Raikes (1782–1854) ήταν Βρετανός κληρικός, ο οποίος το 1805 και το 1806 έκανε μια περιοδεία στην Ευρώπη. Για το πρόσωπό του λίγα μπορεί να μάθει κανείς· ο ίδιος δυστυχώς δεν δημοσίευσε ποτέ τις ταξιδιωτικές του περιγραφές. Ο Vaudoncourt (βλ. παρακάτω) παραθέτει ένα μέρος της αναφοράς του Raikes, που προφανώς είχε στα χέρια του, όπου περιγράφεται η διαδρομή του από τη Θήβα στο Νεγροπόντε / Χαλκίδα, κατά μήκος της ακτής ως το Μαρτίνο και κατά μήκος των καταβοθρών πίσω στη Θήβα. Ένα ακόμη μέρος της αναφοράς του Raikes δημοσιεύθηκε δυστυχώς και αυτό μόνο σε αποσπάσματα από τον Robert Walpole σε μια συλλογή ταξιδιωτικών αναφορών. Εδώ ο Raikes περιγράφει την ανάβαση από την Αράχωβα στο Κωρύκειο Άντρο:

> «19 Μαρτίου — Άφησα το χωριό Αράχωβα στις επτάμισι· ο νοικοκύρης της καλύβας όπου είχα κοιμηθεί ανέλαβε να μας οδηγήσει στο Κωρύκειο άντρο, τη θέση του οποίου φαινόταν να γνωρίζει. Αφήσαμε τον δρόμο προς το Καστρί, ο οποίος συνέχιζε κατά μήκος της στενής κοιλάδας ανάμεσα στα δύο βουνά, και στρίβοντας δεξιά αρχίσαμε να ανεβαίνουμε την πλαγιά του Παρνασσού από έναν απότομο δρόμο, αμέσως από το χωριό. Η πλαγιά ήταν καλλιεργημένη με μια εργατικότητα άξια της Ελβετίας. Κάθε σημείο με φυτική γη ήταν σκεπασμένο με χαμηλά αμπέλια· και παρατήρησα μια φροντίδα για την αξία της παραγωγικής γης, που δεν τη συνάντησα πουθενά αλλού στην Ελλάδα. Το ρηχό χώμα διακοπτόταν κάποτε από μεγάλους όγκους βράχου, που υψώνονταν πάνω από την επιφάνεια, και ο προσεκτικός γεωργός, μη θέλοντας να χάσει τη γωνιά πάνω στην οποία θα έπρεπε αλλιώς να σωριάσει τις χαλαρές πέτρες που μάζευε από το υπόλοιπο χωράφι, τις είχε στοιβάξει σε πυραμίδες πάνω σε αυτούς τους όγκους. […]
>
> Τα αμπέλια σύντομα πέρασαν, και η ανάβαση γινόταν όλο και πιο απότομη, ώσπου, σε μία ώρα από την Αράχωβα, ξαφνιάστηκα μπαίνοντας σε ένα πλατύ οροπέδιο σημαντικής έκτασης, και καλλιεργημένο, εκεί όπου περίμενα να δω μόνο βράχους και χιόνι. Ψηλά πάνω από αυτό το πλατύ επίπεδο υψώνονταν στα βόρεια και τα ανατολικά οι ράχες του Παρνασσού, σκεπασμένες με χιόνι και κρυμμένες στα σύννεφα. Το οροπέδιο μπροστά μου δεν μπορούσε να έχει πλάτος λιγότερο από τέσσερα ή πέντε μίλια· ένα μεγάλο μουντό χωριό ήταν τοποθετημένο στη μέση του· μια λίμνη, με όχθες ωραιότατα κομματιασμένες, ήταν στα αριστερά μου. Αφού δεν είχα δει την άλλη πλευρά του Παρνασσού, δεν έχω μέσα να κρίνω για τα πλεονεκτήματα της ράχης πάνω από την Τιθορέα, την οποία ο Ηρόδοτος αναφέρει ως το καταφύγιο των Φωκέων κατά την περσική εισβολή. […]

> Ιππεύσαμε διασχίζοντας το οροπέδιο προς τα βόρεια, και αφήνοντας τα άλογά μας στους πρόποδες της ανηφόρας που το οριοθετούσε, σκαρφαλώσαμε μια απότομη και θαμνώδη πλαγιά ως το στόμιο του Κωρύκειου άντρου. Είχα απογοητευθεί τόσο επανειλημμένα από θεάματα αυτού του είδους, μου είχαν φανεί τόσο γενικά κατώτερα από τις περιγραφές που δίνονταν γι' αυτά, ώστε περίμενα να συναντήσω την ίδια διάψευση και εδώ και να βρω μόνο έναν σκοτεινό στενό θόλο. Επρόκειτο όμως, για μία φορά, να ξαφνιαστώ ευχάριστα· η στενή και χαμηλή είσοδος του σπηλαίου απλωνόταν αμέσως σε μια αίθουσα μήκους 330 ποδών και πλάτους σχεδόν 200· οι σταλακτίτες της οροφής κρέμονταν στις πιο χαριτωμένες μορφές σε όλο το μήκος της οροφής και έπεφταν, σαν πτυχωτά υφάσματα, στις πλευρές. Το βάθος των πτυχών ήταν τόσο μεγάλο, και οι μάζες που κρέμονταν έτσι στον αέρα ήταν τόσο μεγάλες, ώστε το ανάγλυφο και η πληρότητα αυτών των φυσικών παραπετασμάτων ήταν τόσο τέλεια όσο θα μπορούσε να το επιθυμήσει η φαντασία. […]
>
> Στο τέλος αυτού του μεγάλου θόλου, ένα στενό πέρασμα οδηγεί προς τα κάτω σε μια υγρή βραχώδη κλίση· με κάποια δυσκολία, εξαιτίας της γλιστερής φύσης του εδάφους όπου πατούσα, προχώρησα αρκετά μακριά, ώσπου έφτασα σε ένα σημείο όπου η κατάβαση γινόταν πολύ απότομη, και καθώς το φως μου είχε σχεδόν εξαντληθεί, μου φάνηκε καλύτερο να γυρίσω πίσω.»

Πηγή: Robert Walpole: Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East. 2η έκδ., Λονδίνο 1818, σ. 298 κ.ε.

1807 — Φρεντερίκ Γκιγιώμ ντε Βωντονκούρ (Frédéric Guillaume de Vaudoncourt) [Σελ. 64-66]

Ο Frédéric Guillaume de Vaudoncourt (1772–1845) ήταν Γάλλος στρατηγός και στρατιωτικός ιστορικός. Το 1797 διορίστηκε από τον Ναπολέοντα διοικητής του πυροβολικού της Κισαλπικής Δημοκρατίας και το 1801 αρχιστράτηγος της Ιταλικής Δημοκρατίας. Το 1807 βρισκόταν στην αυλή του Αλή Πασά στα Ιωάννινα και περιόδευσε τις επαρχίες του, για να ελέγξει τις αμυντικές εγκαταστάσεις. Το 1812 έλαβε μέρος στη ρωσική εκστρατεία του Ναπολέοντα.

Τα ενδιαφέροντα του Vaudoncourt στην Ελλάδα αφορούσαν αποκλειστικά την εσωτερική διοίκηση της Τουρκικής Αυτοκρατορίας. Η περιγραφή του της Ελλάδας είναι πολύ σύντομη και περιλαμβάνει τη γεωγραφική διαίρεση των επαρχιών, τα νέα τουρκικά ονόματα παλαιών τόπων, τις αποστάσεις και τις οδικές συνδέσεις. Συμπληρώνεται με ταξιδιωτικές περιγραφές άλλων ερευνητών, όπως π.χ. του Clarke. Ο ίδιος ο Vaudoncourt δεν δημοσίευσε ποτέ τις χειρόγραφες σημειώσεις του, τις έθεσε όμως στη διάθεση μιας αγγλικής μετάφρασης, που κυκλοφόρησε το 1816. Τη Φωκίδα ο Vaudoncourt την περιγράφει αρκετά συνοπτικά και όχι πάντοτε εντελώς σωστά, πράγμα που ίσως επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο ίδιος δεν βρέθηκε καθόλου επί τόπου. Παρ' όλα αυτά η απαρίθμηση των οδικών συνδέσεων είναι πολύ ενδιαφέρουσα.

> «Νότια των Οπουντίων Λοκρών και των Δωριέων βρισκόταν η αρχαία Φωκίδα, η οποία αντιστοιχεί στη σημερινή περιφέρεια του Εσεντ-αμπάντ και σε μέρος εκείνων των Σαλώνων και της Θήβας. Στην άκρη του κόλπου της Ναυπάκτου, το πρώτο λιμάνι της Φωκίδας ήταν εκείνο της Βουλίδος, τώρα λιμάνι Γιάνιτσα, στους πρόποδες του όρους Φοίνιξ ή Κιθαιρώνα. Ακολουθώντας την ίδια κατεύθυνση προς τα Σάλωνα, φτάνουμε στα Άσπρα Σπίτια, την άλλοτε Αντίκυρα, και έπειτα στη Μεδεώνα, που έχει διατηρήσει το αρχικό της όνομα. Στο βάθος του κόλπου των Σαλώνων, και στις εκβολές του ποταμού που κατεβαίνει από την τελευταία πόλη, ήταν η Κίρρα, από την οποία δεν απομένει τώρα παρά ένα τελωνείο. Βορειότερα, στον ποταμό Πλειστό, είναι η Κρίσσα, που έχει επίσης διατηρήσει το αρχαίο της όνομα Κρίσα. Σε μικρή απόσταση προς τα βορειοανατολικά της Κρίσσας ήταν η πόλη των Δελφών, ξακουστή για τον ναό και το μαντείο που υπήρχαν εκεί· σήμερα είναι ένα χωριό που λέγεται Καστρί. Στον δρόμο από αυτό προς τη Λιβαδειά βρίσκουμε την Αράχωβα, που έχει πάρει τη θέση

> της Αμβρύσσου. Στον δρόμο από τα Άσπρα Σπίτια προς τη Λιβαδειά είναι η Στείρις, το όνομα της οποίας δεν έχει αλλάξει. Ανάμεσα στη Στείρι και τη Μεδεώνα στεκόταν άλλοτε η Τραχίς, τώρα Δεσφίνα. Ανεβαίνοντας τη ροή του Κηφισού, ή Μαυρονερού, στον δρόμο από τη Λιβαδειά προς το Ζητούνι, περνάμε διαδοχικά από το Μπάσσο, το Μαυρονέρι και το Σκριπού, που στην αρχαιότητα ήταν ο Πανοπεύς, οι Παραποτάμιοι και η Φιλοβάτη (Philobates). Κάτω από το Σκριπού, σε μικρή απόσταση από τον Κηφισό, είναι το Κιαπόρι, η αρχαία Υάμπολις. Στον δρόμο που οδηγεί από την Αράχωβα προς το Ζητούνι συναντάμε τη Λυκώρεια (Likora) και τη Δαύλεια, που στέκουν στη θέση της Λυκώρειας και της Δαύλιδος. Στον ευθύ δρόμο από τα Σάλωνα προς το Ζητούνι, αφού περάσουμε το όρος Λιάκουρα, ή Παρνασσό, κατεβαίνουμε στην Αγόριανη, την άλλοτε Τιθορέα. Στην άλλη πλευρά του Κηφισού, και στον ίδιο δρόμο, είναι το Δαδί και η Στούβαλα, που στην αρχαιότητα λέγονταν Αμφίκλεια και Λίλαια. Ανάμεσα στο Δαδί και τη Δαύλεια, στην αριστερή όχθη του Κηφισού, είναι η μικρή πόλη Τουρκοχώρι, πρωτεύουσα της περιφέρειας, που καταλαμβάνει τη θέση της αρχαίας Ελάτειας.»

Η περιγραφή των οδικών συνδέσεων στην Κεντρική Ελλάδα διαβάζεται ως εξής:

> «Από το Ζητούνι, ακολουθώντας τον δρόμο κατά μήκος της ακτής και αφού περάσουμε αρκετούς χειμάρρους, σε τέσσερις ώρες φτάνουμε στο δερβένι των Θερμοπυλών, μετά το οποίο μπαίνουμε στην Οίτη, ή Κουμαΐτα, και ξοδεύουμε τρεις ώρες για να τη διασχίσουμε, πριν φτάσουμε στις όχθες του Κηφισού, τον οποίο περνάμε μία ώρα αργότερα, και μέσα σε τρεις ώρες φτάνουμε στη Λιβαδειά. […] Από το Ζητούνι υπάρχει επίσης ένας άλλος δρόμος, που τον συχνάζουν μερικές φορές τα καραβάνια, ο οποίος οδηγεί κατευθείαν στα Σάλωνα σε 16 ώρες. Από αυτόν πηγαίνουμε από τις Θερμοπύλες στο χωριό Στούβαλα, που βρίσκεται στην Οίτη, σε τέσσερις ώρες· από εκεί κατεβαίνουμε στο Δαδί, που βρίσκεται στις όχθες του Κηφισού, ή Μαυρονερού, σε δύο, και έπειτα ανεβαίνουμε επί δύο ώρες ως την Αγόριανη, στους πρόποδες του Παρνασσού, και από εκεί στα Σάλωνα σε τέσσερις ώρες.»

Στην κριτική του Vaudoncourt για τον χάρτη της Ελλάδας του Barbié du Bocage στο μυθιστόρημα του Barthélemy «Τα ταξίδια του νεαρού Ανάχαρση» βρίσκονται τα ακόλουθα στοιχεία αποστάσεων:

> «Από την Κωνσταντινούπολη στην Αθήνα, 194½ ώρες: […]
> Ζητούνι
> Γέφυρα της Ελλάδας — 1 ώρα
> Θερμοπύλες — 3 ώρες
> Νίσσα — ½ ώρα
> Μώλος — 1½ ώρα
> Τουρκοχώρι — 6 ώρες
> Κάπραινα — 3 ώρες …

Από την Κωνσταντινούπολη στο Lepanto, 183½ ώρες: Ζητούνι — 156½ ώρες Γέφυρα της Ελλάδας — 1 ώρα Λεφτοχώρι — 6 ώρες Χάνι της Γραβιάς — 5 ώρες Σάλωνα — 6 ώρες Καραβάρι — 4 ώρες Lepanto — 5 ώρες

Άλλος δρόμος από το Ζητούνι προς τα Σάλωνα μέσω Δελφών, 32½ ώρες: Λιβαδειά — 18 ώρες Αράχωβα — 7½ ώρες Καστρί ή Δελφοί — 4 ώρες Σάλωνα — 4 ώρες»

Πηγές: Frédéric Guillaume de Vaudoncourt: Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political, and military, point of view. Μετάφρ. από το ανέκδοτο πρωτότυπο χειρόγραφο William Walton. Λονδίνο 1816, σ. 170 κ.ε. Frédéric Guillaume de Vaudoncourt: Mémoire annexé à la Carte de la Turquie d'Europe. Μόναχο 1818, σ. 73 κ.ε.

1809 — Τζον Καμ Χόμπχαουζ (John Cam Hobhouse) [Σελ. 66–70]

Ο John Cam Hobhouse (1786–1869), ο μετέπειτα λόρδος Broughton, ταξίδεψε μαζί με τον φίλο του λόρδο Βύρωνα στην Ευρώπη. Τον Οκτώβριο του 1809 έφτασαν στην αυλή των Ιωαννίνων, όπου συναντήθηκαν με τον Leake. Εφοδιασμένοι με τις ταξιδιωτικές του υποδείξεις, οι δύο φίλοι περιόδευσαν έφιπποι ως το 1810 την Ελλάδα· ένα δεύτερο ταξίδι έγινε το 1816 έως το 1817. Ο Hobhouse δημοσίευσε την ταξιδιωτική του περιγραφή ήδη το 1813, όμως τα στοιχεία του δεν ήταν πάντοτε αξιόπιστα, πράγμα που ώθησε, μεταξύ άλλων, και τον Leake να επισημάνει στον Hobhouse τα λάθη του. Σε ηλικία άνω των 70 ετών ο Hobhouse εξέδωσε γι’ αυτό το 1858 μια νέα, διορθωμένη μορφή.

Στο πρώτο τους ταξίδι το 1809 ο Hobhouse και ο Βύρων ήθελαν στην πραγματικότητα να πάνε κατευθείαν με το πλοίο στην Αθήνα, στο λιμάνι της Άμφισσας / Σαλώνων όμως άφησαν το πλοίο τους και ίππευσαν στις 16 Δεκεμβρίου 1809 μέσω Χρισσού στους Δελφούς. Επισκέφθηκαν τους Δελφούς και την Κασταλία πηγή, ανέβηκαν στον Παρνασσό, κατέβηκαν πάλι στην Αράχωβα και έφτασαν στις 18 Δεκεμβρίου στη Λιβαδειά. Από εκεί ίππευσαν παρακάτω προς τον Ορχομενό / Σκριπού, τη Θήβα και την Αθήνα.

Στο χειρόγραφο ημερολόγιο του Hobhouse βρίσκεται η ακόλουθη, πολύ λεπτομερής εγγραφή:

> «Σάββατο, 16 Δεκεμβρίου 1809
>
> Ξεκινήσαμε στη μία από το Χρισσό για τους Δελφούς με πέντε άλογα. Ανεβήκαμε τον λόφο πάνω στον οποίο βρίσκεται το Χρισσό από ένα πετρώδες μονοπάτι, καθώς το βραχώδες γυμνό βουνό είναι μέρος του Παρνασσού, του οποίου όμως οι κορυφές ήταν εντελώς αόρατες και ίσως δεν μπορούν να φανούν ποτέ από αυτό το σημείο. Ύστερα από περίπου μία ώρα σκαρφάλωμα στην πλαγιά του λόφου, είδαμε την πρώτη αρχαιότητα, που είναι ένα μεγάλο κομμάτι βράχου, το οποίο προφανώς κύλησε από τη θέση του, και περιέχει μια κοιλότητα σχηματισμένη για τάφο, όπως μας είπαν, ένα τμήμα κάπως μικρότερο από ημικύκλιο. Λίγο ψηλότερα υπάρχει μια άλλη τεράστια πέτρα κανονικού σχήματος, που έχει επίσης αποσπαστεί από τη θέση της, και ακριβώς από πάνω μια μικρή σπηλιά, όπου υπάρχουν τρεις κανονικά λαξευμένες κοιλότητες, που η καθεμία γεμίζει μια πλευρά, και περιέχουν, εκτός από τον επιμήκη τάφο, μια ωοειδή κόγχη, όπου μπορεί να υποτεθεί ότι τοποθετούνταν το λυχνάρι του νεκρού.
>
> Λίγο ψηλότερα στην ανηφόρα έχει κανείς την πρώτη θέα του Καστριού, μιας μικρής πόλης από λάσπη, που βρίσκεται <στο κοίλωμα> αριστερά. Κάτι σαν φυσικό αμφιθέατρο, στο οποίο μπορεί κανείς να δει σειρές αρχαίων τειχών να υψώνονται λίγο πάνω από τη γη, σε μια τάξη τόσο κανονική, ώστε όλος αυτός ο τόπος να δίνει την εντύπωση ενός τεράστιου θεάτρου. Όλα αυτά τα απομεινάρια τειχών αποτελούνται από πέτρες μήκους περίπου δυόμισι ποδών, με ανάλογο πλάτος και πάχος. Πάνω από το Καστρί υπάρχει ένας κάθετος, οδοντωτός βράχος, από κάτω μια απότομη κατηφόρα προς την κοιλάδα, σκεπασμένη με ελιές, μέσα από την οποία κυλά ένα ρυάκι στην κοίτη ενός ποταμού, του αρχαίου Πλειστού. Στην άλλη πλευρά της κοιλάδας υπάρχουν πέτρινοι λόφοι.
>
> Μετά την πρώτη θέα της πόλης σε οδηγούν σε μια σπηλιά στην πλαγιά του λόφου, στην οποία έχουν τώρα προσαρμόσει μια πόρτα από πεύκο, και όπου, όπως φαίνεται, κρατούν κάπου κάπου μερικά από τα ζώα τους. Είναι μια μικρή σπηλιά με θολωτή οροφή, με τρεις θολωτές πλευρές, πάνω από τις οποίες υπάρχουν δύο ωοειδείς κοιλότητες. Πάνω από την απέναντι πόρτα υπάρχει το σκαλισμένο κεφάλι κάποιου ζώου, που μοιάζει με άλογο, αλλά πολύ φθαρμένο. Υπάρχουν επίσης κομμάτια αμιάντου σε ένα από τα τόξα. Κάτω από αυτή τη σπηλιά υπάρχει ένα βάθος (Βαθύ), το οποίο ο οδηγός μου βεβαίωνε ότι είναι πενήντα πήχες τουλάχιστον — αυτός λοιπόν μπορεί να ήταν ο θρόνος της Πυθίας, αλλά το πολύ μικρό μέγεθος της ίδιας της σπηλιάς είναι κάπως ενάντια σε μια τέτοια υπόθεση. Οι κάτοικοι της χώρας όμως πιστεύουν ότι είναι ο ιερός τόπος — διότι, «Εδώ», είπε ο οδη-

γός μας, «εδώ λάτρευαν οι Έλληνες στα χρόνια του Απόλλωνα, του βασιλιά αυτού του μέρους της Ελλάδας».

Λίγο πιο κάτω, δεξιά, υπάρχει μια μικρή εκκλησία χτισμένη σε ένα επίπεδο κομμάτι γης, όπου υπάρχει ένα μεγάλο κομμάτι αρχαίου τείχους, όπου υπάρχουν κομμάτια μαρμάρου εξαιρετικά δουλεμένα και τα κιονόκρανα δύο κιόνων. Μπαίνοντας στο άθλιο χωριό, μπήκαμε σε ένα σπίτι, του οποίου το κάτω δωμάτιο αποτελούνταν από τη μία πλευρά από αρχαίες πέτρες, εντελώς γεμάτες επιγραφές, που μας φάνηκαν αδιάβαστες. Έπειτα επισκεφθήκαμε δύο κρήνες, τη μία λίγο πάνω από την άλλη, νεότερης κατασκευής και όχι ωραιότερες από εκείνες που είναι συνηθισμένες στην Ελλάδα, όπου οι γυναίκες πλένουν τα ρούχα τους. Μια γυναίκα του Καστριού μάς είπε ότι έχουν και οι δύο το ίδιο νερό, πράγμα όχι απίθανο — από την επάνω κρήνη πήραμε ένα μπουκάλι νερό, αφού αυτή μπορεί να είναι μία από τις ιερές πηγές.

Από εκεί κατεβήκαμε σε ένα σημείο από κάτω, που είναι το πιο εντυπωσιακό του τόπου, καθώς είναι μια τεράστια σχισμή που σκίζει το βουνό από πάνω ως κάτω και δίνει πέρασμα σε ένα ρέμα που κυλά από μία από τις δύο κορυφές του Παρνασσού — και από αυτό πήραμε ένα μπουκάλι γεμάτο — εδώ σκαρφαλώσαμε σε κάποιο ύψος μέσα στη σχισμή, κι εδώ έπρεπε να είχαμε νιώσει «την ποιητική έμπνευση» κ.λπ. κ.λπ.

Μια μικρή καλύβα, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη, που χωράει περίπου τέσσερις ανθρώπους, χρησιμεύει για να διατηρεί ένα απομεινάρι ενός μεγάλου ραβδωτού κίονα και δύο μαρμάρινες πλάκες. Βρίσκεται ακριβώς στο δεξί χέρι, μπαίνοντας στη σχισμή. Από κάτω, σε ένα μικρό άλσος από ελιές, είναι ένα μοναστήρι. Μπήκαμε σε αυτό — εδώ, στηρίζοντας ένα υπόστεγο ενός εξώστη που προεξέχει από το παρεκκλήσι των μοναχών, υπάρχουν δύο μαρμάρινοι κίονες, ύψους ίσως έντεκα ποδών — σε έναν από αυτούς είναι χαραγμένο το όνομα «ABERDEEN, 1803» και «H. P. HOPE 1799», στα οποία προσθέσαμε τώρα και τα δικά μας. […]

Εικ. 16: Ερείπια των Δελφών (Ruins of Delphi), από: Edward Dodwell: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, Λονδίνο 1834, Πίν. 34.

Τα «δάση που κυματίζουν πάνω στην πλαγιά των Δελφών» δεν υπάρχουν πια — η δάφνη των Τεμπών δεν φαίνεται πουθενά, και το μόνο σημείο όπου φαίνεται δυνατό να τελούνταν τα Πύθια είναι ένα κυκλικό πλάτωμα όχι μεγάλης έκτασης, περίπου ένα μίλι από το Καστρί, λίγο χαμηλότερα στον λόφο, όπου υπάρχουν μερικά κατάλοιπα αρχαίων τειχών. Αν απογυμνωθεί από το αρχαίο του όνομα, ο τόπος αυτός δεν θα είχε τίποτε πολύ αξιοσημείωτο ή ελκυστικό· πράγματι, φαίνεται εξαιρετικά κατάλληλος για τον σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε, αφού ολόκληρη η πλαγιά του βουνού περιέχει σπήλαια στα οποία μπορούσαν να φυλάγονται με ασφάλεια οι θησαυροί των Ελλήνων. Από το Χρισσό απέχει περίπου μία ώρα ιππασίας σε συνεχή ανηφόρα, και έτσι μπορεί ίσως να ειπωθεί ότι βρίσκεται ενάμισι μίλι ψηλά στην πλαγιά του λόφου· η κοιλάδα από κάτω, που είναι πολύ στενή, έχει ελκυστική όψη και σχηματίζει ευχάριστη αντίθεση με την τραχύτητα και την πλήρη γυμνότητα της πλαγιάς του βουνού.

Το Καστρί είναι χτισμένο, πράγματι, όσο πιο ψηλά στο βουνό είναι δυνατό, αφού όλα από πάνω είναι ένας γκρεμός από βράχο. Περάσαμε αυτή την ημέρα στο Χρισσό, και τη νύχτα, αφού σφάξαμε ένα αρνί αξίας επτά γροσιών, που ήταν εξαίσιο.

Κυριακή, 17 Δεκεμβρίου 1809

Ξεκινήσαμε στις δύο για τη Λιβαδειά. Δρόμος κάτω στην κοιλάδα προς τα βορειοανατολικά, πολύ στενός — κήποι των χωρικών — ένα κομμάτι αρχαίου κτίσματος αριστερά, τεράστιος γκρεμός από βράχο κάτω από τους Δελφούς — ψηλότερος απ’ ό,τι φαινόταν από το Καστρί — αρκετές τρύπες στον βράχο. Ο δρόμος συνεχίζει περίπου μία ώρα στη στενή κοιλάδα, και έπειτα ανεβαίνει στον λόφο αριστερά, και φαίνεται το Καστρί. Περνάμε ένα ρέμα που χρησιμοποιείται για να γυρίζει έναν μύλο, και διοχετεύεται προς τα κάτω σε αρκετούς μικρούς γκρεμούς μέσα από μακριές κυκλικές ξύλινες γούρνες — ένα ρομαντικό μυλόσπιτο, και ένα μικρό υδραγωγείο με ένα τόξο για αυτό το ρέμα. Αυτό το ρέμα μπορεί να είναι η Κασταλία, αφού πηγάζει είτε από μια πηγή στους πρόποδες είτε στην κορυφή του Παρνασσού. Συνεχίζουμε να ανεβαίνουμε τον λόφο — όλο ελιές από κάτω, και αμπέλια στην πλαγιά του λόφου — φτάσαμε εκεί όπου ένα μονοπάτι κατεβαίνει από τον Παρνασσό από πίσω, από το αριστερό χέρι — φτάνουμε στην Αράχωβα σε τέσσερις ώρες, μια πόλη με σπίτια πάνω στον λόφο, φαινομενικά σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τα βουνά στην άλλη πλευρά της κοιλάδας. Πάλι κοτζαμπάσης, με γυναίκες υποφερτές. Παρατηρώ ότι οι άνθρωποι σε αυτή τη χώρα χαίρονται περισσότερο και τρομάζουν λιγότερο όταν μας βλέπουν. Χορός τη νύχτα, με ένα φοβερό νταούλι και έναν τσιριχτό αυλό σαν κηροπήγιο, τον οποίο ο αυλητής έπαιζε με συσπάσεις. Γυναίκες χόρευαν, όχι δυσάρεστα, με δύο μυξιασμένα μαντίλια, τα οποία χρησιμοποιούν πάντοτε και οι άνδρες — κάτι σαν τα αργά βήματα ενός κοτιγιόν. Για ύπνο γύρω στη μία — ένα αγόρι εδώ έχει πάει στη Μάλτα, την οποία οι άνθρωποι αυτής της χώρας φαίνεται να θεωρούν την Έσχατη Θούλη.

Δευτέρα, 18 Δεκεμβρίου 1809

Ξύπνησα με τον ήλιο. Σε τρεις ώρες, στις δέκα και μισή, ξεκινήσαμε. Δρόμος για μισή ώρα κατά μήκος της πλαγιάς ενός λόφου, ανατολικά, έπειτα κάτω σε μια κοιλάδα. Ρομαντική όψη της Αράχωβας ακριβώς κάτω από τις πολλές απότομες κορυφές του Παρνασσού (Λιάκουρα). Δρόμος ανατολικά κατά μήκος της κοιλάδας για δύο ώρες, έπειτα νότια για μία ώρα, ώσπου, φτάνοντας σε ένα ρυάκι, το μονοπάτι συνεχίζει σε μια πλατιά κοιλάδα προς το Δίστομο / Άμβρυσσο, όπου φτάνει σε μία ώρα. Πήραμε τον δρόμο προς τα ανατολικά, μπαίνοντας πάλι ανάμεσα σε βραχώδεις λόφους, για να φτάσουμε στη Λιβαδειά, πράγμα που κάναμε ως τις έξι με το φεγγάρι. Η χώρα άγρια, χερσότοπος, με λοφίσκους, μέχρι μισή ώρα πριν από τη Λιβαδειά, όπου υπάρχουν περιφραγμένα χωράφια σε αγγλικό στιλ και κάποια όψη καλλιέργειας. Η Λιβαδειά μπορεί να φανεί από απόσταση τριών ωρών από τον δρόμο από τον οποίο ήρθαμε, και η ωραία πεδιάδα πέρα από αυτήν, από κοντά στην Αράχωβα, μοιάζει με θάλασσα. Είναι πέτρινη πόλη με έξι τζαμιά και έξι εκκλησίες και 1.500 σπίτια (εκατό τουρκικά), και ο άρχων Λογοθέτης έχει ένα μεγαλοπρεπές αρχοντικό, σε δύο εξαιρετικά δωμάτια του

> οποίου μας φιλοξένησαν. Το δείπνο όμως, μόνο από κότες, μας χάλασε παράξενα τη διάθεση [...] για ύπνο στις έντεκα. Ωραία ημέρα.»

Στη μεταγενέστερη αναθεωρημένη μορφή της τυπωμένης ταξιδιωτικής του περιγραφής βρίσκονται για τις 16 Δεκεμβρίου 1809 μόνο πολύ συνοπτικά τα εξής:

> «Είναι βέβαια από την κοιλάδα του Πλειστού που η όψη του Παρνασσού είναι η πιο εντυπωσιακή· και ο αρχαίος Έλληνας ταξιδιώτης, που τον πίστευε ευνοημένη κατοικία των θεών του και κέντρο του σύμπαντος, και από αυτή τη θέση έβλεπε τη βραχώδη κορυφή να υψώνεται σε μια φλόγα φωτός ως τα σύννεφα, πρέπει να ταραζόταν από ένα ανάμεικτο συναίσθημα ευσέβειας και φόβου. Αρκετά σπήλαια φαίνονται στις πλευρές του βράχου, μερικά από τα οποία μπορεί να υποτεθεί ότι είναι τεχνητά. Αφήνοντας την κοιλάδα, αρχίσαμε να ανεβαίνουμε την πλαγιά του βουνού, για να φτάσουμε στο χωριό όπου θα κοιμόμασταν. Σε λίγο είχαμε θέα του Καστριού, στα αριστερά μας, και μάλλον πίσω μας. Διασχίσαμε το ρέμα του Πλειστού, το οποίο, στο πέρασμά του κάτω από τον λόφο, γυρίζει δύο μεγάλους νερόμυλους. Από τον πρώτο μύλο, πολύ κοντά στον οποίο περάσαμε, ο χείμαρρος διοχετευόταν προς τα κάτω σε αρκετούς μικρούς γκρεμούς μέσα σε ψάθινες γούρνες, και έπειτα πάνω από ένα υδραγωγείο με δύο τόξα, που συνέδεε δύο λοφίσκους. Η πλαγιά του βουνού είναι εδώ σκεπασμένη με αμπέλια, και η κοιλάδα με άλση από ελιές.
>
> Συνεχίσαμε σε λοξή κατεύθυνση, ανεβαίνοντας μια πολύ τραχιά ανηφόρα, ώσπου φτάσαμε εκεί όπου ένα μονοπάτι από τον βορρά, που οδηγεί από τις κορυφές του βουνού, διασχίζει τον δρόμο ή μάλλον σχηματίζει μαζί του οξεία γωνία. Από αυτό το μονοπάτι κατέβηκε ο Wheler μετά την άκαρπη αναζήτησή του για το Κωρύκειο άντρο. Βρισκόμασταν τώρα πολύ ψηλότερα από τη θέση του Καστριού· οι βράχοι του όρους Κίρφη φαίνονταν σαν πεδιάδα στο ίδιο επίπεδο με εμάς· κι όμως συνεχίσαμε να ανεβαίνουμε, ώσπου φτάσαμε, σε τέσσερις ώρες από το Χρισσό, στην Αράχωβα, που είναι η σημαντικότερη πόλη της Λιάκουρας. Είναι χτισμένη από πέτρα και περιέχει ίσως τριακόσια πενήντα σπίτια, φτωχικότερου είδους, που κατοικούνται από Έλληνες.»

Πηγές: The diary of John Cam Hobhouse, συγκέντρωση Peter Cochran 2002. http://www.hobby-o.com <30.4.2008>. John Cam Hobhouse: Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810. 2η έκδ., Λονδίνο 1858, τόμ. 1, σ. 197 κ.ε.

1810 — Ουίλλιαμ Χέιγκαρθ (William Haygarth) [Σελ. 71–72]

Για τον William Haygarth είναι δυστυχώς ελάχιστα γνωστά. Ήταν γιος του γνωστού Βρετανού γιατρού Dr. John Haygarth, σπούδασε στο Κέιμπριτζ και έκανε το 1810 το «Grand Tour» του στην Ελλάδα. Με ποιητικό ταλέντο, δημοσίευσε τις εντυπώσεις του σε μορφή ποιήματος. Στις σημειώσεις των ποιημάτων του παραθέτει και αποσπάσματα από το ημερολόγιό του.

Ο Haygarth ήρθε από τη Θεσσαλία και έφτασε στις 18 Σεπτεμβρίου 1810 στο Ζητούνι / Λαμία. Στο ημερολόγιό του γράφει:

> «Όταν φτάσαμε στο Ζητούνι βρήκαμε την πόλη σε μεγάλη αναστάτωση. Μια ομάδα ληστών είχε κατεβεί τη νύχτα από τα γειτονικά βουνά, είχε επιτεθεί στα σπίτια μερικών φτωχών Ελλήνων, είχε απαγάγει τρεις άνδρες και είχε σκοτώσει έναν ακόμη. Μετέφεραν το πτώμα του Έλληνα που είχε δολοφονηθεί στον τάφο καθώς μπαίναμε στην πόλη, και το πλήθος που ακολουθούσε το σώμα έψελνε ένα πένθιμο νεκρώσιμο θρήνο. Μια πολύ μεγάλη συμμορία Τούρκων και Ελλήνων ληστών, περίπου πεντακόσιοι τον αριθμό, λυμαίνεται τα βουνά της Οίτης. Είναι σκληροτράχηλοι και τολμηροί, και ο τρόπος που ενεργούν μοιάζει περισσότερο με τακτικό πόλεμο παρά με ληστεία. Στέλνουν να ζητή-

> σουν ένα ορισμένο ποσό από τις διάφορες πόλεις της περιοχής, και αν η διαταγή τους δεν εκτελεστεί, επιτίθενται και πυρπολούν τις κατοικίες.»

Ποιητικά επεξεργασμένο, αυτό ακούγεται ως εξής:

> «Οι ληστές των βουνών, και μέσα
> στον άγριο σάλο, ορμούν στο τρεμάμενο θήραμά τους,
> αρπάζουν τη νεαρή κόρη από τον γέροντα πατέρα,
> και από τον αγαπημένο της σέρνουν την κλαμένη νύφη·
> η νύχτα αντηχεί από τη φωνή της θλίψης,
> και κραυγές και θρήνοι βαραίνουν τη θλιμμένη αύρα.»

Στις 19 Σεπτεμβρίου ο Haygarth ίππευσε παρακάτω προς τις Θερμοπύλες και τον Μώλο. Δυστυχώς από τα αποσπάσματα του ημερολογίου του δεν προκύπτει ποιον δρόμο πήρε ο Haygarth από εδώ προς τους Δελφούς· φαίνεται όμως ότι δεν πέρασε από την Άμφισσα / Σάλωνα, αλλά μάλλον πάνω από τον Παρνασσό.

> «Δελφικές σκιές,
> ερημιές ζοφερές, αυστηροί τρόμοι
> σπηλιάς και χάσκουσας ρεματιάς, όπου η σιωπή κρατά
> την αυτοκρατορία της αδιατάρακτη, εκτός από ήχους
> άγριας μελωδίας, τον βρυχηθμό των θηρίων,
> ή τη βουή μακρινών νερών· εσείς γκρίζοι βράχοι,
> σχισμένοι από τη μεσονύχτια θύελλα, που τινάζετε ψηλά
> τις τραχιές κορυφές σας, στεφανωμένες με χόρτο και λειχήνες,
> στον ουρανό· εσείς ελαιώνες, που λικνίζετε τα κλαδιά σας
> στη βραχνή ριπή που σαρώνει το στήθος του βουνού,
> με ευχάριστο τρόμο σας ατενίζω και ομολογώ
> ένα δέος που συντρίβει, κι όμως γοητεύει την ψυχή.»

> «Οι Δελφοί (τώρα Καστρί) βρίσκονται στη νότια πλευρά του Παρνασσού, σε σημαντικό ύψος πάνω από τη βάση του βουνού. Δύο απόκρημνες κορυφές, των οποίων οι τραχιές πλευρές είναι βαμμένες με τις αποχρώσεις του χρόνου και εν μέρει κρεμασμένες από θάμνους και αγριολούλουδα, υψώνονται απότομα πάνω από την πόλη. Φαίνονται σαν να χωρίστηκαν από κάποιο βίαιο τράνταγμα, και μέσα από το ενδιάμεσο χάσμα κατεβαίνει η πηγή της Κασταλίας. Η θέα κλείνεται από κάθε πλευρά από ένα καταπληκτικό αμφιθέατρο βράχων, εκτός από τον νότο, όπου ένα άνοιγμα αποκαλύπτει μια πανέμορφη θέα της πεδιάδας της Κρίσσας, του Κορινθιακού κόλπου και των βουνών της Πελοποννήσου. Οι Δελφοί, χάρη στην αρχαία τους φήμη και στη σημερινή τους ρομαντική όψη, είναι ένας από τους πιο ενδιαφέροντες τόπους της Ελλάδας. […]
>
> Η βραχώδης κοίτη της Κασταλίας αποτελείται από τεράστιους γκρεμούς, που υψώνονται κάθετα από κάθε πλευρά και μαυρίζουν με την κρεμάμενη σκοτεινιά τους τα νερά της πηγής. Το ρέμα, όταν το είδα τον Σεπτέμβριο, ήταν ασήμαντο σε μέγεθος, τον χειμώνα όμως φουσκώνει σε σημαντικό χείμαρρο. Αντί να εμπνέει ποιητικά οράματα, χρησιμεύει τώρα ως πλυσταριό για τις γυναίκες του Καστριού· και τα νερά στα οποία οι παρθένες του ναού άφηναν τα μακριά μαλλιά τους καθαρίζουν τώρα τα ενδύματα των εκφυλισμένων κατοίκων του Παρνασσού.»

Από τους Δελφούς ο Haygarth ίππευσε προς την Αράχωβα, μέσω της Σχιστής προς τη Δαύλεια, και έφτασε στις 25 Σεπτεμβρίου 1810 στη Θήβα.

Πηγή: William Haygarth: Greece, a poem, in three parts, with notes, classical illustrations, and sketches of the scenery. Λονδίνο 1814, σ. 145 κ.ε.

1810/11 — Όττο Μάγκνους φον Στάκελμπεργκ και Καρλ Χάλλερ φον Χάλλερσταϊν (Otto Magnus Freiherr von Stackelberg und Carl Haller von Hallerstein) [Σελ. 72–75]

Ο βαρόνος Otto Magnus von Stackelberg (1787–1837) ταξίδεψε με τους Δανούς αρχαιολόγους Peter Bröndsted και Georg Koes, τον Γερμανό ζωγράφο Jacob Linckh και τον αρχιτέκτονα βαρόνο Carl Haller von Hallerstein από τη Ρώμη στην Ελλάδα. Το αποτέλεσμα του ταξιδιού θα δημοσιευόταν σε ένα κοινό αρχαιολογικό έργο, και ο Stackelberg είχε αναλάβει το καθήκον του τοπιογράφου. Η ομάδα ήρθε με πλοίο από την Πάτρα, αναγκάστηκε εξαιτίας δυσμενών ανέμων να μπει στον κόλπο των Σαλώνων και εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία για μια επίσκεψη στους Δελφούς. Τον Σεπτέμβριο του 1810 ο Stackelberg γράφει:

> «Με μουλάρια πήγαμε μέσα από την κοιλάδα του Χρισσού και παρακάτω, ανεβαίνοντας τα απότομα ορεινά μονοπάτια. Οι αγωγιάτες και οι ναύτες σχημάτιζαν την οπισθοφυλακή της μακριάς πομπής. Μπροστά μας υψώνονταν όγκοι βράχων, γκρίζοι και ψυχροί στο χρώμα. Μόνο στους πρόποδες των βουνών ο γυμνός βράχος ήταν εδώ κι εκεί βαμμένος από βαθιές ωχροκίτρινες λειχήνες. Με την οξύνοια που τους είναι εγγενής, τα μουλάρια έβρισκαν το αδιόρατο μονοπάτι, το οποίο ανέβαινε τόσο απότομα σαν να οδηγούσε το ταξίδι στον ουρανό. Πλατιά και ηλιόλουστη ήταν η ματιά πίσω, προς τη θάλασσα, το λιμάνι και τους απότομους βράχους της Πελοποννήσου. Φτάσαμε στην τραχιά χαράδρα, τον κόμβο τριών δρόμων, που οδηγούν προς τα Σάλωνα, προς τη Βοιωτία και προς τον Κρισαίο κόλπο. Παρά την ομορφιά των ψηλά δασωμένων βράχων, ήμασταν βαθιά συγκλονισμένοι από την ασφυκτική μεγαλοπρέπεια και τη μοναξιά της ζοφερής κοιλάδας. […] Από τη Σχιστή —έτσι ονομάζει ο Έλληνας το τρίστρατο— η βορειοδυτική χαράδρα οδηγούσε προς το Καστρί. Μια κανονική σειρά από βραχώδεις προεξοχές απλωνόταν στο βάθος. Περίτεχνοι τάφοι ήταν λαξευμένοι στον ζωντανό βράχο. Σαρκοφάγοι, βωμοί, αρχιτεκτονικά θραύσματα κάθε είδους, εν μέρει με αινιγματικές επιγραφές, κείτονταν σκόρπια τριγύρω. Τώρα το μονοπάτι ελισσόταν προς τα πάνω δεξιά. Με ακάλυπτη μεγαλοπρέπεια έλαμπαν μπροστά μας τα επιβλητικά βραχώδη κέρατα του Παρνασσού.»

Δυστυχώς ο Stackelberg τοποθέτησε τη Σχιστή Οδό σε ένα εντελώς λάθος σημείο, δυτικά των Δελφών.

Στο ημερολόγιο του Carl Haller von Hallerstein (1774–1817) βρίσκει κανείς με ημερομηνία 7 Σεπτεμβρίου 1810 τις ακόλουθες λεπτομερέστερες εγγραφές:

> «Ο δρόμος περνούσε πάνω από ένα μικρό ύψωμα, όπου φτάσαμε στην κοιλάδα από την οποία βγαίνει ο Πλειστός, και η οποία περιέχει τις πιο όμορφες ελιές που είχα δει ως τότε. Περάσαμε έναν μικρό, αλλά τώρα εντελώς ξεραμένο ποταμό και ανεβήκαμε από εκεί, ήδη στους πρόποδες του Παρνασσού, σιγά σιγά την ανηφόρα. Ο Πλειστός έμενε στα δεξιά, και πέρα από αυτόν υψωνόταν το όρος Κίρφις. Όταν είχαμε ήδη ανεβεί κάπως ψηλότερα, μπορούσαμε να δούμε την κοιλάδα στα αριστερά και τα Σάλωνα να βρίσκονται σε ένα ύψωμα.
>
> Φτάσαμε στο χωριό Κρίσα, που βρίσκεται στη μεσημβρινή πλευρά του κάτω τμήματος του Παρνασσού, σε μια ομαλή πλαγιά ανάμεσα σε κήπους με αμπέλια, ελιές, ροδιές κ.λπ. Συναντήσαμε στη μέση του μια κρήνη, που είχε πολύ καλό νερό και όπου με ξάφνιασε η ομορφιά αρκετών χωριατοπούλων που έπλεναν. Η περιέργεια τράβηξε σύντομα ανθρώπους από όλες τις πλευρές, και διαπίστωσα ότι η ομορφιά του γυναικείου φύλου δεν είναι εδώ σπάνια. Είδα πράγματι κορίτσια πολύ θελκτικά τόσο ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου όσο και ως προς το παράστημα, στο οποίο συνέβαλλε

ιδιαίτερα η πληρότητα της νεανικής τους υγείας. Πιο πάνω, στο βουνό, στα δεξιά, ανεβαίνει λοξά ένας βραχώδης τοίχος σε μορφή αναβαθμίδων, στον οποίο είναι λαξευμένες διάφορες κόγχες, που πιθανότατα ήταν τάφοι· ανάμεσά τους ένας είναι λαξευμένος πολύ βαθιά μέσα στους βράχους, και σε αυτόν οδηγεί μια στενή είσοδος. Στις τρεις πλευρές στέκουν σε τοξωτές κόγχες σαρκοφάγοι, και πάνω από αυτές υπάρχουν μικρότερες κόγχες. Η οροφή είναι λαξευμένη σαν σταυροθόλιο. Σχεδίασα την κάτοψή του. Πάνω από αυτόν τον βραχώδη τοίχο βρίσκει κανείς έναν τετράγωνο χώρο, που πιθανότατα έφερε ένα κτήριο ναού. Από την μπροστινή πλευρά βρίσκει κανείς ακόμη μερικές μεγάλες πέτρες τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη. Παρακάτω συναντά κανείς στα αριστερά μεγάλα κατάλοιπα αρχαίων τειχών από λαξευτούς δόμους, που απλώνονται σε διάφορα σημεία κάτω από το σημερινό Καστρί και είναι υποδομές των παλαιών Δελφών, που λέγεται ότι βρίσκονταν σε αυτό το σημείο. Χάρηκα τόσο για την ωραία τους κατασκευή όσο και για το χρώμα τους. Σε ένα από αυτά η επιφάνεια των δόμων ήταν κατεργασμένη με το δίχηλο σφυρί, πράγμα που τους έδινε μια εντελώς ιδιαίτερη όψη. Σε μια τέτοια αναβαθμίδα, εφοδιασμένη με αντηρίδες, βρίσκεται τώρα ένα μικρό ελληνικό παρεκκλήσι, στους τοίχους του οποίου είναι εντοιχισμένα διάφορα αρχαία κατάλοιπα. Στην αριστερή πλευρά της αναβαθμίδας με τους κατεργασμένους δόμους βρήκαμε έναν βωμό, του οποίου η πλευρά που προεξέχει από τη γη φέρει μια μακριά επιγραφή, η οποία όμως είχε γίνει δυσανάγνωστη. Εδώ κι εκεί κείτονται επίσης μεγαλύτεροι και μικρότεροι κορμοί κιόνων.

Όταν περάσει κανείς τον οικισμό, που είναι μικρός και αποτελείται από ασήμαντες χωριάτικες καλύβες, και ακολουθήσει τον δρόμο προς τη μονή της Παναγίας, που βρίσκεται χαμηλότερα, ανάμεσα σε πολύ ωραίες ελιές, σε πολύ ρομαντική θέση, φτάνει σε μια άλλη μικρή κρήνη, από την οποία αναβλύζει, με το πιο ωραίο, κρυστάλλινο νερό, η τόσο αξιοσημείωτη αρχαία Κασταλία πηγή.»

Οι σύντροφοι δεν είχαν πολύ χρόνο στους Δελφούς, επειδή έπρεπε να ιππεύσουν πίσω στο λιμάνι την ίδια ημέρα. Μόλις με το φεγγαρόφωτο έφτασαν στο πλοίο τους. Η προγραμματισμένη αναχώρηση όμως δεν μπόρεσε να γίνει αμέσως εξαιτίας δυσμενών ανέμων· μόλις στις 13 Σεπτεμβρίου έφτασαν σώοι στην Κόρινθο.

Εικ. 17: Stackelberg: Ερείπια του Πανοπέα στη Φωκίδα, από: Gerhart Rodenwaldt: O. M. von Stackelberg, Μόναχο 1959, Πίν. 12.

Ένα ακόμη ταξίδι οδήγησε τον Stackelberg, τον Bröndsted και τον Koes —αυτή τη φορά χωρίς τον Haller von Hallerstein— τον Ιανουάριο του 1811 από την Αθήνα στη Θήβα, τη Λιβαδειά και ξανά στους Δελφούς. Αυτή τη φορά οι σύντροφοι αφιέρωσαν χρόνο για να επισκεφθούν το Κωρύκειο Άντρο:

> «Από μια είσοδο ύψους 6 ποδών και πλάτους 17 ποδών μπαίναμε σε έναν φωτεινό θόλο, από τον οποίο οι σταλακτίτες κρέμονταν εν μέρει σε φανταστικές μορφές ή έφταναν ήδη, ως στερεοί κίονες, ως το έδαφος. Στο μυστηριώδες σκοτάδι του βάθους έβλεπε κανείς διάφορους διαδρόμους, που είχαν προσφέρει το υλικό για φρικιαστικές διηγήσεις κάθε λογής. Η ευκίνητη φαντασία των Ελλήνων ακολουθεί πρόθυμα ονειροπόλες σκέψεις. Όσο πιο αόριστο και ανεξήγητο είναι το φαινόμενο, τόσο βαθύτερη είναι η εντύπωση που δέχεται η ψυχή τους. Ήταν επομένως φυσικό αυτό το θαυμαστό οικοδόμημα του νερού που στάζει και της ακούραστα δημιουργικής φύσης να γίνει γι’ αυτούς σύντομα ιερό θεών και δαιμόνων. Είχαμε πυροβολήσει μέσα στο σπήλαιο με τα πιστόλια μας. Το λιγοστό ηλιακό φως που εισχωρούσε περνούσε σε μακριές λωρίδες μέσα από τα σύννεφα του καπνού της πυρίτιδας. Μισοκαμένα δαυλιά που κείτονταν τριγύρω αποδείκνυαν ότι κατά πάσα πιθανότητα πριν από λίγο βρίσκονταν ακόμη εδώ ληστές. Τώρα όλα ήταν σιωπηλά και άδεια. Κατεβήκαμε παρακάτω σε ένα μικρότερο, εντελώς σκοτεινό σπήλαιο. Από την οροφή κρέμονταν κομμάτια βράχου σκεπασμένα με σταλακτίτες· στη μέση του χώρου στεκόταν ένας μεγάλος σταλακτιτικός κίονας, σαν να είχε λαξευτεί από ανθρώπινο χέρι σε ερμαϊκή στήλη του Πανός. Τρεις διάδρομοι οδηγούσαν από εδώ προς τα πάνω και προς τα κάτω. Ο γέρος συνοδός μας δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να προχωρήσει πια και εξάντλησε όλο το απόθεμα της ευγλωττίας του για να μας εμποδίσει κι εμάς. Τότε ο Bröndsted άρπαξε το κερί και θαρραλέα εισχωρήσαμε βαθύτερα. Έξω, στο μεταξύ, οι άνθρωποι έλεγαν το Κύριε ελέησον, διότι, θυμούμενοι τους 40 ιερείς, μας θεωρούσαν ανεπανόρθωτα χαμένους. Εξαιτίας των κεριών, που απειλούσαν να σβήσουν, δεν μπορέσαμε να επεκτείνουμε πολύ την εξέταση των διαδρόμων και αναγκαστήκαμε σύντομα να γυρίσουμε πίσω.»

Από το Καστρί οι συνταξιδιώτες στράφηκαν πίσω προς τη Χαιρώνεια, ίππευσαν πάνω από τον Κηφισό προς τον Πανοπέα και μέσα από τα βουνά προς τα Τάλαντα / Αταλάντη. Εκεί επιβιβάστηκαν και έπλευσαν προς τον Βόλο και την Κωνσταντινούπολη.

Πηγές: Natalie von Stackelberg: Otto Magnus von Stackelberg: Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland. Χαϊδελβέργη 1882, σ. 92 κ.ε.

Hans Haller von Hallerstein: Und die Erde gebar ein Lächeln: der erste deutsche Archäologe in Griechenland Carl Haller von Hallerstein 1774–1817. Μόναχο 1983, σ. 32 κ.ε.

Gerhart Rodenwaldt: O. M. von Stackelberg. Μόναχο 1959.

1811 — Τζον Γκολτ (John Galt) [Σελ. 76–77]

Ο δοκιμιογράφος John Galt (1779–1839) ήταν γιος ενός Σκωτσέζου πλοιοκτήτη και εμπορικού πλοιάρχου. Μετά από μάταιες απόπειρες να ανεξαρτητοποιηθεί ως έμπορος, ο πατέρας του τού χρηματοδότησε ένα ταξίδι στη Μεσόγειο, που κράτησε τρία χρόνια. Αρκετές φορές στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού συνάντησε τον λόρδο Βύρωνα, με τον οποίο έγινε φίλος. Μετά την επιστροφή του στο Λονδίνο, ο Galt δημοσίευσε την ταξιδιωτική του αναφορά και αφοσιώθηκε όλο και περισσότερο στη συγγραφική δραστηριότητα.

Ο Galt ενδιαφερόταν ελάχιστα για αρχαία αντικείμενα· το κύριο ενδιαφέρον του στρεφόταν στο εμπόριο και την πολιτική. Επιδίωκε την ιδέα να παρακάμψει κάπως τον γαλλικό εμπορικό αποκλεισμό στη Μεσόγειο μέσω της ηπειρωτικής χώρας και της Τουρκίας. Μια ιδέα που λίγα χρόνια αργότερα έγινε άσχετη, αφού ο Ναπολέων ηττήθηκε στη μάχη του Βατερλώ και η Μεσόγειος έγινε ξανά προσβάσιμη για τους Βρετανούς.

Την άνοιξη του 1811 ο Galt ίππευσε από την Αθήνα προς τα βόρεια και έφτασε μέσω Θήβας στη Λιβαδειά.

> «Φύγαμε από τη Λιβαδειά μετά το πρόγευμα· και στη διάρκεια του απογεύματος φτάσαμε στο Καστρί, τους αρχαίους Δελφούς. Η διαδρομή μας, για σχεδόν το μισό δρόμο, περνούσε μέσα από μια κοιλάδα άγρια, ρομαντική και μεγαλοπρεπή, ώσπου φτάσαμε στη Ράκοβα [Αράχωβα] και στα εύφορα περίχωρά της με τα βαμβακοχώραφα και τα αμπέλια. Από τη Ράκοβα ως το Καστρί ο δρόμος, ανεβαίνοντας και κατεβαίνοντας, προσφέρει σε κάθε στροφή τις ωραιότερες θέες άγριου τοπίου που μπορεί να φανταστεί κανείς. Τα ερείπια των Δελφών αποτελούνται από ακρωτηριασμένες επιγραφές, εκτεταμένα άνδηρα και λίγα θραύσματα κιόνων. Δεν φαίνεται πια δυνατό, χωρίς σκάψιμο, να ανακαλύψει κανείς τη θέση του μεγάλου ναού του Απόλλωνα. Ήταν πιθανότατα εκεί όπου υπάρχει τώρα ένα μικρό μοναστήρι, μέσα σε έναν ελαιώνα. Σε εκείνη τη γειτονιά οι κόγχες στους βράχους για τα αναθήματα είναι πολυπληθέστερες. Ήταν επίσης γενικά συνήθεια, μετά την εδραίωση του χριστιανισμού, να οικειοποιούνται το παλαιό καθαγιασμένο έδαφος για τη λατρεία της νέας θρησκείας. Η Κασταλία πηγή κυλά ακόμη· και απολαύσαμε μια γουλιά, χωρίς όμως καμία αποτελεσματική έμπνευση. Μια τετράγωνη λεκάνη, λαξευμένη στον βράχο από τον οποίο αναβλύζει, είναι ακόμη σχεδόν ακέραια. […]
>
> Φύγαμε από το Καστρί για το χωριό Τουρκοχώρι, που βρίσκεται κοντά στη θέση της αρχαίας Ελάτειας, αφού εγκαταλείψαμε την προηγούμενη πρόθεσή μας να πάμε στα Σάλωνα και γύρω από τη δυτική πλευρά του βουνού. Φεύγοντας από τη Ράκοβα, είδαμε ένα βοσκόπουλο να παίζει φλογέρα, το μόνο σύμπτωμα της επίδρασης του Απόλλωνα και των Μουσών που είχαμε συναντήσει· και μας ακολούθησε ένα πλήθος ζητιάνων· αλλά στον Παρνασσό ένα τέτοιο θέαμα δεν ήταν παράξενο.
>
> Κρατώντας το βουνό στα αριστερά μας και ανεβαίνοντας σταδιακά ένα ύψωμα κάτω από τη μονή της Ιερουσαλήμ, η οποία δεσπόζει προς την ανατολή σε μεγάλη έκταση χώρας, σταματήσαμε να ποτίσουμε τα άλογά μας σε μια μικρή γούβα, που είχε σχηματιστεί από τη συρροή των ζώων και των ταξιδιωτών στην πηγή. […] Από τη γούβα ως το χωριό Μαριάννα το μονοπάτι είναι απότομο και γρήγορο. Όταν φτάσαμε στο βάθος της κοιλάδας, ο ήλιος ήταν στην άκρη του ορίζοντα· και το αποτέλεσμα του πλάγιου φωτός του πάνω στα αλπικά χαρακτηριστικά του Παρνασσού προκαλούσε ένα επιβλητικό και καταπληκτικό αποτέλεσμα. Το βουνό, προς το Τουρκοχώρι, μοιάζει με λιθοσωρό φτιαγμένο από λόφους αντί για πέτρες. […] Επειδή είχαμε μισθώσει στη Λιβαδειά έναν Τούρκο για να έρθει μαζί μας ως τη Θεσσαλονίκη, μας βρήκε ένα καλύτερο κατάλυμα απ’ ό,τι θα είχαμε αλλιώς. […]
>
> Με το χάραμα αναχωρήσαμε για το Ζητούνι. Ο δρόμος μας περνούσε πάνω από μια οροσειρά ψηλών λόφων, από όπου είδαμε από μακριά, στους πρόποδες του Παρνασσού, την κωμόπολη του Δαδιού, τόπο κάποιας φήμης σε αυτά τα μέρη για μια βιοτεχνία βαμβακερού καραβόπανου. Η χώρα γύρω της φαινόταν καλλιεργημένη αξιοπρεπώς. Από το Τουρκοχώρι η ανάβασή μας ήταν απότομη και κοπιαστική. Ο δρόμος από το ύψωμα μετατρεπόταν σταδιακά σε ένα βαθύ, άγριο και τραχύ πέρασμα, που ελισσόταν μέσα από ένα φυσικό δάσος από δέντρα και θάμνους. Στο βάθος αυτής της ρεματιάς υπάρχει μια πηγή και ένα μεγάλο δέντρο με πλατύ ίσκιο, με ένα κάθισμα κατασκευασμένο γύρω από τον κορμό. Σταματήσαμε εδώ. Από ένα ερειπωμένο, κακόφημο στην όψη σπίτι, που βρισκόταν πάνω στον γκρεμό, κατέβηκε ένας Αλβανός και ζήτησε χρήματα. Ανήκε σε ένα σώμα στρατιωτών που είχαν οριστεί να φυλάνε το πέρασμα και να αποσπούν χρήματα από τους διαβάτες. Αντισταθήκαμε στην απαίτησή του· και κατά συνέπεια λίγο έλειψε να απαθανατιστούμε στο πέρασμα των Θερμοπυλών· αλλά, αφού το βάλαμε στα πόδια, ο Τούρκος μας τερμάτισε τον πόλεμο πληρώνοντας δεκαοχτώ πένες και μας ξαναβρήκε στον Μώλο. Ήταν μια πολύ ανόητη υπόθεση! Και αν και τώρα στην ανάμνηση είναι αστεία, τότε άφησε στο μυαλό μου την οδυνηρή πεποίθηση για το πόσο ανυπεράσπιστος είναι ο ταξιδιώτης που είναι υποχρεωμένος να εμπιστεύεται ολοκληρωτικά τον διερμηνέα του. Στον Μώλο προγευματίσαμε με αλίπαστο ψάρι μαγειρεμένο με κρεμμύδια, ένα χοντροκομμένο αλλά

> νόστιμο φαγητό. Βρήκαμε εδώ, επιτέλους, κρασί χωρίς ρετσίνι. Σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα το κρασί είναι μολυσμένο με αυτό το δυσάρεστο συστατικό.»

Μετά τον Μώλο επισκέφθηκαν σύντομα τις Θερμοπύλες· έπειτα συνέχισαν προς το Ζητούνι / Λαμία, τη Λάρισα και την Κωνσταντινούπολη.

Πηγή: John Galt: Voyages and travels, in the years 1809, 1810 and 1811. 2η έκδ., Λονδίνο 1813, σ. 206 κ.ε.

1812 — Χένρι Χόλλαντ (Henry Holland) [Σελ. 77–79]

Ο Dr. Henry Holland (1788–1873) σπούδασε ιατρική στο Εδιμβούργο και ξεκίνησε στη συνέχεια μια εκτεταμένη περιοδεία στις χώρες της Μεσογείου. Το 1816 εγκαταστάθηκε ως γιατρός στο Λονδίνο, έγινε προσωπικός ιατρός του πρίγκιπα Αλβέρτου και αργότερα και της βασίλισσας. Σε όλη του τη ζωή περνούσε κάθε χρόνο δύο μήνες στο εξωτερικό.

Στο πρώτο του ταξίδι, από το 1811 ως το 1815, ο Holland επισκέφθηκε πρώτα στην Πορτογαλία στρατιωτικά νοσοκομεία και συνάντησε στη Σικελία τον συνταξιδιώτη του J. Ramsay, με τον οποίο συνέχισε αρχικά το ταξίδι προς την Αλβανία. Στα Ιωάννινα ο Αλή Πασάς τον συμβουλεύτηκε ως γιατρό. Μέσω της Θεσσαλίας οι δύο σύντροφοι έφτασαν στο Ζητούνι / Λαμία, όπου αποφάσισαν να συνεχίσουν για την Αθήνα και στο μεταξύ να επισκεφθούν τους Δελφούς. Στις 23 Δεκεμβρίου 1812 οι δύο σύντροφοι ίππευσαν, με έναν Τούρκο συνοδό, μέσα σε καταρρακτώδη βροχή προς τις Θερμοπύλες, τη θέση και την ιστορία των οποίων ο Holland περιγράφει λεπτομερώς. Στη συνέχεια ανέβηκαν τον ορεινό όγκο του Καλλίδρομου και διανυκτέρευσαν στο Ελευθεροχώρι, «ένα χωριό στη γραμμή της μόνης βατής διαδρομής πάνω από αυτή την οροσειρά». Η άφιξή τους στο χωριό, με χιονόπτωση και μέσα στις γιορτές των Χριστουγέννων, προκάλεσε αρχικά φόβο και τρόμο, κυρίως εξαιτίας της τουρκικής τους συνοδείας. Το επόμενο πρωί η ομάδα ίππευσε σε νότια κατεύθυνση προς την κοιλάδα του Κηφισού, στη Γραβιά:

> «Η κοιλάδα του Κηφισού έχει εδώ πλάτος τρία ή τέσσερα μίλια· μεγάλο μέρος της έκτασής της είναι ωραία δασωμένο με βελανιδιές και πλατάνια. […] Διασχίσαμε την κοιλάδα ως το χάνι της Γραβιάς στη νότια πλευρά της, όπου φάγαμε ανάμεσα σε δέκα ή δώδεκα βοσκούς, ντυμένους με χοντρά λευκά μάλλινα ενδύματα και κρατώντας ο καθένας την αρχέγονη γκλίτσα του βοσκού. Αυτό το χάνι βρίσκεται στην είσοδο ενός απότομου και στενού φαραγγιού, που διασχίζει την υψηλή οροσειρά η οποία εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά, για να καταλήξει στον Παρνασσό. Αυτή είναι στην πραγματικότητα η οροσειρά που συνδέει τον Παρνασσό πιο άμεσα με τις οροσειρές της Πίνδου, της Οίτης και τα βουνά της Λοκρίδας και της Αιτωλίας· όλες αυτές οι υψηλές ράχες μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν σε μία μεγάλη ομάδα, της οποίας η Πίνδος μπορεί ίσως να θεωρηθεί η κεντρική οροσειρά ως προς την κατεύθυνση και την έκταση. Η είσοδος στο πέρασμα στη Γραβιά σχηματίζεται από ένα πολύ ψηλό κωνικό βουνό, οι γκρεμοί του κάτω μέρους του οποίου στέκουν αντιμέτωποι, αφήνοντας μια χαράδρα τόσο στενή, ώστε σε ορισμένα σημεία μόλις χωρά το πέρασμα ενός ρέματος και ενός δρόμου που ανεβαίνει γρήγορα κάτω από τους βράχους· αν πράγματι μπορεί να ονομαστεί δρόμος αυτό που είναι απλώς μια βραχώδης σκάλα, τραχιά και δύσκολη στην ανάβαση. Οι γκρεμοί είναι ψηλοί και ως επί το πλείστον κάθετοι. Ο ασβεστόλιθος από τον οποίο αποτελούνται είναι κούφιος σε πολυάριθμα σπήλαια, μερικά από τα οποία, όπου είναι προσβάσιμα, έχουν μετατραπεί σε κατοικίες ορεινών βοσκών.
>
> Ανεβαίνοντας το πέρασμα, το βρήκαμε να ανοίγει σταδιακά· οι γκρεμοί αποτραβιούνταν μακρύτερα από εμάς, αλλά παρέμεναν απότομοι και απόκρημνοι και πλούσια ντυμένοι με πεύκα και κέδρους, σχηματίζοντας ωραίο τοπίο και σε μεγαλοπρεπή κλίμακα. Δύο ώρες πολύ επίπονου σκαρφαλώματος χρειάστηκαν για να φτάσουμε στην κορυφή της οροσειράς· η οποία, όπως πολλές από εκείνες που διασχίζουν την Ελλάδα, είναι σε αυτό το σημείο τόσο κοντά σε κόψη, ώστε ούτε μία γιάρδα επίπε-

> δης επιφάνειας δεν παρεμβάλλεται ανάμεσα στην ανάβαση και την κατάβαση. Σε κάποια απόσταση κάτω από την κορυφή, στη νότια πλευρά, φτάσαμε σε ένα σημείο όπου ένα άνοιγμα στα βουνά μάς αποκάλυψε μια μεγαλοπρεπή θέα του μακρινού Κορινθιακού κόλπου και των ψηλών βουνών της Πελοποννήσου πέρα από αυτόν, σκεπασμένων τώρα, όπως εκείνα της βόρειας Ελλάδας, σε μεγάλο βάθος, με χιόνι. […]
>
> Η κατάβαση εδώ γίνεται τόσο απόκρημνη, ώστε για ένα μίλι ο δρόμος είναι κυριολεκτικά μια σειρά σκαλοπατιών· τα σκαλιά χαμηλά και καλά κατασκευασμένα με μεγάλες πλάκες, και ένας τοίχος στο δεξί χέρι για να προστατεύει τον ταξιδιώτη από τους γκρεμούς, κατά μήκος της άκρης των οποίων περνά. Ο τόπος αυτός λέγεται Κακή Σκάλα, όνομα πολύ ταιριαστό στον χαρακτήρα του τόπου. […] Φτάνοντας τελικά στη χαμηλή χώρα, στους πρόποδες αυτής της οροσειράς, συνεχίσαμε μια εύκολη διαδρομή προς τα Σάλωνα, την αρχαία Άμφισσα. Η θέση αυτής της πόλης είναι πολύ ωραία, σε μια ημικυκλική κοιλάδα ή λεκάνη κάτω από τα βουνά· η κοιλάδα αυτή κατεβαίνει με ομαλή κλίση και οργιώδη επιφάνεια ως τις ακτές του κόλπου των Σαλώνων, έναν κλάδο του Κορινθιακού κόλπου. Ένας μεμονωμένος λόφος υψώνεται από την κοιλάδα· η σπασμένη κορυφή του είναι σκεπασμένη με τα τείχη και τους πύργους ενός αρχαίου κάστρου· τα κτήρια της πόλης απλώνονται στην ανηφόρα ή είναι συγκεντρωμένα γύρω από τη βάση του, πολύ ανακατεμένα με το φύλλωμα των κυπαρισσιών, των πορτοκαλιών κ.λπ., που φυτρώνουν σε κήπους ή γύρω από τα τζαμιά. Τα Σάλωνα έχουν περισσότερα από 800 σπίτια, από τα οποία υπολογίζεται ότι 500 κατοικούνται από Έλληνες. Υπάρχουν επτά ελληνικές εκκλησίες στην πόλη και ίσος αριθμός τζαμιών. Οι κοιλάδες της γειτονιάς παράγουν σιτηρά, λάδι, βαμβάκι και κρασί· τα δύο πρώτα είδη σε ποσότητα επαρκή για μεγάλη εξαγωγή από τον κόλπο· από όπου επίσης μεταφέρεται μέρος της παραγωγής μαλλιού από τα κοπάδια των γειτονικών βουνών.»

Από την Άμφισσα ο Holland και ο Ramsay ίππευσαν, εξαιτίας κακοκαιρίας και χιονοθύελλας, μέσα σε 8 ημέρες μέσω Δελφών, Αράχωβας, Δαύλειας, Λιβαδειάς και Θήβας στην Αθήνα.

Οι ταξιδιωτικές περιγραφές του Holland είναι για την Κεντρική Ελλάδα κάπως συνοπτικές, επειδή η περιοχή αυτή, κατά τη γνώμη του, είχε ήδη περιγραφεί με ακρίβεια από τον Dodwell. Επιπλέον, γράφει στον πρόλογο, θα κυκλοφορούσε σύντομα η λεπτομερής αναφορά του Leake.

Πηγή: Henry Holland: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c. during the years 1812 and 1813. Λονδίνο 1815, σ. 374 κ.ε.

1813 — Τσαρλς Ρόμπερτ Κόκρελ και Τόμας Σμαρτ Χιουζ (Charles Robert Cockerell und Thomas Smart Hughes) [Σελ. 79–83]

Ο Charles Robert Cockerell (1788–1863) ήταν αρχιτέκτονας στο Λονδίνο και απόγονος του γνωστού πολιτικού και ειδικού στα ναυτικά Samuel Pepys, ο οποίος έμεινε γνωστός στους μεταγενέστερους κυρίως χάρη στη δημοσίευση του ημερολογίου του. Ο Charles Cockerell στάλθηκε το 1810 από τον πατέρα του στο «Grand Tour» στην ηπειρωτική Ευρώπη, το οποίο κράτησε τελικά ως το 1817. Στην Αθήνα συνάντησε, στον κύκλο του λόρδου Βύρωνα, τον Karl Haller von Hallerstein, τον John Hobhouse, τον Otto von Stackelberg, τον Peter Brøndsted, τον τοπιογράφο Jakob Linckh και τον αρχιτέκτονα John Foster. Το 1811 οι φίλοι ερεύνησαν τους ναούς της Αίγινας και των Βασσών· το 1812 ο Cockerell και ο Foster ταξίδεψαν στη Μικρά Ασία και κατέληξαν τελικά στη Σικελία, όπου ο Cockerell μελέτησε επί 3 μήνες τον ναό του Ακράγαντα, πριν επιστρέψει το 1813 στην Αθήνα. Μόλις είχε αναρρώσει από βαρύ πυρετό, όταν ο Hughes και ο Parker (βλ. παρακάτω) τον προσκάλεσαν να τους συνοδεύσει σε ένα ταξίδι στην Αλβανία.

Το ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Cockerell δημοσιεύθηκε σε αποσπάσματα από τον γιο του· πολλά μέρη δυστυχώς δεν κυκλοφόρησαν ποτέ. Το κέντρο βάρους των περιγραφών του δεν ήταν τόσο οι αρχαιότητες, όσο οι συνθήκες του ταξιδιού που υπέστη, ώστε το ημερολόγιο διαβάζεται πολύ ευχάριστα.

Στις 29 Νοεμβρίου 1813 οι σύντροφοι ξεκίνησαν σε μια μακριά έφιππη πομπή από την Αθήνα και ίππευσαν προς τη Θήβα (όπου, κατά τον Cockerell, δεν υπήρχε τίποτε ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς) και τη Λιβαδειά. Ο Cockerell είχε πια αναρρώσει εντελώς, τώρα όμως υπέφερε ο Hughes από πυρετό και έπρεπε συχνά να μένει στο κρεβάτι, πράγμα που καθυστερούσε το ταξίδι.

> «Μόλις ο Hughes μπόρεσε να κινηθεί, συνεχίσαμε από τη Λιβαδειά μέσω Χαιρώνειας προς το Καστρί, τους αρχαίους Δελφούς. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια η περιοχή όπου βρισκόμασταν τώρα ήταν αδιάβατη εξαιτίας των ληστών, αλλά η τυραννία του Αλή Πασά έχει τουλάχιστον την αρετή μιας εξαιρετικής ζαπτιέ ή αστυνομίας, ώστε τώρα είναι αρκετά ασφαλής. Το τοπίο ανάμεσα στα βουνά είναι υπέροχο. Η επίσκεψή μας στο Καστρί δεν ήταν μακρά. Εκτός από την Κασταλία πηγή και το στάδιο, δεν μπορούσε κανείς να διακρίνει τίποτε από την αρχαία τοπογραφία. Ολόκληρος ο χώρος είναι σκεπασμένος με τοίχους που τρέχουν προς κάθε λογής κατεύθυνση, ίσως για να εμποδίζουν τη γη να γλιστρά κάτω στον λόφο. Το βράδυ φτάσαμε στο Χρισσό.
>
> Από το Χρισσό πήγαμε στα Σάλωνα, κι εδώ έγινε αναγκαίο να αποφασίσουμε για την παραπέρα διαδρομή μας. Όταν το εξετάσαμε, φάνηκε ότι η πανώλη μαίνεται σε κάθε πόλη στον δρόμο μας μέσω Ναυπάκτου και Μεσολογγίου μέσα από την Αιτωλία. Επιπλέον, οι δρόμοι είναι τραχιοί και γεμάτοι ληστές, τα άλογα κακά, και στην ουσία ο καλύτερος τρόπος για να φτάσουμε στην Αλβανία φαινόταν να είναι διά θαλάσσης. Αυτό αποφασίστηκε λοιπόν, και ξεκινήσαμε να το κάνουμε. Από τα Σάλωνα ως το λιμάνι είναι δύο ώρες ιππασίας. Από εκεί σαλπάραμε με μια φελούκα. Η θάλασσα ήταν πολύ φουρτουνιασμένη, ο άνεμος μας χτυπούσε κατάμουτρα, και αν και τελικά φτάσαμε στο Γαλαξίδι, αυτό δεν έγινε χωρίς σημαντικό κίνδυνο. Είχα αρκετές περιπέτειες, αλλά δεν νομίζω ότι βρέθηκα ποτέ σε μεγαλύτερο κίνδυνο απ’ ό,τι σε εκείνες τις τέσσερις ώρες ιστιοπλοΐας μέσα σε τέτοιον καιρό και στο σκοτάδι, και ευχαρίστησα τον Θεό από καρδιάς όταν βρέθηκα στη στεριά. Το μόνο κατάλυμα που μπορέσαμε να βρούμε ήταν στο φυλάκιο, μια βρόμικη αποθήκη, τόσο γεμάτη κοριούς, ώστε μετά από μια πρώτη αποτυχία παράτησα κάθε ιδέα να κοιμηθώ και ξενύχτησα με τον Parker καπνίζοντας ως το πρωί. Δεν γινόταν λόγος να πάμε να ψάξουμε άλλο κατάλυμα. Η χώρα είναι τόσο γεμάτη ληστές, που δεν το θεωρούν τίποτε να εισβάλουν ακόμη και μέσα στην πόλη και να πάρουν μαζί τους κανέναν προεστό, ώστε, αν φτάναμε αργά και χτυπούσαμε πόρτες, θα μας περνούσαν για ληστές και θα μας απαντούσαν με πιστολιές από τα παράθυρα.»

Ο αιδεσιμότατος Thomas Smart Hughes (1786–1847) σπούδασε στο Κέιμπριτζ και συνόδευσε από το 1812 ως το 1815 τον Robert Townley Parker στο ταξίδι του σε ορισμένες χώρες της Μεσογείου. Ο Parker και ο Hughes συνάντησαν το 1813 στην Αθήνα τον Cockerell, που μόλις είχε αναρρώσει. Με έντονο ιστορικό και πολιτικό ενδιαφέρον, ο Hughes κατέγραφε στις ταξιδιωτικές του περιγραφές με τη μεγαλύτερη ακρίβεια τα ταραχώδη γεγονότα της εποχής και ήταν φλογερός οπαδός του ελληνικού εθνικισμού. Από αυτόν μαθαίνουμε ότι το ταξίδι από τη Λιβαδειά οδήγησε μέσω της Σχιστής στην Αράχωβα, ότι η ανάβαση στο Κωρύκειο Άντρο δεν ήταν δυνατή εξαιτίας του πολλού χιονιού, και ότι η παραμονή στους Δελφούς κράτησε τουλάχιστον δύο ημέρες, κατά τις οποίες οι ταξιδιώτες αναγκάστηκαν να διανυκτερεύσουν στο Χρισσό, επειδή στο Καστρί δεν μπορούσε να βρεθεί κατάλυμα. Τον δρόμο από το Χρισσό στην Άμφισσα / Σάλωνα ο Hughes τον περιγράφει ως εξής:

> «Καθώς ο ουρανός ξάνοιγε το βράδυ, είχαμε ωραία θέα πλησιάζοντας τα Σάλωνα, την αρχαία Άμφισσα και πρωτεύουσα των Οζολών Λοκρών· η πόλη βρίσκεται κάτω από τους γραφικούς βράχους της τώρα ερειπωμένης ακρόπολής της, στους πρόποδες εκείνων των ψηλών βουνών που κλείνουν τη με-

> γάλη Κρισαία πεδιάδα, μέσα από τα οποία ένα στενό οδηγεί προς τις εύφορες πεδιάδες του Κηφισού και τα στενά των Θερμοπυλών. Βρίσκουμε ένα εξαιρετικό κατάλυμα στο προάστιο, στο σπίτι ενός πολύ εξυπηρετικού Έλληνα εμπόρου. Το επόμενο πρωί κάναμε μια εθιμοτυπική επίσκεψη στον κυβερνήτη, έναν γέρο Αλβανό καπετάνιο, πιστό συμπολεμιστή του φίλου και άρχοντά του Αλή Πασά. Τον βρήκαμε να καπνίζει το μακρύ τσιμπούκι του σε ένα μάλλον φτωχικό διαμέρισμα, με τον γραμματέα του και δύο τρεις ξυπόλητους κουρελιάρηδες ακολούθους γύρω του, μια δασύτριχη καφετιά κάπα ριγμένη στους ώμους του και το κοινό κόκκινο φέσι στο κεφάλι. […] Όταν του ζητήσαμε τη συμβουλή του για την παραπέρα πορεία μας προς τα Ιωάννινα, υποστήριξε έντονα ότι ένα ταξίδι διά ξηράς ήταν ανέφικτο. Είχαμε την επιλογή μόνο δύο δρόμων, και αυτή ήταν μια επιλογή ανάμεσα σε δυσκολίες και κινδύνους. Η χώρα γύρω από το Ζητούνι και η νότια Θεσσαλία είχαν εκείνη την εποχή ερημωθεί από την πανώλη, πολλές από τις πόλεις ήταν εγκαταλειμμένες, και μια αυστηρή καραντίνα είχε επιβληθεί στους πρόποδες της Πίνδου με διαταγή του Αλή· για να επιβεβαιώσει αυτή τη δήλωση φώναξε μέσα στο δωμάτιο έναν Τάταρο [ταχυδρόμο], ο οποίος είχε περάσει πρόσφατα από τη μολυσμένη περιοχή. Η διαδρομή μέσω Αιτωλίας και Ακαρνανίας ήταν εξίσου ανέφικτη, εξαιτίας των ληστών που τη λυμαίνονταν σε τέτοιο βαθμό, ώστε δήλωσε ότι όλοι οι στρατιώτες της φρουράς του δεν θα αποτελούσαν επαρκή συνοδεία. Οι άγριοι, μισοβάρβαροι άνθρωποι εκείνων των περιοχών μάς περιγράφηκαν ως επαγγελματίες ληστές.»

Το επόμενο πρωί η ομάδα πληροφορήθηκε ότι ένα σκάφος για την Πάτρα βρισκόταν στο λιμάνι των Σαλώνων· μάζεψαν βιαστικά τα πράγματά τους και ίππευσαν προς το λιμάνι.

> «Φτάσαμε στην ακτή του Κρισαίου κόλπου ακριβώς στην ώρα για να διακρίνουμε το σκάφος, πριν παρακάμψει ένα ακρωτήριο που θα μας το έκρυβε από τη θέα. Πρόσεξε τα σήματά μας και έστειλε δύο βάρκες, στις οποίες, ύστερα από σημαντική καθυστέρηση για την άφιξη των φορτηγών αλόγων, επιβιβαστήκαμε τελικά.
>
> Αυτό αποδείχθηκε το πιο επικίνδυνο θαλασσινό ταξίδι που κάναμε ποτέ, και σε όλα μας τα ταξίδια ίσως ποτέ δεν βρεθήκαμε τόσο κοντά στην καταστροφή. Καθώς η ομάδα ήταν μεγάλη και οι αποσκευές βαριές, υπερφορτώσαμε εντελώς τις βάρκες· σηκώθηκε δυνατός άνεμος, έπεσε σκοτάδι, και τα κύματα αντηχούσαν τρομακτικά καθώς έσπαγαν πάνω σε μια απόκρημνη υπήνεμη ακτή στα δεξιά μας, όπου, αν είχαμε παρασυρθεί, ούτε ψυχή δεν θα είχε σωθεί. Σε αυτή την κατάσταση, περιμένοντας κάθε στιγμή να βουλιάξουμε ή να ανατραπούμε, αναγκαστήκαμε να ρυμουλκήσουμε τη βάρκα που περιείχε τους υπηρέτες μας και τις αποσκευές, η οποία αλλιώς θα είχε χαθεί. Ο πιλότος μας ευτυχώς αποδείχθηκε σταθερός και επιδέξιος ναυτικός: πρόσταξε την αυστηρότερη σιωπή, έδινε τις διαταγές του ήρεμα, και καθώς ο άνεμος ευτυχώς δεν δυνάμωσε περισσότερο, μας οδήγησε σώους γύρω στα μεσάνυχτα στο λιμάνι του Γαλαξιδιού. Εδώ αποβιβαστήκαμε και εγκατασταθήκαμε σε ένα άθλιο υπόστεγο, που χρησίμευε την ημέρα ως οινοπωλείο για ναυτικούς και τη νύχτα ως κοτέτσι. Προσπαθήσαμε να ησυχάσουμε για να ξεκουραστούμε μετά τους κόπους και τους κινδύνους της θάλασσας — αλλά ύπνος δεν γινόταν λόγος· μας εισέβαλε ένας ολόκληρος στρατός από ψύλλους, και οι φτερωτοί σύντροφοί μας στη στέγη τραγουδούσαν τις ώρες τόσο τακτικά όσο ένα δημοτικό ρολόι. Με το χάραμα αφήσαμε αυτό το άθλιο κατάλυμα σε όλα τα ζώα που είχαν δικαίωμα προτεραιότητας, και κάναμε έναν περίπατο γύρω από την ενδιαφέρουσα πόλη του Γαλαξιδιού· τη λέω ενδιαφέρουσα, επειδή είναι μια ανερχόμενη πόλη και παρουσιάζει ένα σχεδόν μοναδικό χαρακτηριστικό ευημερίας μέσα σε μια τρομακτική και καθολική εικόνα παρακμής: αυτό το απλό θέαμα ενός λαού συγκριτικά ευτυχισμένου θα αναζωογονήσει την ψυχή του συμπονετικού ταξιδιώτη, του οποίου αισθήματα οίκτου και λύπης μπορεί κάποτε να έχουν θαμπώσει τις ομορφιές ενός αττικού ουρανού και να έχουν ρίξει μια σκιά πάνω στο λαμπρό τοπίο της Ελλάδας.»

Παρά ένα ταξίδι γεμάτο παρακάμψεις, οι σύντροφοι έφτασαν σώοι στην Ήπειρο. Μετά από μακρύτερη παραμονή κοντά στον Αλή Πασά στα Ιωάννινα, όπου συνάντησαν και τον Pouqueville, ο Cockerell — τώρα χωρίς τον Hughes και τον Parker— ξεκίνησε στις 26 Ιανουαρίου 1814 για την επιστροφή στην Αθήνα. Ο δρόμος του περνούσε πάνω από την Πίνδο προς τα Μετέωρα, τα Τρίκαλα, το Ζητούνι / Λαμία και, δίπλα από τις Θερμοπύλες, προς τον Μώλο.

> «Ο Μώλος είναι χωριό μόνο 200 σπιτιών, κι όμως σαράντα άνθρωποι είχαν πεθάνει από πανώλη σε αυτό τις τελευταίες τρεις ημέρες. Οι τρομοκρατημένοι κάτοικοι είχαν φύγει στα βουνά, και βρήκαμε μόνο δύο χαντζήδες (ανθρώπους του χανιού) να μας υποδεχτούν. Σκοπεύαμε να κοιμηθούμε εδώ, αλλά οι γάτες και τα σκυλιά ούρλιαζαν τόσο φοβερά (πάντοτε σύμπτωμα της πανώλης), που δεν μπορούσα να κοιμηθώ ήσυχος· έτσι, καθώς το φεγγάρι έλαμπε δυνατά, ανεβήκαμε στα άλογα και ιππεύσαμε έξι ώρες ακόμη ως ένα χωριό απέναντι από τον Παρνασσό, περνώντας με ασφάλεια δίπλα από την πηγή που είναι ξακουστή για τους ληστές που σταθμεύουν εκεί σχεδόν πάντοτε. Το τοπίο εδώ είναι πολύ ωραίο και ρομαντικό. Σε έξι ώρες ακόμη, αφού διασχίσαμε δύο μικρές πεδιάδες εκτός από εκείνη της Χαιρώνειας, φτάσαμε στη Λιβαδειά (3 Φεβρουαρίου). Με το κρύο, τη φρίκη της πανώλης και την κούραση, ήταν ένα φρικτό ταξίδι.»

Ο Hughes και ο Parker έμειναν ως το καλοκαίρι του 1814 στα Ιωάννινα και επέστρεψαν έπειτα μέσω Ρώμης και Φλωρεντίας στην Αγγλία. Ο Cockerell, μετά την καθαίρεση του Ναπολέοντα, ταξίδεψε στην Ιταλία και έμεινε εκεί άλλα δύο χρόνια, πριν επιστρέψει στην Αγγλία μετά από επταετή απουσία. Τα σχέδια που φιλοτέχνησε στη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό τα παραχώρησε ο γιος του στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο.

Πηγές: Charles Robert Cockerell: Travels in Southern Europe and the Levant, 1810–1817. Εκδ. Samuel Pepys Cockerell. Λονδίνο 1903, σ. 224 κ.ε.
Thomas Smart Hughes: Travels in Sicily, Greece and Albania. Λονδίνο 1820, τόμ. 1, σ. 349 κ.ε.

1814 — Ουίλλιαμ Τέρνερ (William Turner) [Σελ. 83-84]

Ο William Turner (1792–1867) είχε διοριστεί το 1811 από τον μαρκήσιο Wellesley μέλος της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διάρκεια των διπλωματικών του δραστηριοτήτων ταξίδεψε σε μεγάλα μέρη της Τουρκίας και γύρισε έτσι αρκετά και την Ελλάδα. Μετά από μια παραμονή στα Ιωάννινα κοντά στον Αλή Πασά το καλοκαίρι του 1813, έπλευσε στη Ζάκυνθο, όπου αρρώστησε και αναγκάστηκε έτσι να περάσει τον χειμώνα στο νησί. Την άνοιξη του 1814 ταξίδεψε στην Πάτρα, περιόδευσε την Πελοπόννησο, επισκέφθηκε την Κόρινθο και τη Σικυώνα και έπλευσε στις 8 Μαΐου διασχίζοντας τον κόλπο στη Σκάλα, το λιμάνι των Σαλώνων. Από εκεί ίππευσε προς την Άμφισσα / Σάλωνα, όπου έμεινε μία ημέρα για να πάρει από τον εκεί βοεβόδα χρήματα και διαβατήριο. Στις 10 Μαΐου 1814 συνέχισε με τους υπηρέτες του και μια φρουρά του βοεβόδα:

> «Μετά από μια άθλια νύχτα που πέρασε χωρίς ούτε μία ώρα ύπνου, σηκώθηκα νωρίς, αισθανόμενος πολύ κουρασμένος και πυρετικός. Στις έξι φύγαμε από τα Σάλωνα, και για μία ώρα ιππεύσαμε στην ωραία πεδιάδα μπροστά τους, διασχίζοντας τον Πλειστό και περνώντας μέσα από έναν ωραίο ελαιώνα. Έπειτα για μιάμιση ώρα ιππεύσαμε κατά μήκος πολύ ψηλών βουνών, με θέα στη θάλασσα και στη γύρω πεδιάδα, όπου έπρεπε να περάσουμε φρικτούς γκρεμούς, σε ένα μονοπάτι πλάτους περίπου τριών ποδών, με έναν τεράστιο κάθετο όγκο βράχου πάνω από τα κεφάλια μας. Κοντά στο Καστρί, στη βάση των βουνών του, βρίσκεται το χωριό Χρισσό, του οποίου οι γυναίκες έχουν έναν χαρακτήρα που θα περίμενα μάλλον να βρω κοντά σε έναν ναό της Αφροδίτης παρά κοντά στο μαντείο του Απόλλωνα. Στις οκτώ σταματήσαμε στο Καστρί, που βρίσκεται πάνω σε ένα βουνό, πάνω από το οποίο υψώνεται ένας τεράστιος γυμνός βράχος, ύψους περίπου 200 ποδών. Σε αυτόν τον βράχο είναι

> το Πυθικό Άντρο, το οποίο κανένας σύγχρονος Έλληνας δεν τόλμησε να εξερευνήσει. Το χωριό έχει ογδόντα σπίτια (είχε κάποτε εκατό, αλλά αρκετοί κάτοικοι το εγκατέλειψαν πρόσφατα), ένα άθλιο υποκατάστατο της ξακουστής πόλης που κάποτε καταλάμβανε τη θέση των Δελφών. Στην εποχή του Wheler είχε, όπως λέει, 200 σπίτια.
>
> Σταματήσαμε στο σπίτι ενός φτωχού Έλληνα παπά, στον οποίο δώσαμε την επιστολή του βοεβόδα, κι αυτός περπάτησε μαζί μου για να μου δείξει τα κατάλοιπα της αρχαιότητας. Πάνω από το χωριό είναι τα ερείπια ενός γυμνασίου και ενός κάστρου, από τα οποία όμως δεν απομένει τίποτε εκτός από τα θεμέλια των τοίχων. Στο ύψωμα του βουνού, στο ίδιο επίπεδο και κοντά στο χωριό, υπάρχει ένα μικρό μέρος κάποιων τοίχων, που υποτίθεται ότι είναι εκείνοι ενός θεάτρου. Δίπλα τους υπάρχει μια μικρή νεότερη ελληνική εκκλησία, στην οποία υπάρχουν λίγες αρχαίες πέτρες· η μία, μου είπε ο παπάς, είχε μια επιγραφή, που τώρα έχει σβηστεί. […] Δεξιά του χωριού, στο ίδιο ύψος, υπάρχει μια μικρή πηγή, η οποία πρέπει να ήταν η ξακουστή Κασταλία, που έδωσε αφορμή στο μεγαλείο των Δελφών. Τώρα δεν είναι παρά ένα ασήμαντο ρυάκι βάθους ενός ή δύο ποδιών. Δεν μπορούσα να λουστώ σε αυτό, ήπια όμως από τα νερά του, που δεν είχαν καμία ιδιαίτερη γεύση. […] Αφού ατένισα αυτά τα σεβάσμια και ενδιαφέροντα ερείπια, γύρισα στο άθλιο δωμάτιο του παπά, όπου έφαγα ένα ελαφρύ πρόγευμα και αγόρασα μερικά νομίσματα, καθώς οι χωρικοί συνέρρεαν όλοι σε μένα και ο καθένας μού έφερνε ό,τι είχε. Ανάμεσά τους ήμουν τόσο τυχερός ώστε να βρω εκείνο των Δελφών που φέρει την κεφαλή του νέγρου. Στις έντεκα φύγαμε από το Καστρί και ιππεύσαμε πάνω από τα βουνά από τα ίδια πετρώδη, απόκρημνα μονοπάτια, με πέντε οπλισμένους χωρικούς να μας συνοδεύουν, επειδή υπήρχαν ληστές στον δρόμο. Σε δύο ώρες φτάσαμε στο χωριό Γεράκοβα [Αράχωβα], που έχει περίπου 150 σπίτια και βρίσκεται σε πολύ μεγάλο ύψος. […] Τα βουνά που είχαμε διασχίσει τις τελευταίες τέσσερις ώρες ήταν τεράστια, και οι δρόμοι τους δεν ήταν καθόλου κατάλληλοι για νευρικό άνθρωπο. Έμεινα κατάπληκτος βλέποντας τις πλαγιές αυτών των βουνών πολύ καλά καλλιεργημένες και φυτεμένες με αμπέλια, από τα οποία υπάρχει μεγάλη ποσότητα στη γειτονιά του Παρνασσού.»

Ο Turner ίππευσε προς τη Σχιστή και πήρε από εκεί τον ευθύ δρόμο προς τη Λιβαδειά, όπου έφτασε στις εννέα το βράδυ. Μέσω Πλαταιών και Θήβας συνέχισε προς την Αθήνα και επιβιβάστηκε στον Πειραιά σε πλοίο για τον Ελλήσποντο, αν και στην πραγματικότητα ήθελε να πάρει τον χερσαίο δρόμο πίσω προς την Κωνσταντινούπολη. Όμως:

> «Ανάμεσα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη υπήρχαν επτακόσιοι Αλβανοί πειρατές, οι οποίοι, ενώ διέπρατταν λεηλασίες στη θάλασσα, άφηναν πάντοτε μια ομάδα στη στεριά για να αιφνιδιάζει κανέναν πλούσιο Έλληνα ή ταξιδιώτη· αυτό με εμπόδισε να επισκεφθώ ό,τι επιθυμούσα περισσότερο να δω, το πέρασμα των Θερμοπυλών και τα άλλα ενδιαφέροντα αξιοθέατα εκείνης της περιοχής, διότι αυτοί οι κλέφτες δεν αρκούνται στη λεηλασία της στιγμής, για την οποία θα είχα προετοιμαστεί και θα την αντιμετώπιζα πρόθυμα.»

Πηγή: William Turner: Journal of a tour in the Levant. Τόμ. 1. Λονδίνο 1820, σ. 298 κ.ε.

περ. 1815 — Φρανσουά Σαρλ Πουκεβίλ (François Charles Pouqueville) [Σελ. 85–86]

Ο γιατρός François Charles Pouqueville (1770–1838) ήταν μέλος της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, αναγκάστηκε όμως το 1798 εξαιτίας ασθένειας να επιστρέψει πρόωρα στη Γαλλία. Το πλοίο του όμως δέχθηκε επίθεση πειρατών στη Μεσόγειο, οι οποίοι τον παρέδωσαν ως σκλάβο στον πασά της Τρίπολης. Οι ιατρικές του γνώσεις τού εξασφάλισαν εκεί μια κάποια ελευθερία· παρ’ όλα αυτά έμεινε επτά μήνες στην Τρίπολη, μεταφέρθηκε έπειτα στην Κωνσταντινούπολη και παραδόθηκε στον σουλτάνο. Μετά από έναν ακόμη χρόνο κράτησης μπόρεσε το 1801 να επιστρέψει στη Γαλλία. Εκεί δημοσί-

ευσε το 1805 την αφήγηση των εμπειριών του, η οποία μεταφράστηκε γρήγορα στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες.[29] Ο Pouqueville αφιέρωσε το βιβλίο στον Ναπολέοντα, ο οποίος κατόπιν τον διόρισε τον Σεπτέμβριο του 1805 Γάλλο γενικό πρόξενο στην αυλή του Αλή Πασά στα Ιωάννινα. Με το προξενείο στα Ιωάννινα συνδεόταν η αποστολή να εξερευνήσει την επικράτεια του πασά. Ο αδελφός του Pouqueville έγινε ταυτόχρονα πρόξενος στην Άρτα. Μετά από 10 χρόνια στα Ιωάννινα, ο Pouqueville υπηρέτησε από το 1815 ως το 1817 ως πρόξενος στην Πάτρα, ενώ ο αδελφός του έμεινε στην Άρτα. Αφού επέστρεψε στη Γαλλία, ο Pouqueville δημοσίευσε το 1820–1821 τα αποτελέσματα της παραμονής του στην Ελλάδα στο πεντάτομο Voyage de la Grèce. Σύμφωνα με την αρχική του αποστολή, συνέταξε μια εκτενή πολιτική, ιστορική και γεωγραφική περιγραφή της χώρας. Στην πρώτη έκδοση του 1820 αφιερώνει στον 3ο τόμο ένα κεφάλαιο στη Δωρίδα και τη (Δυτική) Λοκρίδα, παραλείπει όμως τη Λιβαδειά και τη Φωκίδα, που ανήκαν στη διοικητική περιφέρεια του Νεγροπόντε. Δυστυχώς από αυτόν τον τόμο προκύπτει μόνο ότι ο ίδιος ο Pouqueville βρέθηκε στο Lepanto, όχι όμως αν ταξίδεψε και σε άλλους τόπους.

Στη δεύτερη, επαυξημένη έκδοση του 1826–1827 προστέθηκαν στον 4ο τόμο, μετά τη Λοκρίδα, δύο κεφάλαια για τη Φωκίδα. Μπορεί να υποτεθεί ότι ο Pouqueville χρησιμοποίησε για αυτό το μέρος τις αναφορές άλλων ταξιδιωτών, τους οποίους είχε συναντήσει στα Ιωάννινα.

> «Στρίβοντας προς τα βορειοδυτικά, περνά κανείς πάνω από μια γέφυρα τον ποταμό που διασχίζει τη λεκάνη των Ταλάντων, και αν ακολουθήσει την ακρογιαλιά, φτάνει στην Αλόπη. Τα ερείπια αυτής της πόλης βρίσκονται σε ένα δασωμένο ύψωμα, από όπου κυλά ένα υφάλμυρο ρυάκι που γυρίζει αρκετούς μύλους. Πάντοτε προς την ίδια κατεύθυνση, ανεβαίνει κανείς προς τον Δαφνούντα, πόλη που βρισκόταν, σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, ενενήντα στάδια από τον Κύνο και εκατόν είκοσι από την Ελάτεια. Πιο πέρα παρουσιάζεται, στην κατάσταση της ερήμωσής της, η Κνημίς, της οποίας το ακρωτήριο εκτείνεται είκοσι στάδια από την Εύβοια, απέναντι από τις νησίδες Λιχάδες και το ακρωτήριο Κήναιον, που αποσπάται από την απέναντι όχθη· σε αυτό το ύψος αρχίζει κανείς να αντιλαμβάνεται την ακανόνιστη κίνηση των ρευμάτων του Ευρίπου. Τίποτε δεν μπορεί να συγκριθεί με την ομορφιά του στενού, πλαισιωμένου από ροδιές, συκιές, μυρτιές, στρωμένου με αγριοκλήματα, και με τις όψεις της Εύβοιας, της οποίας οι προεξέχουσες και εισέχουσες γωνίες δείχνουν ότι το νησί αυτό αποσπάστηκε από την ηπειρωτική χώρα με κάποιο εξαιρετικό ξέσκισμα. Το χωριό Λογγάκι, κοντά στο οποίο βρίσκονται ερείπια που θεωρούνται εκείνα του Θρονίου, συμπληρώνει από αυτή την πλευρά την τοπογραφία της ανατολικής Λοκρίδας, η οποία τελειώνει στον ποταμό Κατόμωλο.»

Οι αποστάσεις που δίνονται για αυτή τη διαδρομή στις υποσημειώσεις προέρχονται από την ταξιδιωτική αναφορά του Gell.

Πηγές: François Charles Pouqueville: Voyage dans la Grèce. Παρίσι 1820, τόμ. 3, σ. 242 κ.ε.
François Charles Pouqueville: Voyage de la Grèce. 2η έκδ., Παρίσι 1826, τόμ. 4, σ. 95 κ.ε.

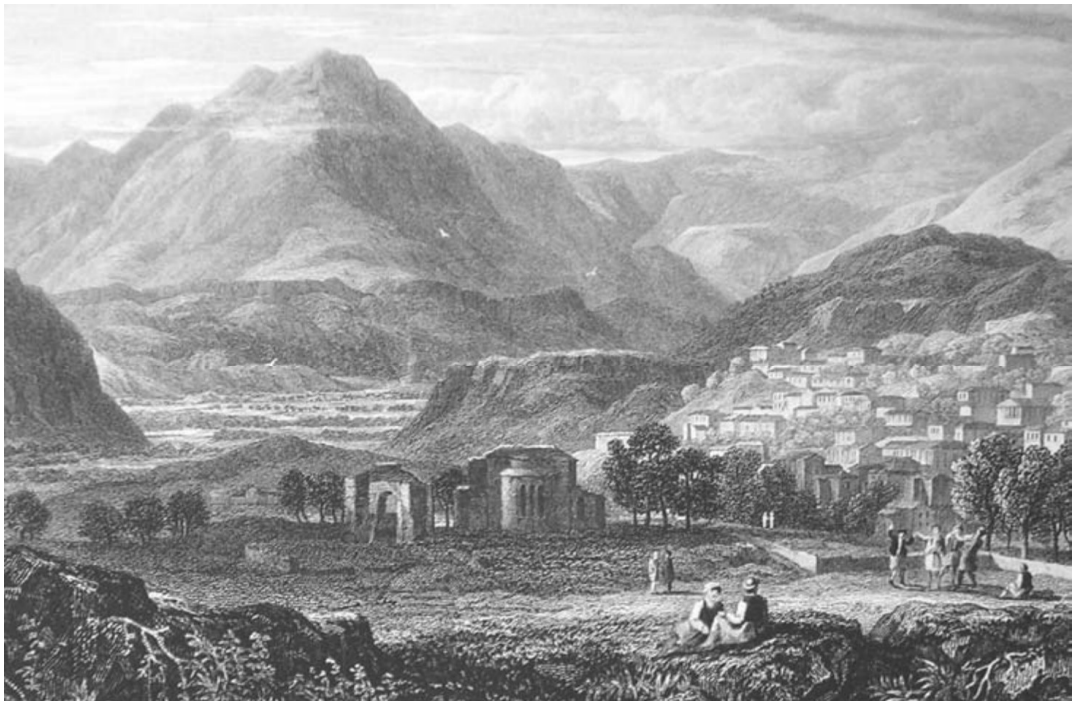
1817 — Χιου Ουίλλιαμ Ουίλλιαμς (Hugh William Williams) [Σελ. 86–88]

Ο Hugh William Williams (1773–1829) ήταν Σκωτσέζος τοπιογράφος, ο οποίος από το 1816 ως το 1820 ξεκίνησε με τον φίλο του William Douglas of Orchardton ένα εκτεταμένο ταξίδι στην Ιταλία και την Ελλάδα. Το υλικό που συγκέντρωσε σε αυτό το ταξίδι αποτέλεσε τη βάση για ορισμένα από τα μεταγενέστερα έργα του και του χάρισε το προσωνύμιο «Grecian Williams».

29. François Charles Pouqueville: Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l’empire Othoman: pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801. Παρίσι 1805.

Τον περισσότερο χρόνο ο Williams και ο συνοδός του τον πέρασαν στη Ρώμη· στον δρόμο προς την Αθήνα όμως ήρθαν με πλοίο από την Πάτρα στον Κρισαίο κόλπο. Νοίκιασαν μουλάρια, ίππευσαν προς το Καστρί και διανυκτέρευσαν εκεί. Μετά την επίσκεψη στους Δελφούς συνέχισαν προς την Αράχωβα, τη Δαύλεια και τη Λιβαδειά.

> «Απρίλιος 1817:
>
> Τίποτε δεν μπορεί να είναι πιο εντυπωσιακά γραφικό από τη θέση της Αράχωβας, του ψηλότερου κατοικημένου μέρους του Παρνασσού. Ο Salvator Rosa δεν θα μπορούσε να επιθυμήσει ωραιότερο θέμα για το πινέλο του. Τι αποτέλεσμα θα είχε δώσει στον απομονωμένο βράχο και στα πεσμένα δέντρα, που ταιριάζουν τόσο καλά με την παρηκμασμένη κατάσταση της Αράχωβας! Διότι ακόμη και εδώ η φύση έχει διεκδικήσει ξανά τις κυκλώπειες πέτρες της και τις έχει σκεπάσει με βρύα. Κι όμως, όσο ερειπωμένος και έρημος κι αν είναι τώρα αυτός ο τόπος, θα έχει πάντοτε αρκετά θέλγητρα για να κερδίζει τον θαυμασμό κάθε ταξιδιώτη.
>
> Η εμφάνιση μερικών Αλβανών στρατιωτών, που τους είδαμε να ξεκουράζονται, με λευκά τουρμπάνια, μελαψή όψη, ενδυμασία από προβιές και τεράστια σκαλιστά όπλα που άστραφταν στον ήλιο, βρισκόταν σε θαυμαστή αρμονία με αυτό το ορεινό τοπίο. Μας χαιρέτησαν με την επιφώνηση «Ώρα καλή», και όποιον τρόμο κι αν μπορεί να ενέπνευσε η παρουσία μιας παρόμοιας συντροφιάς στον Chandler και τους συντρόφους του, εμείς σίγουρα δεν είδαμε κανέναν λόγο φόβου.
>
> Οι βραχώδεις κορυφές που υψώνονταν τώρα μπροστά μας, αν και δεν βρίσκονταν ούτε στο ένα τρίτο του ύψους του βουνού, ήταν σκεπασμένες με βαθύ χιόνι, το οποίο, σε αντίθεση με τα σκοτεινά και μελαγχολικά έλατα που λικνίζονταν πάνω του, έδινε το πιο εντυπωσιακό αποτέλεσμα απόλυτου φωτός και σκότους! Μια φανταστική συστάδα, που πάλευε με την αύρα, έμοιαζε με στρατιά δαιμόνων που πάσχιζαν να ανέβουν στον ουρανό.
>
> Καθώς ακολουθούσαμε το ελικοειδές μονοπάτι μας, νέες προσδοκίες γεννιούνταν σε κάθε στροφή. Τέλος φτάσαμε στην κορυφή αυτής της καταπληκτικής ράχης, όπου οι λόφοι του Νεγροπόντε, η πεδιάδα της Θήβας και η λίμνη Κωπαΐδα ξεπρόβαλαν ξαφνικά μπροστά στα μάτια μας. Καθώς κατεβαίναμε, είδαμε μικρά άλογα και μικρόσωμα μαύρα βόδια, σαν εκείνα που συναντάμε στα Highlands της Σκωτίας. Τα τριχωτά μαλλιά των προβάτων τους έδιναν την όψη κατσικιών.

Εικ. 18: Η Κρίσσα, από: Hugh William Williams: Select views in Greece with classical illustrations, τόμ. II, Πίν. 62, Λονδίνο 1829.

> Σύντομα φτάσαμε στο σημείο όπου λέγεται ότι ο Λάιος δολοφονήθηκε από τον Οιδίποδα, και στο οποίο η εικασία των λογίων έχει τοποθετήσει τον τάφο του Λαΐου. Βρήκαμε εδώ μια ακατέργαστη πέτρα, την οποία λίγη φαντασία θα μπορούσε να ταυτίσει με αυτόν τον τάφο. Το ότι το μοιραίο γεγονός συνέβη κάπου σε αυτή τη γειτονιά είναι πολύ πιθανό· αλλά, εκτός από τη δυσκολία του περάσματος, δεν γνωρίζω κανέναν επαρκή λόγο για να προσδιοριστεί αυτό το συγκεκριμένο σημείο.»

Πηγές: Hugh William Williams: Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, in a series of letters. Λονδίνο 1820, τόμ. 2, σ. 238 κ.ε.
Hugh William Williams: Select views in Greece with classical illustrations. Λονδίνο 1829.

1818 — Τόμας Τζόλλιφ (Thomas Jolliffe) [Σελ. 88–89]

Για τον αιδεσιμότατο Thomas Robert Jolliffe (1780–1872) μπορεί δυστυχώς να μάθει κανείς εξαιρετικά λίγα. Σπούδασε στο Κέιμπριτζ και έκανε το 1817 ένα ταξίδι στην Παλαιστίνη. Στην Κέρκυρα διέκοψε το ταξίδι για να κάνει, με μια ομάδα ταξιδιωτών, μια παράκαμψη στην ελληνική ηπειρωτική χώρα, στην Αθήνα και στη Σμύρνη. Στις αρχές Απριλίου 1818 έφτασε στον Αλή Πασά στα Ιωάννινα, ίππευσε πάνω από την Πίνδο προς το Μέτσοβο, τις μονές των Μετεώρων και τη Λάρισα. Στο Ζητούνι / Λαμία η ομάδα έλαβε από τον Χαλίλ Μπέη, γαμπρό του Βελή Πασά, φρέσκα άλογα και μια συνοδεία Αλβανών στρατιωτών για προστασία από τους ληστές.

> «3 Μαΐου: Φύγαμε από το Ζητούνι σήμερα το πρωί στις επτά και φτάσαμε στη γέφυρα που διασχίζει τον Σπερχειό, ή Ελλάδα, ανάμεσα στις εννέα και τις δέκα. Αφού αποστείλαμε τις βαριές αποσκευές, που στάλθηκαν μπροστά με έναν από τους υπηρέτες μας και έναν Αλβανό φρουρό, προχωρήσαμε προς το στενό των Θερμοπυλών, που απέχει περίπου δύο μίλια σε νότια κατεύθυνση. Οι οδηγοί μας ήταν οι ίδιοι που είχαν συνοδεύσει τον λόρδο Βύρωνα, και κατά συνέπεια καλά πληροφορημένοι για την ταυτότητα του τόπου. Πέρασε ωστόσο κάποιος χρόνος πριν πειστούμε για την ακρίβειά τους, επειδή, για κάποιον λόγο, είχαμε υιοθετήσει την ιδέα ότι το πέρασμα όπου ο Λεωνίδας ανέκοψε την

> προέλαση των Περσών ήταν μια σχισμή στην οροσειρά που χωρίζει τη Φωκίδα από τη Θεσσαλία. Στην πραγματικότητα είναι ένα στενό, και τώρα όχι πολύ στενό, κλεισμένο στα νότια από μια σειρά γκρεμών ύψους πεντακοσίων έως εξακοσίων ποδών και στα βόρεια από ένα βαθύ έλος, που εκτείνεται ως έναν βραχίονα της θάλασσας. Ανάμεσα στο έλος και τους γκρεμούς υπάρχουν ακόμη μερικά θραύσματα ενός τείχους, που άλλοτε είχε πύλες και το οποίο κατασκευάστηκε από τους Φωκείς για να αναχαιτίζουν τις επιδρομές των γειτόνων τους. […]
>
> Οι θερμές πηγές αναβλύζουν από τη βάση των γκρεμών σε αρκετά σημεία, αφήνοντας μια παχιά κρούστα στην επιφάνεια και αναδίδοντας έντονη θειούχο οσμή. Τη θερμοκρασία θα την υπολόγιζα σημαντικά πάνω από εκατό βαθμούς του θερμομέτρου Φαρενάιτ — η ζέστη, τουλάχιστον, ήταν τέτοια ώστε να είναι επώδυνο να κρατά κανείς το χέρι βυθισμένο περισσότερο από ένα λεπτό. Παρακινήθηκα να δοκιμάσω το νερό, από την ιδέα ότι ίσως είχε τις ίδιες ιδιότητες με τις ιαματικές πηγές του Μπαθ. Ίσως να κατάπια όσο θα γέμιζε ένα μικρό ποτηράκι κρασιού: το αποτέλεσμα ήταν τέτοιο ώστε, μέσα σε μία ώρα, να προκαλέσει ακραία εξάντληση, συνοδευόμενη από τόσο οξύ πόνο στην πλάτη και στα άκρα, που με έκανε ανίκανο να κάθομαι στο άλογο· ήταν, στην πραγματικότητα, με τη μεγαλύτερη δυσκολία που μπορούσα να λυγίσω τα μέλη μου για να ξεπεζέψω.
>
> Για κάποιο διάστημα αναγκάστηκα να ξαπλώσω στην άκρη του δρόμου, ώσπου, με αργές και επίπονες προσπάθειες, έγινα ικανός να συνεχίσω, ώστε να φτάσω αργά το βράδυ στο Λευτεροχώρι. Το πέρασμα συνεχίζεται για αρκετά μίλια πάνω από τα βουνά που υψώνονται διαδοχικά πάνω από τις Θερμοπύλες. Τίποτε δεν μπορεί να ξεπεράσει τη γραφική ομορφιά του τοπίου από αυτό το ύψωμα, η θέαση του οποίου ανέστειλε για λίγες στιγμές ακόμη και την αίσθηση του πόνου. Το κατάλυμά μας όμως ήταν εντελώς άθλιο. […] Το πρωί ήταν λαμπρότατο, και αφήσαμε την καλύβα μας στις οκτώ, με την ελπίδα να φτάσουμε στα Σάλωνα πριν από τη δύση του ηλίου.»

Η ομάδα ίππευσε προς το χάνι της Γραβιάς και από εκεί παρακάτω προς την Άμφισσα / Σάλωνα, όπου έφτασαν στις οκτώ το βράδυ. Το επόμενο πρωί ίππευσαν παρακάτω προς το Χρισσό και το Καστρί. Με τον Παυσανία στο χέρι επισκέφθηκαν τους Δελφούς, όμως ο καιρός χειροτέρεψε, και για ανάβαση στον Παρνασσό και στο Κωρύκειο Άντρο δεν γινόταν πια λόγος εξαιτίας της ομίχλης. Στις 5 Μαΐου 1818 η ομάδα έφυγε από τους Δελφούς, αναζήτησε μάταια τη θέση της Σχιστής Οδού και έφτασε το βράδυ στη Λιβαδειά. Από εκεί συνέχισαν προς τη Θήβα και την Αθήνα.

Πηγή: Thomas Robert Jolliffe: Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna; comprising a progress through Albania and the north of Greece. Λονδίνο 1827, σ. 108 κ.ε.

1822 — Ντάνιελ Έλστερ (Daniel Elster) [Σελ. 89-92]

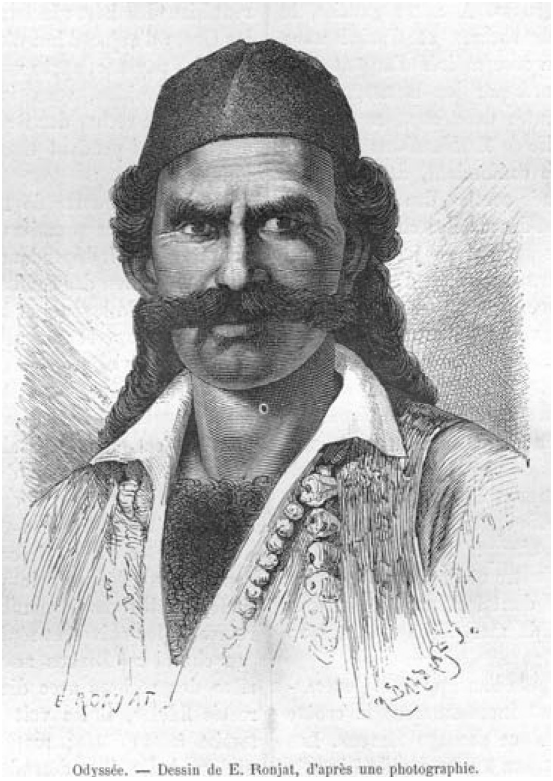
Στο πλαίσιο των περιηγητικών αναφορών που παρουσιάζονται εδώ, η αναφορά του Daniel Elster αποτελεί εξαίρεση. Ο Elster ήταν φιλέλληνας, ο οποίος δεν ήρθε στην Ελλάδα για να ανακαλύψει την Ελλάδα, αλλά για να συμπαρασταθεί στους Έλληνες στον απελευθερωτικό τους αγώνα. Οι τοπογραφικές του γνώσεις για την Κεντρική Ελλάδα περιορίζονταν στα περίφημα πεδία μαχών, και δεν είχε ούτε τον χρόνο ούτε την ευκαιρία να ενδιαφερθεί για αρχαίους τόπους.

Ο Johann Daniel Elster (1796–1857) έπρεπε, σύμφωνα με την επιθυμία του πατέρα του, να σπουδάσει θεολογία. Ο φιλόμουσος νέος έζησε στη Λειψία μια ξέγνοιαστη φοιτητική ζωή και απέκτησε σε μια μονομαχία μια ουλή στο πρόσωπο. Ένας πάστορας με ουλή ήταν εκείνη την εποχή αδιανόητος, γι’ αυτό ο Elster αφοσιώθηκε πλέον στην ιατρική. Μαζί με έναν φίλο του διέσχισε πεζοπορώντας την Ολλανδία και τη Γαλλία, συνελήφθη στο Παρίσι, κατατάχθηκε στη Λεγεώνα των Ξένων και επέστρεψε στη Γερμανία μόλις το 1820. Η προσπάθειά του να συνεχίσει τις ιατρικές του σπουδές στο Βύρτσμπουργκ τερματίστηκε γρήγορα εξαιτίας μιας νέας μονομαχίας. Αναγκάστηκε να διαφύγει από το Βύρτσμπουργκ και το 1821 εντάχθηκε στη Στουτγκάρδη στο Τάγμα των Φιλελλήνων, το οποίο έφτασε στην Ελλάδα τον Ια-

νουάριο του 1822. Στα μέσα Φεβρουαρίου 1822 ο Elster στάλθηκε, με την ιδιότητα του γιατρού, στα στρατεύματα του Οδυσσέα Ανδρούτσου και του Νικηταρά κοντά στις Θερμοπύλες, τα οποία υπέφεραν από κακή διατροφή. Εφοδιασμένος με έγγραφα, χρήματα, ένα άλογο και μια συνοδεία προστασίας είκοσι πέντε ανδρών, ίππευσε προς τη Λιβαδειά.

> «Ύστερα από σύντομη ανάπαυση ξεκινήσαμε πάλι πολύ νωρίς και βαδίσαμε σε στενά μονοπάτια μέσα από τραχιές και δύσβατες περιοχές και πυκνά δάση. Πού και πού ανοιγόταν μια χαράδρα, που άφηνε ελεύθερη τη θέα προς τη λεία σαν καθρέφτη επιφάνεια της μακρινής θάλασσας. Ο ήλιος έκαιγε φλογερός· βαθιά μέσα στο δάσος κάναμε τη μεσημεριανή ανάπαυση δίπλα σε μια πηγή· μου ήταν δυσάρεστο που δεν μπορούσα να συνομιλήσω με τους συνοδούς μου —μιλούσαν μόνο ελληνικά—, με περιποιούνταν όμως με μεγάλη προσοχή. […] Πλησιάζαμε ολοένα και περισσότερο τον Παρνασσό, ο οποίος, γκρίζος και σκοτεινός σαν σύννεφο καταιγίδας, ύψωνε πάνω από την αρχαία Φωκίδα τον γιγάντιο όγκο του και τις χιονισμένες κορυφές του· σταδιακά όμως, καθώς στραφήκαμε προς τα κάτω, η θέα και ο δρόμος μας άνοιξαν και κοιτάξαμε κάτω σε πιο φιλόξενα πεδία. Ένα μικρό χωριουδάκι βρισκόταν ζεστά φωλιασμένο στην πλαγιά του βουνού· κατευθυνθήκαμε προς τα εκεί· εξαιρετικά γραφικές πρόβαλλαν οι φτωχικές χαμηλές καλύβες μέσα από το πράσινο περίβλημα ψηλών συκιών, μουριών και πορτοκαλιών· μερικά παιδιά γλίστρησαν γρήγορα, μόλις μας είδαν, στο εσωτερικό των σπιτιών, και φοβισμένα γυναικεία μάτια κρυφοκοίταζαν έξω. […] Ξύπνησα πολύ νωρίς, σηκώθηκα και βγήκα από το σπίτι. […] Το σπίτι βρισκόταν σε ένα μικρό ύψωμα, στη μέση του λοφώδους χωριού. Με μεγαλειώδη επιβλητικότητα υψωνόταν ακριβώς μπροστά μου ο Παρνασσός, γύρω από τους πρόποδες του οποίου πρασίνιζαν πλούσιοι αμπελώνες και απλώνονταν οι πιο χλοερές πεδιάδες, που έλαμπαν από την πιο γόνιμη βλάστηση σε μια εποχή κατά την οποία στη βόρεια πατρίδα μου κυκλοφορούσαν με έλκηθρα. […] Ανέβηκα στο άλογό μου, έριξα ακόμη ένα αποχαιρετιστήριο βλέμμα πίσω […]. Η μικρή πομπή κατέβηκε τον λόφο προς τη θαμνόφυτη κοίτη του Μαυροποτάμου, κατά μήκος της φιλόξενης όχθης του οποίου προχωρήσαμε για ένα διάστημα, ώσπου τον διαβήκαμε και πλησιάσαμε την Οίτη και το ανατολικό της άκρο, τον Καλλίδρομο. Δίπλα σε μια μικρή λίμνη αναπαυθήκαμε μία ώρα και περάσαμε από στενούς λιθόστρωτους δρόμους μέσα από μια βαλτώδη περιοχή, ύστερα από την οποία στρίψαμε σε μια στενή, χλοερή ορεινή κοιλάδα. Σύντομα αντικρίσαμε ένα χωριουδάκι, περιτριγυρισμένο ολόγυρα από ψηλό δάσος, και πλήθος Ελλήνων στρατιωτών. Όταν μπήκαμε σε αυτό, πολλοί από αυτούς ήρθαν προς το μέρος μας· ρωτούσαν με περιέργεια τους συνοδούς μου για το πρόσωπό μου, κι εκείνοι τους εξήγησαν ότι η ελληνική κυβέρνηση με στέλνει ως γιατρό στον Οδυσσέα. Όλα τα σπιτάκια και οι καλύβες του τόπου έβριθαν από στρατιώτες. Σε ένα ανοιχτό πλάτωμα ήταν στημένη μια σκηνή. Περίμενα γεμάτος προσδοκία μπροστά της, όταν ύστερα από λίγο βγήκε ένας άνδρας που έφερε πολύτιμο οπλισμό και από το στήθος του οποίου άστραφτε ένας ασημένιος θώρακας. Το πρόσωπο αυτού του ανθρώπου είχε την έκφραση μιας ανοιχτόκαρδης ειλικρίνειας, όπως σπάνια τη συναντά κανείς στην Ελλάδα. Μπροστά στα μάτια μου στεκόταν ο Νικηταράς, ο Τουρκοφάγος, και αλήθεια, στο πρόσωπό του δεν διάβαζε κανείς τίποτε από αιμοδιψία ή σκληρότητα, που θα μπορούσε να του έχει χαρίσει το φοβερό όνομα «Τουρκοφάγος». […] Ύστερα από λίγη ανάπαυση ο Νικηταράς σηκώθηκε, τον ακολούθησα, αφήσαμε το στρατόπεδο συνοδεία μερικών Ελλήνων και ιππεύσαμε προς τις Θερμοπύλες. Αυτό το περίφημο στενό πέρασμα, που εκτείνεται σε μήκος περίπου τριών έως τεσσάρων ωρών κατά μήκος των πιο απόκρημνων βράχων και πλαγιών του ανατολικού άκρου της Οίτης, του Καλλίδρομου, και οδηγεί στις βαλτώδεις ακτές του Μαλιακού κόλπου, είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του στρωμένο με όρθιες πέτρες, και μόνο από αυτόν τον στενό δρόμο είναι δυνατή η είσοδος από τη Λοκρίδα και τη Φωκίδα στη Θεσσαλία. Κοντά σε αυτό το δυσδιάβατο ορεινό πέρασμα, σε μια στενή κοιλάδα που περικλειόταν ολόγυρα από ψηλά δασωμένα βουνά, είχε στρατοπεδεύσει ο Οδυσσέας. Ολόκληρη η δύναμη που είχε συγκεντρωθεί σε αυτή την περιοχή για τη φύλαξη των Θερμοπυλών και της απελευθερωμένης χώρας θα ανερχόταν σε περίπου 3.000

άνδρες, από τους οποίους ο ίδιος ο Οδυσσέας διοικούσε την εμπροσθοφυλακή, ενώ ο Νικηταράς το κέντρο και την οπισθοφυλακή.»

Εικ. 19: Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 84.

Επί τέσσερις εβδομάδες ο Elster φρόντιζε τους στρατιώτες του Οδυσσέα και του Νικηταρά, ώσπου στις αρχές Μαρτίου 1822 οι Τούρκοι επιτέθηκαν και νικήθηκαν από τους Έλληνες. Ο Elster περιέθαλψε τους τραυματίες, λίγο αργότερα όμως ανακλήθηκε στην Κόρινθο. Μετά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου και την εξόντωση του Τάγματος των Φιλελλήνων, ο Elster έφτασε, με κάποιες παρακάμψεις μέσω Αθήνας και Σμύρνης, στη Μασσαλία, περιόδευσε δίνοντας συναυλίες στη Νότια Γαλλία και εγκαταστάθηκε τελικά ως δάσκαλος μουσικής στη Βασιλεία.

Πηγή: Die Irrfahrten des Daniel Elster: Student, Philhellene, Musikant. Νέα επεξεργασία και έκδοση Hans Martin Elster. 2η έκδ., Στουτγκάρδη 1912, τ. 2, σ. 25 κ.ε.

1824(;) — «Ένας Γερμανός» („ein Deutscher“) [Σελ. 92-94]

Αυτό το ανώνυμα γραμμένο ταξιδιωτικό ημερολόγιο «ενός Γερμανού που βρισκόταν στην υπηρεσία των Άγγλων» κρύβει, τουλάχιστον ως προς τη χρονολόγηση, ορισμένα αινίγματα. Στον εσωτερικό τίτλο αναγράφεται: «Ημερολόγιο ενός ταξιδιού μέσα από την Ελλάδα και την Αλβανία το έτος 1824». Το ταξίδι ξεκινά στη Σικελία, όπου ο συγγραφέας αποχαιρετά τους συντρόφους του από τη Βασιλική Γερμανική Λεγεώνα (King’s German Legion) υπό τον Λόρδο Bentinck. Ο Λόρδος Bentinck ανακλήθηκε από τη Σικελία το 1814 και η King’s German Legion διαλύθηκε το 1816. Ο συγγραφέας αναφέρει επανειλημμένα την πανώλη, η οποία μαίνεται τόσο στη Θεσσαλία όσο και στη Δυτική Ελλάδα. Το 1814 ήταν η χρονιά της μεγάλης επιδημίας πανώλης σε ολόκληρη την Ελλάδα, γι’ αυτό η χρονολογία του ταξιδιού θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στο 1814. Το ταξιδιωτικό ημερολόγιο δεν περιέχει άλλες χρονολογικές ενδείξεις και αποτελεί μάλλον περιγραφή λιμανιών, οχυρώσεων και της κατάστασης του πληθυσμού. Οι περιγραφές των αρχαίων τόπων είναι σε μεγάλο βαθμό αντιγραμμένες από τον Clarke.

Ο συγγραφέας ταξίδευε με δύο Άγγλους μηχανικούς και έναν αξιωματικό του ναυτικού, για να εξερευνήσουν τις ελληνικές ακτές και την ενδοχώρα. Προφανώς δεν διέθεταν φιρμάνι από την Υψηλή Πύλη· γι' αυτό προσπαθούσαν να ταξιδεύουν όσο το δυνατόν πιο απαρατήρητοι, δεν είχαν παντού πρόσβαση και «μπορούσαν να τριγυρίζουν την Ακρόπολη (των Αθηνών) μόνο από μακριά». Οι τέσσερις περιηγητές άρχισαν τις εξερευνήσεις τους από τον βορρά. Από τη Σκύρο πήγαν στο Νεγροπόντε / Χαλκίδα, αποσύρθηκαν όμως εξαιτίας της πανώλης και των «νευρικών Τούρκων» στη Μακρόνησο απέναντι από το ακρωτήριο Σούνιο, για να μπορούν να «πραγματοποιούν τις περιπλανήσεις τους με λιγότερο κίνδυνο». Μετά την εξερεύνηση της Αθήνας, της Αττικής και της Πελοποννήσου, ίππευσαν από την Κόρινθο στη Θήβα, τη Λιβαδειά, τον Ορχομενό και, ανεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισού, έως το χάνι της Γραβιάς:

> «Στην είσοδο της οροσειράς βρίσκεται ένα χάνι, κοντά στο οποίο υπάρχουν τα ερείπια ενός φρουρίου πάνω σε έναν σχεδόν απρόσιτο βράχο. Ο δρόμος προς τα Σάλωνα μάς οδήγησε μέσα από μια υπέροχη, ρομαντική κοιλάδα· δροσισμένες από αδιάκοπα ρέουσες πηγές, που υποβοηθούν και ενθαρρύνουν την καλλιέργεια, οι πλαγιές και τα βάθη αυτής της κοιλάδας είναι ομορφυσμένα με αμπέλια και σιτοχώραφα, ανάμεικτα με πλήθος επιβλητικών δέντρων. […] Η κατάβαση προς τα Σάλωνα γίνεται από έναν ελικοειδή τεχνητό δρόμο, που έχει κατασκευαστεί με λιθοδομή στην απόκρημνη πλευρά ενός βουνού. Από την πόλη αυτή η πεδιάδα του Κηφισού, η οποία συνδέεται με εκείνη της Χαιρώνειας, απέχει τρεις ώρες. […] Τα Σάλωνα βρίσκονται στον δρόμο από το Ζητούνι μέσω Ναυπάκτου προς την Πάτρα και διεξάγουν ζωηρό εμπόριο. Η θέση τους θα μπορούσε στην τωρινή εποχή να είναι για τους Έλληνες ιδιαίτερης σημασίας.»

Συνεχίζοντας τον δρόμο τους πληροφορήθηκαν ότι στην Άρτα και την Πρέβεζα είχε ξεσπάσει πανώλη, γι' αυτό επέστρεψαν εσπευσμένα με πλοίο στην Κόρινθο και την Αθήνα. Στην Αθήνα συνάντησαν κι άλλους Άγγλους, μαζί με τους οποίους λίγο αργότερα έκαναν μια νέα απόπειρα «για να ανέβουν στον Παρνασσό και να δουν από πιο κοντά τα ερείπια των Δελφών και της Τιθορέας». Αυτή τη φορά ακολούθησαν τον δρόμο από τη Λιβαδειά προς την Αράχωβα και το Χρισσό. Αφού εξερεύνησαν τους Δελφούς, ανέβηκαν στον Παρνασσό:

> «Όταν περάσει κανείς τις πρώτες πλαγιές, βρίσκει έναν μεγάλο κρατήρα και μέσα σε αυτόν το χωριό Καλλιθέα, τη θερινή διαμονή των Αραχωβιτών, οι οποίοι καλλιεργούν την πεδιάδα κάτω, μέσα σε αυτόν τον κρατήρα. Το θερμόμετρο πέφτει εδώ το μεσημέρι έως τους σαράντα τέσσερις βαθμούς Φαρενάιτ. Έπειτα φτάνει κανείς σε μια άλλη πεδιάδα και σε ένα πηγάδι γεμάτο από το πιο διαυγές νερό. Τώρα το κρύο γίνεται αισθητό· ο δρόμος είναι απότομος όπως και πριν, ωστόσο τα άλογα μπορούν ακόμη να ακολουθήσουν. Η βλάστηση εξαφανίζεται εδώ, και πρέπει κανείς τώρα να σκαρφαλώσει το βουνό από τη βορειοανατολική του πλευρά, όπου είναι γυμνό και χωρίς φυτά. Λίγο πιο πέρα συναντά κανείς κατά διαστήματα το πρώτο χιόνι. Τέλος φτάνει κανείς πάνω στο βουνό σε ένα μικρό οροπέδιο και βλέπει στον πυθμένα ενός κρατήρα μια παγωμένη λιμνούλα. Τα τοιχώματα αυτού του κρατήρα, που υψώνονται σε ράχες γύρω από το μικρό οροπέδιο, είναι τα ψηλότερα μέρη του Παρνασσού. Η ανάβασή τους είναι πολύ κοπιαστική, διότι πρόκειται για παγετώνες καλυμμένους με σκληρό, γλιστερό πάγο. Όταν όμως φτάσει κανείς στην έσχατη κορυφή της ψηλότερης, στα αριστερά, στέκεται —με όλα τα σύννεφα κάτω από τα πόδια του— ψηλά στον αέρα. Με βοριά είναι αδύνατον να αντέξει κανείς σε αυτή την περιοχή των πάγων, επειδή συνήθως δεν έχει προετοιμαστεί για αυτή την αιφνίδια μεταβολή της θερμοκρασίας. Τίποτε δεν μπορεί να συγκριθεί με τη θέα που προσφέρει αυτή η κορυφή του Παρνασσού.»

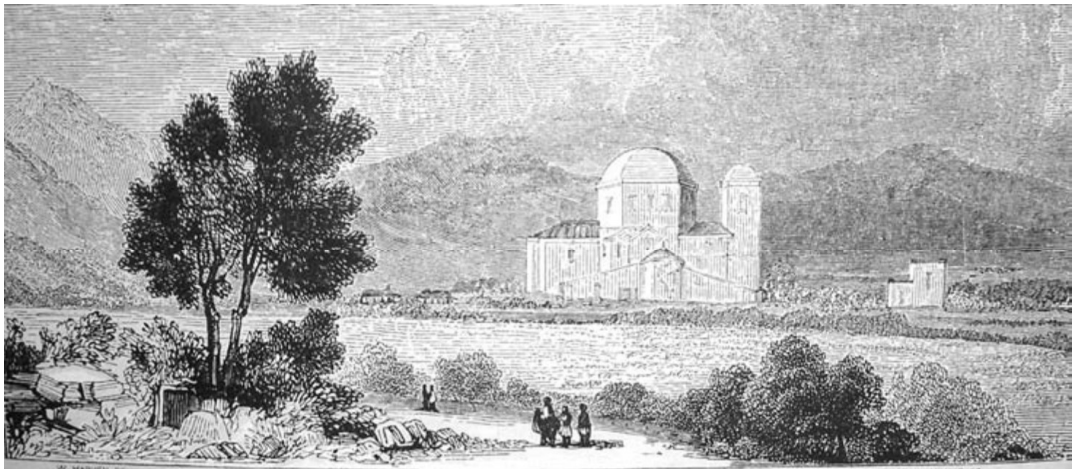
Οι περιηγητές κατέβηκαν προς τη Βελίτσα / Τιθορέα και, μέσω Μενδενίτσας / Βοδονίτσας, των Θερμοπυλών και του Ζητουνίου / Λαμίας, έφτασαν στα Τρίκαλα και τη Λάρισα.

Πηγή: Tagebuch einer Reise durch Griechenland und Albanien. Von einem Deutschen, der in Englischen Diensten stand. Βερολίνο 1826, σ. 92 κ.ε.

1832/33 — Κρίστοφερ Γουέρντσγουερθ και Ρίτσαρντ Μόνκτον Μιλνς (Christopher Wordsworth und Richard Monckton Milnes) [Σελ. 94–97]

Ο αιδεσιμότατος Christopher Wordsworth (1807–1885) ήταν ανιψιός του ποιητή William Wordsworth και, μετά τις θεολογικές του σπουδές στο Κέιμπριτζ, ταξίδεψε μαζί με τον Milnes τα έτη 1832 και 1833 στην Ελλάδα. Ο Wordsworth ήταν ο πρώτος Άγγλος που παρουσιάστηκε στον νέο βασιλέα Όθωνα και ανακάλυψε το μαντείο του Διός στη Δωδώνη. Στα μεταγενέστερα χρόνια έγινε αρχιδιάκονος του Ουέστμινστερ και επίσκοπος του Λίνκολν.

Οι ταξιδιωτικές του δημοσιεύσεις είναι εικονογραφημένες με σχέδια σύγχρονών του καλλιτεχνών και αποτελούν εκτενείς συνθέσεις για την τοπογραφία, τη γεωγραφία και την ιστορία της Ελλάδας· δυστυχώς όμως αποδίδουν προσωπικές εμπειρίες και ταξιδιωτικές διαδρομές μόνο παρεμπιπτόντως. Γι’ αυτό μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα μόνο ότι ο Wordsworth και ο Milnes βρέθηκαν στο Χρισσό, στους Δελφούς, στη Δαύλεια, στον Δαφνούντα / Άγιο Κωνσταντίνο και στις Θερμοπύλες. Άλλοι σταθμοί στη Φωκίδα και τη Λοκρίδα δεν τεκμηριώνονται στον Wordsworth.

Εικ. 20: Άποψη κοντά στον Δαφνούντα (View near Daphnous), από: Chr. Wordsworth: Greece, pictorial, descriptive and historical, νέα έκδ., Λονδίνο 1853, σ. 228.

Ο Richard Monckton Milnes, 1ος βαρόνος Houghton (1809–1885), ήταν Άγγλος πολιτικός και ποιητής. Σπούδασε από το 1827 στο Κέιμπριτζ και μετά τις εξετάσεις του ταξίδεψε στη Γερμανία, την Ιταλία και την Ελλάδα. Το 1837 επέστρεψε στο Λονδίνο και έκτοτε ήταν μέλος του Κοινοβουλίου. Τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες στην Ελλάδα τις περιέγραψε εν μέρει σε στίχους, τους οποίους δημοσίευσε ήδη το 1834. Δυστυχώς ούτε αυτός ασχολήθηκε με τόσο ασήμαντα πράγματα όπως οι ταξιδιωτικές διαδρομές και οι σταθμοί. Από αυτόν μπορούμε ωστόσο να μάθουμε ότι το ταξίδι στην Ελλάδα έγινε μέσω Κέρκυρας, Ιωαννίνων, Θεσσαλίας, Θερμοπυλών, Χαλκίδας και Μαραθώνα προς την Αθήνα και ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1832. Για τις Θερμοπύλες ο Milnes γράφει:

> «Η οροσειρά της Οίτης (άξια να είναι το σκαλοπάτι από το οποίο ο Ηρακλής ανυψώθηκε από την κοινή γη στον ουρανό), της οποίας το αυστηρότερο και υψηλότερο περίγραμμα απλώνεται ακριβώς πάνω από το αξιομνημόνευτο έδαφος, κατεβαίνει προς τον βάλτο και τη θάλασσα σε βαθιές πτυχές

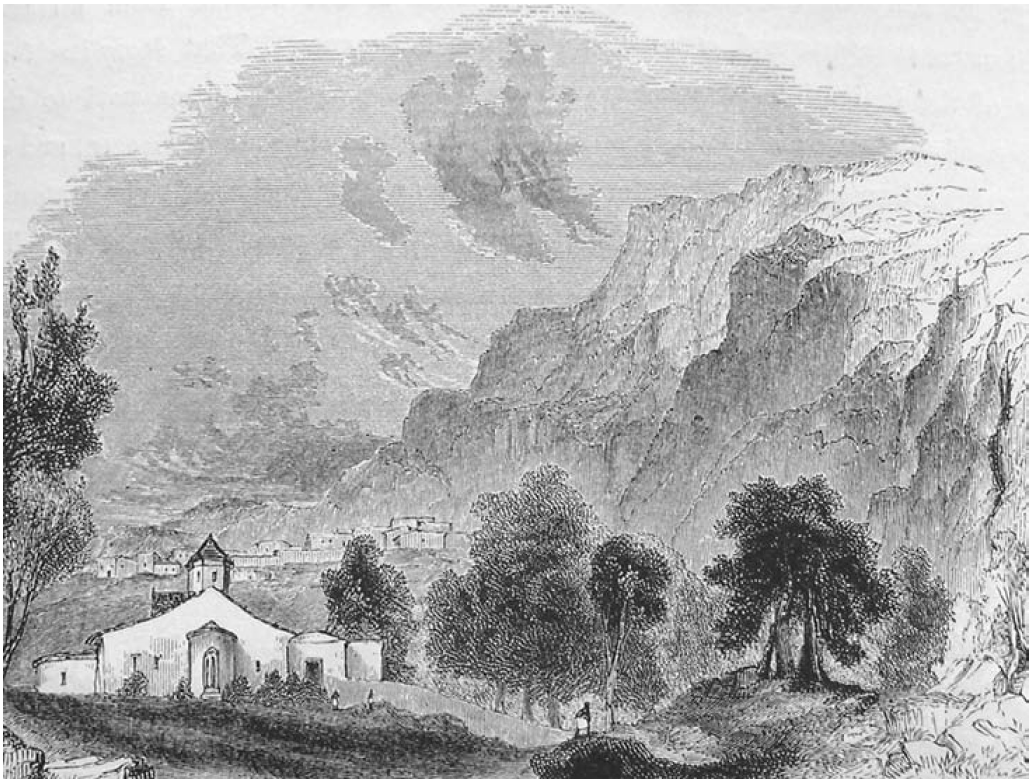
> και μεγαλοπρεπείς ελιγμούς· τα υψώματα είναι όλο βελανιδιές, πλατάνια και σχίνα· πολλές όμως εκτάσεις χλοερών βοσκοτόπων και σιτοχώραφων ξεπροβάλλουν μέσα από τη χαμηλότερη λόχμη. Για τη φύση και τους κινδύνους του βάλτου αποκτήσαμε κι εμείς οι ίδιοι δυσάρεστη πείρα· διότι η πληροφορία ότι μια φοβερή συμμορία ληστών περιφερόταν αμέσως νότια του Ζητουνίου μάς έκανε να επιχειρήσουμε να αποβιβαστούμε σε μία από τις γλώσσες στέρεης γης, στις οποίες ο χρόνος έχει μετατρέψει μέρος του τέλματος· αυτές όμως αποδείχθηκαν σύντομα εντελώς απροσπέλαστες για οτιδήποτε είχε σχήμα βάρκας, τουλάχιστον για εκατό γιάρδες· δεν έμενε λοιπόν τίποτε άλλο παρά να περάσουμε με τα πόδια μέσα στο νερό, πράγμα που, με λίγο χρόνο και προσοχή, κατορθώθηκε ευτυχώς· αλλά ακόμη και μετά από αυτό, ένα λάθος στον δρόμο μας μάς οδήγησε βαθιά μέσα στο έλος, όπου τσαλαβουτούσαμε για πολλή ώρα ανάμεσα σε γιγάντια καλάμια, με την ελπίδα μιας επιτυχούς εξόδου· ευτυχώς όμως ο φόβος μας μήπως έχουμε τη μοίρα των πολλών υπερήφανων Περσών μάς ανάγκασε να ξαναπάρουμε πίσω τα επικίνδυνα βήματά μας και να βγούμε πάλι στον ασφαλή δρόμο. Από αυτή την περιπέτεια πάντως κέρδισα μια ζωηρή όρεξη για ένα ακόμη θέμα της αρχαίας ιστορίας: θα αισθάνομαι πάντοτε ένα σχεδόν προσωπικό ενδιαφέρον για τις κακοτυχίες του Μάριου.»

Από αυτή την περιπέτεια δεν διαφαίνεται βέβαια τίποτε στους στίχους του:

> «Πρώτος, στην έξοδο του πιο στενού περάσματος,
> ανάμεσα στους ψηλούς ορθούς γκρεμούς και στη σκυθρωπή παλίρροια,
> μπροστά στους πιστούς του στεκόταν ο Λεωνίδας —
> οι λίγοι που δεν άντεχαν να φύγουν από το πλευρό του.
>
> Ποτέ η ελπίδα ενός τόσο πολύτιμου βραβείου
> δεν είχε λάμψει στα πιο φιλόδοξα όνειρά του·
> μέσω αυτού οι θεοί είχαν ορίσει για τη Σπάρτη
> δόξα μεγαλύτερη απ’ όση κέρδισε η Αθήνα στον Μαραθώνα.
>
> Κι ακόμη περισσότερο, ήξερε σε εκείνη την περήφανη ώρα
> πόσο υψηλό τίμημα μπορούσε να αξιώσει η μοναδική του ζωή,
> ότι μέσα στη θυσία της βρισκόταν η δύναμη
> που μόνη μπορούσε να σώσει την πατρίδα του από την ντροπή.
>
> Κι όμως δεν ήθελε να συναντήσει αυτή την ιερή μοίρα
> όπως στεκόταν εδώ, στριμωγμένος από βράχους και θάλασσα·
> ήθελε να αντικρίσει το βάρος των περσικών μυριάδων
> και να πεθάνει θύμα αδέσμευτο, μαχόμενος ελεύθερος.»

Ο Wordsworth δεν γράφει τίποτε για τις κακουχίες των βάλτων:

> «Η χώρα νότια των Θερμοπυλών, έως την πόλη Δαφνούντα στην ακτή, ανήκε στη φυλή των Λοκρών που ονομάζονταν Επικνημίδιοι, από τη γειτνίασή τους με το όρος Κνημίς, μια ράχη που αποσπάται από την Οίτη· χωρισμένοι από αυτούς με ένα μικρό τμήμα της Φωκίδας ήταν οι Λοκροί που ονομάζονταν Οπούντιοι, από την πρωτεύουσά τους, τον Οπούντα, που ήταν η κατοικία του Αίαντα του Οϊλέως. Το σύγχρονο όνομα αυτής της περιοχής είναι Τάλαντα· προέρχεται από το νησάκι Αταλάντη, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την ακτή και κάποτε ήταν ενωμένο με αυτήν.»

Εικ. 21: Οι Δελφοί, από: Christopher Wordsworth: Greece, pictorial, descriptive and historical, νέα έκδ., Λονδίνο 1853, σ. 232.

Και λίγο αργότερα γράφει:

> «Επιστρέφοντας στην Αθήνα από μια εκδρομή στους Δελφούς —στον δρόμο προς τα εκεί είχαμε περάσει από τη Θήβα, τα Λεύκτρα και την Άμβρυσσο—, διαπιστώσαμε κατά την επιστροφή μας ότι τα πλημμυρισμένα νερά του Ασωπού στην πεδιάδα των Πλαταιών ήταν τότε σκεπασμένα με πάγο, όπως ήταν την εποχή της πολιορκίας εκείνης της πόλης που περιγράφει ο Θουκυδίδης. Στον δρόμο της επιστροφής το κρύο ήταν υπερβολικά δριμύ· ήταν, με μια λέξη, ένας από τους βοιωτικούς χειμώνες του Ησιόδου. Στον Παρνασσό μάς καθυστέρησε μια χιονοθύελλα. Το χιόνι στροβιλιζόταν με αδιάκοπη σφοδρότητα καθώς περνούσαμε την Τρίοδο που ήδη αναφέρθηκε, όπου ο Οιδίπους συνάντησε τον πατέρα του. Ο λόφος πάνω στον οποίο βρίσκεται η ακρόπολη της Δαύλιδος ήταν σκεπασμένος με βαθύ χιόνι. Μπήκαμε στη Θήβα μέσα σε χιονοθύελλα, η οποία μας κράτησε κλεισμένους ακριβώς μία εβδομάδα σε ένα δωμάτιο χωρίς παράθυρα.»

Πηγές: Christopher Wordsworth: Greece, pictorial, descriptive and historical. New Ed. Λονδίνο 1853, σ. 223 κ.ε. Richard Monckton Milnes: Memorials of a tour in some parts of Greece. Λονδίνο 1834, σ. 100 κ.ε.

1834 — Χάινριχ Σάντερ (Heinrich Sander) [Σελ. 97–100]

Ο Heinrich Sander (1810–1882) κατατάχθηκε το 1833 εθελοντικά στην ελληνική στρατιωτική υπηρεσία. Ο νεαρός βασιλέας Όθων στρατολογούσε στο Μόναχο στρατεύματα, ώστε να μπορεί να εμφανιστεί στην Ελλάδα με την ανάλογη στρατιωτική ισχύ. Κύρια αποστολή των στρατευμάτων ήταν ο επίπονος αγώνας κατά των ληστρικών συμμοριών, που ήταν ευρέως διαδεδομένες στην ελληνική ενδοχώρα και των οποίων ειδικότητα ήταν το κόψιμο χεριών, αυτιών και μυτών. Μετά από τετραετή θητεία επέστρεψε στη Γερμανία μόνο το ήμισυ των στρατιωτών· οι περισσότεροι είχαν πεθάνει όχι τόσο στις μάχες όσο από ελονοσία, τύφο και κυρίως από χολέρα.

Ο Heinrich Sander ήταν φιλέλληνας και είχε πάει στην Ελλάδα από πατριωτισμό. Παρόλο που η αγάπη του για την Ελλάδα δέχθηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του σοβαρό πλήγμα, εκμεταλλεύτηκε ωστόσο την ευκαιρία να επισκεφθεί, παράλληλα με την εξαντλητική στρατιωτική υπηρεσία, αρχαίους τόπους, έστω κι αν οι ιστορικές του γνώσεις γι' αυτούς δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένες. Τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες τις δημοσίευσε ανώνυμα, με την πρόθεση να χρησιμεύσουν στη νεολαία που θα ακολουθούσε ως προειδοποιητικό παράδειγμα. Αναφερόταν κυρίως σε ασκήσεις των στρατευμάτων, σε καταστάσεις ασθενών, σε μάχες και σε μετακινήσεις στρατευμάτων, ενώ πάντοτε διαφαίνεται μια βαθιά πικρία για τον κακό εφοδιασμό των στρατιωτών και για την αγνωμοσύνη και τη δυσπιστία που αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες από την πλευρά του πληθυσμού. Το 1834 τα στρατεύματα μετακινήθηκαν από την Πάτρα στην Άμφισσα / Σάλωνα, και ο Sander γράφει:

> «Προς το τέλος του μηνός Μαΐου έκανα, από τα Σάλωνα, μια εκδρομή στον κοντινό Παρνασσό και στους Δελφούς, που βρίσκονται στους πρόποδές του. Νωρίς το πρωί, με την ανατολή του ηλίου, ξεκίνησα από τα Σάλωνα· ο δρόμος οδηγούσε αρχικά μέσα από την ωραία κοιλάδα στην έξοδο της οποίας βρίσκονται τα Σάλωνα, έπειτα, άλλοτε ανεβαίνοντας κι άλλοτε κατεβαίνοντας, πάνω από απότομα βουνά και μέσα από χαριτωμένες κοιλάδες, ώσπου περίπου στις δέκα το πρωί έφτασα στο σημείο όπου κάποτε στέκονταν οι τόσο φημισμένοι Δελφοί. Οι βράχοι του Παρνασσού με τη διπλή, ή μάλλον τριπλή, κορυφή του, και εκείνοι του όρους Κίρφη περικλείουν μια κυκλική βαθιά κοιλάδα και τη χωρίζουν σχεδόν εντελώς από το υπόλοιπο τοπίο. Όποιος περιμένει να δει επιβλητικά κατάλοιπα εκείνης της μεγαλοπρέπειας που κάποτε ανέδειξε τους Δελφούς σε μία από τις ωραιότερες πόλεις της Ελλάδας, έχει απατηθεί. Ο ίδιος ο χώρος είναι τόσο μικρός, ώστε δύσκολα κατανοεί κανείς πώς μπορούσε να υπάρχει εδώ μια σημαντική πόλη· φαίνεται όμως ότι υψωνόταν αναβαθμιδωτά στις δύο πλαγιές που περικλείουν την κοιλάδα· τουλάχιστον αυτό μπορεί να συναχθεί από τα σωζόμενα θεμέλια αυτών των αναβαθμίδων. Από τον ναό, ο οποίος, πλουτισμένος με τα αναθήματα εθνών και βασιλέων, ήταν στολισμένος με τα θαυμασιότερα αριστουργήματα των μεγαλύτερων καλλιτεχνών, στον οποίο ζητούσαν τον χρησμό της Πυθίας για τις σπουδαιότερες υποθέσεις και όχι σπάνια κρινόταν η μοίρα ολόκληρων εθνών, από αυτόν τον ναό δεν βλέπει κανείς τίποτε περισσότερο από μερικά ασήμαντα ερείπια, ανάμεσα στα οποία βρίσκεται ένα σκοτεινό σπήλαιο — η σπηλιά της Πυθίας. Η Κασταλία πηγή αναβλύζει στους πρόποδες του Παρνασσού από έναν βράχο περιπλεγμένο με κισσό· το νερό της είναι διαυγές και καλό για πόσιμο, αλλά παρόλο που ήπια από αυτό, δεν ένιωσα να εμπνέομαι από τίποτε, παρά μόνο ίσως από τη θέα μερικών όμορφων λυγερών κοριτσιών, που έρχονταν εδώ από το Καστρί, όπως λέγονται τώρα οι Δελφοί, για να πάρουν νερό. Αφού τα είδα όλα αυτά, ανέβηκα στον Παρνασσό, του οποίου οι ψηλότερες κορυφές ήταν ακόμη και τότε εν μέρει σκεπασμένες με χιόνι. Με πολύ κόπο σκαρφάλωσα στο βουνό, ο κόπος μου όμως ανταμείφθηκε με τον πιο υπέροχο τρόπο, διότι από τις κορυφές του το μάτι αγκαλιάζει έναν απέραντο ορίζοντα, που εκτείνεται από τη μία πλευρά πάνω από την Εύβοια και από την άλλη πάνω από τον κόλπο της Ναυπάκτου έως την οροσειρά της Πελοποννήσου. Στα πόδια του βλέπει κανείς ολόκληρη τη χώρα της Φωκίδας, την οποία διασχίζει ο Κηφισός και η οποία, με τους ελαιώνες και τους αμπελώνες της και τα χωριά που είναι σκορπισμένα ανάμεσά τους, προσφέρει ένα εξαιρετικά χαριτωμένο θέαμα. […]
>
> Σε ένα οροπέδιο του Παρνασσού, πάνω από το χωριό Αράχωβα, βρίσκεται το Κωρύκειο, το σπήλαιο που κάποτε ήταν αφιερωμένο στις Νύμφες. Αυτή η βραχώδης σπηλιά, που έχει μήκος πάνω από 60 βήματα και πλάτος 100 βήματα, φωτίζεται από το φως της ημέρας μόνο αμυδρά μέσα από μια χαμηλή, στενή είσοδο. Όλα τα μέρη του θόλου είναι στολισμένα με σταλακτίτες στις πιο παράξενες μορφές. Από την οροφή στάζει αδιάκοπα νερό, πράγμα που κάνει το έδαφος πολύ γλιστερό. Μια παλαιά επιγραφή, χαραγμένη στον βράχο δίπλα στο σπήλαιο, είναι αφιερωμένη στις Νύμφες και στον Πάνα.»

Αφού τα στρατεύματα καταπολέμησαν τους κλέφτες στην περιοχή των Σαλώνων, μετακινήθηκαν στη Νέα Πάτρα / Πατρατζίκι και στο Ζητούνι / Λαμία:

> «Ήταν στα μέσα του μηνός Ιουνίου, όταν ξεκινήσαμε από τα Σάλωνα. Η ζέστη είχε ήδη τότε φτάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε για εμάς τους Γερμανούς ήταν σχεδόν ανυπόφορη· ο θερισμός είχε ήδη τελειώσει, δεν φαινόταν πια ούτε ένα πράσινο καλάμι, όλα τα φυτά είχαν ξεραθεί και καεί πάνω στο έδαφος, και εδώ και περισσότερους από δύο μήνες ούτε μια σταγόνα βροχής δεν είχε δροσίσει τη φύση· δεν ήταν λοιπόν περίεργο που πολλοί από εμάς αρρώστησαν ξαφνικά. Δεν είχαμε ούτε γιατρό ούτε νοσοκομείο· οι ασθενείς έπρεπε επομένως να θεραπεύονται από έναν Έλληνα γιατρό και μέσα στον στρατώνα· έγινε λοιπόν, σύμφωνα με τη μέθοδο των Ελλήνων, μια αιματοχυσία στον στρατώνα μας, όπως σχεδόν δεν έγινε σε καμία μάχη κατά τη διάρκεια του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα. Δεν περνούσε μέρα χωρίς να γίνουν 20–30 φλεβοτομίες και να εφαρμοστούν μερικές εκατοντάδες βδέλλες. Για να δώσω μια ιδέα του πόσο συχνά χρησιμοποιούνταν οι τελευταίες, θα αναφέρω μόνο ότι, παρόλο που εδώ δεν είναι πολύ ακριβές, μέσα σε 14 ημέρες αναγκαστήκαμε να πληρώσουμε 400 δραχμές για βδέλλες. […]
>
> Κατά τις πρώτες ώρες της πορείας μας όλοι ήταν ακόμη χαρούμενοι, διότι ο δροσερός πρωινός αέρας είχε αναζωογονήσει τον καθένα, και όλοι χάρηκαν όταν είδαμε ξανά το πράσινο του δάσους, με το οποίο ήταν σκεπασμένα τα βουνά μπροστά μας· όταν όμως γύρω στις δέκα είχαμε περάσει το πρώτο βουνό, και ο ήλιος άρχισε να καίει όλο και πιο θερμός και πυρακτωμένος, όταν έπρεπε να διασχίσουμε το δεύτερο, πολύ ψηλότερο βουνό, όταν στα παγούρια μας δεν είχαμε πια ούτε μια σταγόνα πόσιμου νερού για να δροσίσουμε τη διψασμένη γλώσσα —διότι το νερό που είχαμε πάρει μαζί μας ήταν σαν βρασμένο— και όταν δεν έλεγε να φανεί καμία πηγή, όπου θα μπορούσαμε να δροσιστούμε και να ξαναβρούμε τις δυνάμεις μας, τότε άρχισε ο καθένας να χάνει το θάρρος του· εδώ ακουμπούσε κάποιος στους πυρακτωμένους βράχους και μετά βίας μπορούσε να σύρει τον εαυτό του, πόσο μάλλον τον γυλιό του, εκεί κατέρρεε κάποιος άλλος και κειτόταν αναίσθητος στο έδαφος, ώσπου οι σύντροφοί του τον σήκωναν με συμπόνια και τον έσερναν παρακάτω ή τον έβαζαν πάνω σε ένα από τα μουλάρια που κουβαλούσαν τις αποσκευές μας. Ο Κολόμβος δεν θα μπορούσε να είχε χαρεί περισσότερο, όταν στο ταξίδι της ανακάλυψης της Αμερικής άκουσε για πρώτη φορά την κραυγή «Στεριά!», απ’ ό,τι χαρήκαμε εμείς όταν ακούσαμε επιτέλους από εκείνους που βάδιζαν πρώτοι τη χαρμόσυνη κραυγή «Νερό!». Όλοι εμψυχώθηκαν πάλι με νέο θάρρος, όλοι μάζεψαν τις τελευταίες τους δυνάμεις για να φτάσουν πρώτοι στην πηγή και να σβήσουν τη φλογερή τους δίψα.
>
> Κάτω από τις μουριές που σκίαζαν αυτή την πηγή κάναμε στάση, ξεφορτώσαμε τα μουλάρια και ο καθένας βολεύτηκε όσο καλύτερα μπορούσε· έπειτα μαγειρέψαμε από τα τρόφιμα που είχαμε φέρει ένα καλό συσσίτιο. Σύντομα όλοι ένιωσαν πάλι αναζωογονημένοι, και προς το βράδυ, αφού ο ήλιος είχε ήδη βασιλέψει πίσω από τα βουνά, συνεχίσαμε την πορεία μας με νέο θάρρος. Από εδώ και πέρα δεν υποφέραμε πια από έλλειψη νερού, διότι συναντούσαμε σχεδόν κάθε μισή ώρα μια πηγή με το πιο δροσερό και νόστιμο νερό· και η πορεία μας, παρόλο που πήγαινε συνεχώς άλλοτε ανηφορικά κι άλλοτε κατηφορικά, δεν ήταν πλέον καθόλου τόσο κοπιαστική· διότι ακόμη κι αν δεν μας είχε δροσίσει η βραδινή δροσιά που είχε πια πέσει, θα το είχε κάνει το ωραίο δρυοδάσος, κάτω από τη φυλλωσιά του οποίου βαδίζαμε τώρα. Η πορεία μας εκείνη την ημέρα ήταν μακριά και, εξαιτίας της αδιάκοπης ανάβασης, πολύ κουραστική· γι’ αυτό χαρήκαμε όλοι πολύ όταν γύρω στις δέκα το βράδυ φτάσαμε στη Γραβιά, τον προορισμό της σημερινής μας πορείας. Επειδή ο τόπος αυτός έχει μόνο λίγες καλύβες, αναγκαστήκαμε να διανυκτερεύσουμε στο ύπαιθρο. Ξάπλωσα αναπαυτικά με μερικούς συντρόφους κοντά στη φωτιά της φρουράς, και ενώ καπνίζαμε τις πίπες μας, προσπαθούσαμε να διασκεδάσουμε ο ένας τον άλλον με κουβέντες και κακόγουστα αστεία, χωρίς όμως να ξεχνάμε το περιεχόμενο των παγουριών μας, που το είχαμε αγοράσει για μερικά λεπτά στο «σπίτι» της Γραβιάς.»

Η επόμενη ημερήσια πορεία έφερε το στράτευμα πάνω από τον Καλλίδρομο έως τη γέφυρα της Αλαμάνας.

Πηγή: Erinnerungen eines ehemaligen griechischen Offiziers aus den Jahren 1833–1837. [Heinrich Sander, ανών.]. Ντάρμσταντ 1839, σ. 96 κ.ε.

1834 — Καρλ Μπροντσέτι (Karl Bronzetti) [Σελ. 100–102]

Ο Karl Joseph Bronzetti (γενν. 1788) ήταν ταγματάρχης του βαυαρικού στρατού και είχε έρθει ήδη το 1832 μαζί με τον βασιλέα Όθωνα στην Ελλάδα. Διοικούσε έναν λόχο του τάγματος που τον Φεβρουάριο του 1833 παρέλαβε τη Χαλκίδα από τους Τούρκους και από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο του 1834 στάθμευε στην Άμφισσα. Δημοσίευσε τις ταξιδιωτικές του περιγραφές το 1842, για να αντικρούσει τις αρνητικές αναφορές από την Ελλάδα που κυκλοφορούσαν στη Γερμανία. Γράφει στον πρόλογο:

> «Δυσμενείς, άδικες κρίσεις διαδόθηκαν για την Ελλάδα και τους κατοίκους της, των οποίων η οικιακή όπως και η δημόσια ζωή διακρίνεται τόσο εντυπωσιακά από εκείνη των άλλων εθνών του μέρους της γης μας. Πολύ μπορεί να συνέβαλαν σε αυτό οι διαψευσμένες ελπίδες, το ασυνήθιστο του τρόπου ζωής και το ότι δεν έβρισκε κανείς ό,τι στην πατρίδα ήταν καθημερινό· κυρίως όμως η περίσταση ότι δεν λήφθηκε αρκετά υπόψη πώς ο λαός αυτός μαραζωνόταν επί αιώνες στην πιο φοβερή σκλαβιά.»

Ο Bronzetti πρέπει να στάθμευε στην Άμφισσα δύο μήνες πριν από τον Sander, σε αντίθεση όμως με τον Sander δεν ανέφερε ούτε με μία λέξη επιδημίες χολέρας και βαριά δεινά των στρατιωτών. Αντίθετα, αισθανόταν πολύ καλά στην Άμφισσα:

> «Σε κανέναν τόπο στην Ελλάδα δεν είχαμε αισθανθεί τόσο σαν στο σπίτι μας όσο στη φιλόξενη Άμφισσα, όπου ένα φιλικό πνεύμα αγροτικών ηθών μάς καλωσόρισε σαν παλιούς γνωστούς· όπου ο αέρας είναι υγιεινός, το νερό εξαιρετικό, και μια μαγευτική φύση ολόγυρα θέλγει το μάτι. Οι στρατιώτες ήταν εδώ βολεμένοι σε ένα σχολείο χτισμένο επί Καποδίστρια και σε ένα τζαμί, που είχαν διαρρυθμιστεί σε στρατώνες. Ο υπέροχος καιρός μάς προσκαλούσε να γεμίζουμε τις ελεύθερες ώρες μας με εκδρομές στην περιοχή, και μια παράκαμψη που έκανα τις τελευταίες ημέρες του Ιανουαρίου παρέα με τον υπολοχαγό Strasser και τον Dr. Reknagel με οδήγησε στους Δελφούς, που απέχουν τέσσερις ώρες. Ιππεύσαμε αρχικά μέσα από την ωραία κοιλάδα, στρίψαμε αριστερά στον ελαιώνα, περνώντας τον Κηφισό[30], και μπήκαμε σύντομα σε έναν απότομο ορεινό δρόμο, ο οποίος σε ορισμένες στροφές στένευε τόσο, ώστε άνθρωπος και άλογο βρίσκονταν σε φανερό κίνδυνο να γκρεμιστούν στην απροστάτευτη άβυσσο. Πριν ακόμη φτάσουμε στους Δελφούς, πέσαμε σε μερικούς τάφους, όμοιους με εκείνους της Πηνελόπης κοντά στην Άμφισσα, και λίγο παρακάτω, στρίβοντας γύρω από έναν βράχο, βρεθήκαμε σε ένα παρεκκλήσι, όπου ξεπεζέψαμε για να δούμε μερικά θραύσματα αρχαιοτήτων που φυλάγονται σε αυτό. Μπροστά μας βρισκόταν τώρα, στη νοτιοανατολική πλαγιά του Παρνασσού, το ασήμαντο χωριό Καστρί, στη θέση του οποίου στεκόταν οι Δελφοί, κάποτε η σημαντικότερη πόλη της Φωκίδας με το πιο ξακουστό μαντείο της αρχαίας Ελλάδας. Οι Δελφοί λοιπόν βρίσκονταν μπροστά στα μάτια μου· όχι όμως πια εκείνοι οι πλούσιοι, γεμάτοι θησαυρούς Δελφοί με τον μεγαλοπρεπή ναό του Απόλλωνα, με τα πολυάριθμα αγάλματα και τα πολλά άλλα έργα τέχνης που αφιερώνονταν από ευγνωμοσύνη, όχι πια εκείνοι οι Δελφοί στον στολισμό των οποίων είχαν συνεισφέρει έθνη και βασιλείς, αλλά το φτωχικό Καστρί, που αναδύθηκε από τα συντρίμμια και τα ερείπια αυτής της κάποτε τόσο ξακουστής πόλης, το οποίο στους νεότατους χρόνους, χάρη στις με-

30. Εδώ ο Bronzetti σφάλλει· πρόκειται για τον Πλειστό.

> γάλες αναμνήσεις που συνδέονται με αυτό, ξαναπήρε το παλιό του όνομα και, μέσα στην ασημαντότητά του, ατενίζει ταπεινά την κοιλάδα που σχηματίζουν ο ισχυρός Παρνασσός και ο Ελικώνας.
>
> Πρώτα ανεβήκαμε στον ιππόδρομο, που βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της πόλης και του οποίου ο στίβος, που εν μέρει περιβάλλεται ακόμη από πέτρινα έδρανα, είναι καλά διατηρημένος· έπειτα πήγαμε μέσα από το χωριό στην Κασταλία πηγή, όπου μερικά όμορφα κορίτσια, που έπλεναν τα ρούχα τους μέσα σε αστεία και γέλια, τράβηξαν την προσοχή μας. Αυτή η πηγή, αφιερωμένη στον Απόλλωνα και τις Μούσες, στο κρυστάλλινο νερό της οποίας έπρεπε να εξαγνιστεί η ιέρεια Πυθία και καθένας που τη συμβουλευόταν, πριν η θεία παρθένος προχωρήσει στην τελετή, αναβλύζει από έναν κάθετα υψωμένο βράχο, περιπλεγμένο με κισσό, μέσα στον οποίο είναι το σπήλαιο Πύθιον, όπου βρισκόταν ο ιερός τρίπους, πάνω στον οποίο καθόταν η δαφνοστεφανωμένη ιέρεια και, περιερχόμενη σε κατάσταση νάρκωσης από τις ατμίδες που την ενθουσίαζαν, έδινε τους χρησμούς, δηλαδή, σχεδόν πνιγμένη από την ατμίδα που ανέβαινε, έβγαζε θρηνητικές κραυγές και μεμονωμένες λέξεις, τις οποίες οι προϊστάμενοι του μαντείου συνέλεγαν και παρέδιδαν γραπτώς στους ερωτώντες. Ο τόπος αυτός περικλειόταν από τα κτήρια του υπέροχου ναού του Απόλλωνα, από τον οποίο όμως δεν φαίνονται πια παρά εδώ κι εκεί μερικοί θρυμματισμένοι κίονες και μαρμάρινες πλάκες που προεξέχουν από τη γη.»

Το 1835 ο Bronzetti επέστρεψε στη Γερμανία.

Πηγή: Carl Bronzetti: Erinnerung an Griechenland aus den Jahren 1832–1835. Βύρτσμπουργκ 1842, σ. 166 κ.ε.

1834 — Ρίτσαρντ Μπέρτζες (Richard Burgess) [Σελ. 102–103]

Ο αιδεσιμότατος Richard Burgess (1796–1881) συνόδευσε την άνοιξη του 1834 μια ομάδα νεαρών Βρετανών στην «Classical Tour». Ερχόμενοι από την Ιταλία μέσω Ηπείρου και Πάτρας, πέρασαν συνολικά δύο μήνες στην Ελλάδα, κυρίως στην Πελοπόννησο και στην Αθήνα. Η ελληνική ηπειρωτική χώρα ήταν ακόμη πολύ ανασφαλής για να μείνει κανείς εκεί περισσότερο. Οι νεαροί Βρετανοί αρκέστηκαν επομένως σε μια σύντομη εκδρομή στους Δελφούς και την Αράχωβα. Στις 2 Ιουνίου αποβιβάστηκαν με τη βάρκα στον όρμο της Άμφισσας / Σαλώνων, νοίκιασαν υποζύγια με οδηγό και πεζοπόρησαν μέσω Χρισσού στους Δελφούς. Ο Burgess, παρά τις περιγραφές προγενέστερων ταξιδιωτών, δυσκολεύεται να ταυτίσει τα λιγοστά αρχαία κατάλοιπα στο Καστρί και στρέφεται προτιμότερα στην Κασταλία πηγή:

> «Κανένα “πλατάνι” δεν σκιάζει τώρα την πηγή· καμία συκιά δεν κρέμεται γερτή από πάνω της, εκτός από τον ξεραμένο κορμό· κανένας κισσός που σκαρφαλώνει δεν ντύνει τον γυμνό βράχο· και λίγα τα “νεροκάρδαμα” σκόρπια μέσα στην πηγή. Υπάρχουν τρεις κόγχες, μία μεγάλη και δύο μικρές· οι τελευταίες δεν είναι κατάλληλες για αγάλματα· είναι χοντροκομμένα λαξευμένες. Η κατάβαση στη λεκάνη, ή δεξαμενή, γίνεται με πέντε σκαλοπάτια· και εκεί όπου φαίνεται να τελειώνει το μήκος τους, υπάρχει ένα άνοιγμα, από το οποίο το περίσσιο νερό διαφεύγει και σχηματίζει ένα ρυάκι που κυλά προς τον Πλειστό. Η δεξαμενή κλείνεται κατά μήκος του βράχου από έναν τοίχο, ο οποίος περιορίζει το νερό ανάμεσα σε αυτόν και τον βράχο σε ένα είδος καναλιού πλάτους περίπου δεκαοκτώ ιντσών. Πέρασα πάνω από την πηγή για να κοιτάξω πίσω από αυτόν τον τοίχο και παρατήρησα ότι ένα τμήμα του καναλιού περνά κάτω από το αγροτικό παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη. Το παρεκκλήσι αυτό είναι κυρίως λαξευμένο στον βράχο, περίπου δέκα πόδια επί οκτώ· στη μία πλευρά όμως υπάρχει κάτι σαν αντηρίδα, που διατηρεί λίγο κονίαμα και ίχνη ζωγραφικής. Πάνω σε αυτό είναι γραμμένο το όνομα πολλών προσκυνητών, που ήρθαν εδώ για να ικανοποιήσουν τη φαντασία τους. Τα πιο διακεκριμένα που είδα ήταν του Byron, 1806, και του Sir Frederick Adam. Μια μικρή μαρμάρινη πλάκα, τοποθετημένη πάνω στο θραύσμα ενός κίονα, αποτελεί την αγία τράπεζα αυτού του παρεκκλησίου· και τέτοια είναι η σημερινή κατάσταση της πηγής της Κασταλίας.»

Στις 3 Ιουνίου η ομάδα συνέχισε προς την Αράχωβα, ανέβηκε στον Παρνασσό και επισκέφθηκε το Κωρύκειο Άντρο. Στις 4 Ιουνίου πεζοπόρησαν από την Αράχωβα παρακάτω προς το Ζεμενό και τη Σχιστή, όπου έστριψαν προς τα νότια για να φτάσουν μέσω Διστόμου πάλι στην ακτή:

> «Η κατάβαση προς τα Άσπρα Σπίτια (White House) γίνεται πρώτα από ένα στενό φαράγγι και ένα τραχύ μονοπάτι. Ύστερα από μία ώρα ανοίγει σε σιτοχώραφα και κατεβαίνει κατευθείαν στην ακρογιαλιά· έπειτα, στρίβοντας αριστερά, σε μισή ώρα φτάνει στα Άσπρα Σπίτια· συνολικά δύο ώρες από το Δίστομο. Υποτίθεται ότι αυτή είναι η αρχαία Αντίκυρα. Τα ίχνη ενός παλιού λιμανιού μόλις αναγνωρίζονται πάνω σε ένα χαμηλό, ελαφρά προεξέχον ακρωτήριο. Ο σύγχρονος αντιπρόσωπός της αποτελείται από μια λασπόχτιστη καλύβα, ένα λασπόχτιστο σπίτι και ένα χάνι που χτίζεται τώρα. Ο όρμος περιβάλλεται χαριτωμένα από σιτοχώραφα, από τα οποία υψώνεται ένα ελλειπτικό βουνό, σκεπασμένο ως τα μισά των πλευρών του με ελιές και άλλα δέντρα, ενώ το υπόλοιπο είναι τραχύς βράχος· ένα άλλο, πιο απομονωμένο, σε σχήμα αυγού, μπορεί να ήταν το βουνό όπου φύτρωνε ο ελλέβορος. Αν μπορούσε να θεραπεύσει την ανυπομονησία, θα χαιρόμασταν όλοι να βρίσκαμε ακόμη λίγο να φυτρώνει· διότι η ακτή ήταν εγκαταλειμμένη από τους υγειονομικούς επόπτες, και οι βαρκάρηδές μας είχαν πάλι αμελήσει να προμηθευτούν τα απαραίτητα πιστοποιητικά για την αποβίβαση στην Κόρινθο. Πρότεινα, εφόσον βρισκόμασταν στην επικράτεια της Ελλάδας και σκοπεύαμε να αποβιβαστούμε στην απέναντι πλευρά του κόλπου στην ίδια επικράτεια, να πάμε χωρίς άδεια· αλλά ο καπετάνιος, θυμούμενος ακόμη τις συνοπτικές διαδικασίες των Τούρκων, πέρασε το δάχτυλό του πάνω από τον λαιμό του, δίνοντας να καταλάβουμε ότι θα κρεμόταν αν επιχειρούσε κάτι τέτοιο.»

Πηγή: Richard Burgess: Greece and the Levant or, Diary of a summer excursion in 1834. Τόμ. Ι. Λονδίνο 1835, σ. 143 κ.ε.

1834 — Λούντβιχ Ρος (Ludwig Ross) [Σελ. 104–107]

Ο Ludwig Ross (1806–1859) σπούδασε κλασική φιλολογία στο Κίελο, αναγορεύθηκε διδάκτορας το 1829, πήγε ως οικοδιδάσκαλος στην Κοπεγχάγη και ταξίδεψε το 1832 με μια δανική ταξιδιωτική υποτροφία στην Ελλάδα. Όταν εξαντλήθηκαν τα χρήματά του και απειλούνταν το τέλος της παραμονής του στην Ελλάδα, διορίστηκε το 1834 από τον βασιλέα Όθωνα γενικός έφορος των αρχαιοτήτων στην Αθήνα. Με αυτή την ιδιότητα αφοσιώθηκε κυρίως στην έρευνα της Ακρόπολης, ενώ παράλληλα υπηρετούσε συχνά τη βασιλική οικογένεια ως ξεναγός. Το 1837 έγινε καθηγητής αρχαιολογίας στο νεοϊδρυθέν πανεπιστήμιο της Αθήνας και το 1843, μετά την επανάσταση, αναγκάστηκε να απολυθεί από την ελληνική δημόσια υπηρεσία. Έλαβε μια έδρα καθηγητή στη Χάλλη, έμεινε όμως άλλα δύο χρόνια στην Ελλάδα. Μόλις το 1848 δημοσίευσε ο Ross τα ημερολόγια των βασιλικών περιοδειών. Οι περιγραφές του ακολουθούν την εκάστοτε πορεία του ταξιδιού, είναι πολύ ψυχαγωγικές, χιουμοριστικές και παρ’ όλα αυτά ως επί το πλείστον σύντομες.

Στα μέσα Σεπτεμβρίου 1834 ο βασιλέας Όθων ξεκίνησε για ένα ταξίδι στη βόρεια Ελλάδα. Η διαδρομή οδηγούσε από την Αθήνα στην Ελευσίνα, τις Πλαταιές, τη Θήβα, τη Λιβαδειά, τη Χαιρώνεια, τον Πανοπέα, τη Δαύλεια και μέσω της Σχιστής στην Αράχωβα. Στις 20 Σεπτεμβρίου ο Ross γράφει:

> «Η επόμενη ημερήσια πορεία, από τη Δαύλιδα στην Αράχωβα, ήταν μόνο τέσσερις ώρες. Ο δρόμος οδηγεί αρχικά σε σχεδόν νότια κατεύθυνση ανάμεσα στους προβούνους του Παρνασσού και φτάνει ύστερα από σχεδόν δύο ώρες σε μια χαμηλή χαράδρα όπου συναντιούνται τρεις δρόμοι: ο δρόμος από τη Δαύλιδα, ο δρόμος από τη Λεβάδεια και ο δρόμος από τους Δελφούς. Αυτή είναι η θρυλική Τρίοδος, ή Σχιστή, όπου ο Οιδίπους σκότωσε, χωρίς να το υποψιάζεται, τον πατέρα του Λάιο, που τον συνάντησε. Ένας σωρός από πέτρες στη μέση της χαράδρας θεωρούνταν από τους αρχαίους ο τάφος του Θηβαίου βασιλέα. Το σημείο λέγεται τώρα Ζεμενό. Ο δρόμος από εδώ προς την Αράχωβα

> (και παρακάτω προς τους Δελφούς) βρίσκεται σε ένα πλατύ φαράγγι, το οποίο χωρίζει στα βόρεια τον κύριο όγκο του Παρνασσού από τη νοτιότερη συνέχειά του, που εκτείνεται ως τη θάλασσα, την Κίρφη. Ύστερα από μία ώρα φτάνει κανείς στο ψηλότερο σημείο του φαραγγιού, όπου βρίσκονται οι πηγές ενός βραχίονα του Πλειστού και από όπου ανοίγεται η θέα προς τα δυτικά στα βουνά της Λοκρίδας και της Αιτωλίας. Από εδώ ο δρόμος προς τους Δελφούς αρχίζει να κατεβαίνει· προς την Αράχωβα όμως, που βρίσκεται δεξιά, ψηλότερα πάνω στον Παρνασσό, υπάρχει ακόμη μία ώρα κοπιαστικής ανάβασης, πάνω από πολυσχισμένες πλαγιές φυτεμένες με κλήματα, ανάμεσα στις οποίες ο κύριος βραχίονας του Πλειστού κατεβαίνει κελαρυστά από το βουνό.
>
> Η Αράχωβα είναι ένα χωριό ή μάλλον μια κωμόπολη με τετρακόσια έως πεντακόσια σπίτια, σχετικά καλοχτισμένα για τα μέτρα του τόπου, η οποία, παρά την υψηλή της θέση (περίπου δύο χιλιάδες πόδια πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας), ζει κυρίως από την αμπελουργία. Τα σπίτια, ανάμεικτα με μεμονωμένα δέντρα, υψώνονται κλιμακωτά το ένα πάνω από το άλλο, και στο ψηλότερο σημείο του χωριού βρίσκεται η κεντρική εκκλησία. Και εδώ ο πληθυσμός είχε συρρεύσει να υποδεχτεί τον βασιλέα σε απόσταση πάνω από μισή ώρα, και τα νεαρά κορίτσια, πολυπληθέστερα και, όπως μου φάνηκε, και ομορφότερα από τις αδελφές τους στη Δαύλεια, δεν άφησαν πάλι να τους στερήσουν την τιμή να προσφέρουν στον βασιλέα ανθοδέσμες και το ευωδιαστό βασιλικό· ένα εγχείρημα που εδώ, στο στενό μονοπάτι, μόλις αρκετά πλατύ για ένα άλογο, στην άκρη απότομων γκρεμών, φαινόταν πραγματικά επικίνδυνο.»

Το επόμενο πρωί ανέβηκαν από την Αράχωβα στον Παρνασσό, όμως δυστυχώς στην κορυφή όλα ήταν σκεπασμένα από σύννεφα. Μετά από μία ακόμη διανυκτέρευση στην Αράχωβα ανέβηκαν στις 22 Σεπτεμβρίου ξανά στον Παρνασσό, ως το Κωρύκειο Άντρο, και κατέβηκαν προς τους Δελφούς, το Χρισσό και την Άμφισσα. Μετά από μια παράκαμψη στο Γαλαξίδι, όπου βαφτίστηκαν και καθελκύστηκαν δύο νέα εμπορικά μπρίκια, η βασιλική συνοδεία ξεκίνησε στις 25 Σεπτεμβρίου από την Άμφισσα προς τα βόρεια:

> «Ο δρόμος οδηγεί μέσα από μια γοητευτική ορεινή περιοχή, πάνω από τα υψώματα και τις ράχες που συνδέουν τον Παρνασσό με τα αιτωλικά βουνά. Πλήθος πρώην αρχηγών παλικαριών από την Άμφισσα συνόδευσαν τον βασιλέα ως την Άμπλιανη, ανάμεσά τους ο Παπα-Κώστας, ένας κληρικός ο οποίος, όπως ο ξακουστός Διάκος, ανέβηκε χάρη στην ανδρεία του στον βαθμό ενός επιφανούς καπετάνιου. Φορούσε τη συνηθισμένη πλούσια πολεμική ενδυμασία, και επιπλέον μια μακριά μαύρη γενειάδα, την οποία οι χειροτονημένοι ιερείς δεν αποχωρίζονται ποτέ πια. Άμπλιανη είναι το όνομα ενός στενού στο ψηλότερο σημείο αυτού του δρόμου, όπου το 1826 δόθηκε μια νικηφόρα μάχη εναντίον των Τούρκων. […] Προς τα βόρεια κατεβαίνει από την Άμπλιανη μια χαράδρα μήκους δύο ωρών, η οποία εκβάλλει κοντά στη Γραβιά στην κοιλάδα του Κηφισού, και στην οποία ένα ποταμάκι που πηγάζει εδώ, ενισχυμένο στη διαδρομή από αρκετές πηγές, χύνεται στον Κηφισό· γιγάντια πλατάνια, πλούσια θρεμμένα από το καθαρό ορεινό νερό, σκιάζουν τη ροή του. Σε αυτή τη χαράδρα, ως επί το πλείστον στην αριστερή πλευρά του ποταμού, περνά ο δρόμος προς τη Γραβιά, στην οποία φτάσαμε περίπου μία ώρα πριν από τη δύση του ηλίου. Το άθλιο χωριουδάκι βρίσκεται δεξιά από την έξοδο του δρόμου, στους πρόποδες του Παρνασσού, κάτω από τα ερείπια ενός παλαιού οχυρού τόπου, στον οποίο δεν τολμώ να δώσω όνομα· αριστερά, ήδη στην πεδιάδα, βρίσκεται ένα χάνι και, μερικές εκατοντάδες βήματα πιο πέρα, μπροστά από ένα παρεκκλήσι και δίπλα του, τα ερείπια ενός παλαιότερου χανιού. […] Η νύχτα στη Γραβιά ήταν θυελλώδης, η βροχή έπεφτε καταρρακτωδώς, και ακόμη και το επόμενο πρωί κρέμονταν τόσο βαριά σύννεφα στις κορυφές του Παρνασσού και της Οίτης, ώστε η προοπτική μιας μακριάς και κοπιαστικής ημερήσιας πορείας πάνω από τα βουνά προς τη Νέα Πάτρα ή Πατρατζίκι ήταν εξαιρετικά δυσάρεστη.»

Μετά από ένα κυνήγι λαγού στον Κηφισό, η ομάδα ίππευσε μέσω Ελευθεροχωρίου προς τη Νέα Πάτρα και τη Λαμία. Στις 30 Σεπτεμβρίου, στον δρόμο της επιστροφής, επισκέφθηκαν τις Θερμοπύλες· έπειτα συνέχισαν προς τον Μώλο, στην κοιλάδα του Βοαγρίου για μια παράκαμψη στο πέρασμα των Βασιλικών, και παρακάτω κατά μήκος της ακτής προς τον Λογγό και τον Κύνο:

> «Σε αυτό το ακρωτήριο και στη λωρίδα γης που οδηγεί σε αυτό βρίσκονται τα ερείπια του Κύνου, της λιμενικής πόλης του Οπούντα. Κατάλοιπα οχυρωματικών τειχών, από ένα είδος ψαμμίτη, περιβάλλουν την άκρη του αμβλέος υψώματος· στο ψηλότερο σημείο στέκει ένας ερειπωμένος πύργος του Μεσαίωνα, και ολόκληρη η επιφάνεια του λόφου είναι σκεπασμένη με όστρακα από παλιά αγγεία. Το πλήθος τέτοιων οστράκων, όλων γενικά καθαρής και κομψής εργασίας, σε όλα τα αρχαία ερείπια είναι εκπληκτικό· δεν καταλαβαίνει κανείς πώς οι αρχαίοι μπορούσαν να έχουν, να σπάνε και να σκορπίζουν στους δρόμους των πόλεών τους τόσα πολλά πήλινα σκεύη.»

Μέσω Αταλάντης, Προσκυνά, Μαρτίνου και Λάρυμνας ο βασιλέας και η συνοδεία του ίππευσαν παρακάτω προς τις καταβόθρες, την Τανάγρα και την Αθήνα.

Μόλις μετά την απόλυσή του από την ελληνική δημόσια υπηρεσία ο Ross επισκέφθηκε το 1844 ξανά τον βορρά μαζί με τον βασιλέα και την ακολουθία του. Στις 12 Οκτωβρίου η βασιλική ομάδα ξεκίνησε έφιππη από τη Χαλκίδα και έφτασε την επομένη στον Προσκυνά, την Αταλάντη, τον Κύνο, την Αλόπη και τον Άγιο Κωνσταντίνο. Στις 14 Οκτωβρίου έφτασαν στη Λαμία και ίππευσαν ήδη στις 16 πάλι πίσω προς τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα, το Τουρκοχώρι, τους Παραποταμίους και τη Λιβαδειά. Η ταξιδιωτική περιγραφή εδώ είναι, ανάλογα με την ταχύτητα του ταξιδιού, αρκετά σύντομη:

> «Στη Λαμία, όπου η επανεμφάνιση των βασιλικών προσώπων μετά τα γεγονότα του προηγούμενου έτους προκάλεσε τη μεγαλύτερη χαρά, κάναμε μια ημέρα ανάπαυσης, και στις 16 Οκτωβρίου το μεσημέρι ξεκινήσαμε το ταξίδι της επιστροφής στην Αθήνα. Η πρώτη διανυκτέρευση ήταν δύο ώρες νότια των Θερμοπυλών, στη Βοδονίτσα, ένα ψηλά τοποθετημένο, τώρα άθλιο χωριουδάκι στην οροσειρά που συνδέει την Οίτη ή τον Καλλίδρομο πάνω από τις Θερμοπύλες με το καθαυτό όρος Κνημίς, ανάμεσα στον Βοάγριο και τον Δαφνούντα, και που στην αρχαιότητα λεγόταν Φρίκιον. Στο χωριό βλέπει κανείς ακόμη τα συντρίμμια του παλαιού κάστρου των μαρκησίων της Βοδονίτσας, οι οποίοι κατείχαν κάποτε την ένατη από τις δώδεκα βαρονίες (pairies) του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και στους οποίους είχε ανατεθεί η φύλαξη των βόρειων συνόρων του Πριγκιπάτου. Για μια τέτοια φρούρηση των συνόρων ο τόπος βρισκόταν θαυμάσια σε αυτό το ύψωμα, που εποπτεύει σε μεγάλη απόσταση την περιοχή που του ήταν υποταγμένη. Αρχικά το μαρκιζάτο ανήκε στο Βασίλειο της Θεσσαλονίκης, παραχωρήθηκε όμως από αυτό στον πρίγκιπα της Αχαΐας. Αλλά το κατάλυμα στη Βοδονίτσα δεν αντιστοιχούσε στη μαρκησιακή αξία του τόπου· σχεδόν όχι χωρίς κίνδυνο μπορούσε κανείς το βράδυ να σκοντάφτει στο ανώμαλο έδαφος από το ένα σπίτι στο άλλο, και με ευχαρίστηση ανεβήκαμε το επόμενο πρωί, ενώ ήταν ακόμη πλήρες σκοτάδι, πάλι στις σέλες. Μας περίμενε πάλι μια ημερήσια πορεία δεκαεπτά συνηθισμένων ωρών ως τη Λεβάδεια. Ο δρόμος οδηγούσε μέσα από κοπιαστικά αλλά ωραία ορεινά περάσματα και δασικές εκτάσεις για πρόγευμα στο Τουρκοχώρι, που βρίσκεται στη μέση της φωκικής πεδιάδας, ανάμεσα στην Ελάτεια στην οροσειρά της Κνημίδος και την Τιθορέα στον Παρνασσό, όχι μακριά από τον Κηφισό· έπειτα το απόγευμα κάτω στη μακριά πεδιάδα, δίπλα από το απομονωμένο στρογγυλό βουνό Παρόρι, τον αρχαίο Φιλοβοιωτό, που προεκτείνεται στους ανατολικούς πρόποδες του Παρνασσού σχεδόν ως την κοίτη του ποταμού και αντιστοιχεί στις απέναντι απολήξεις του όρους Ακόντιο κοντά στους Παραποταμίους· και ύστερα από σύντομη ανάπαυση σε ένα μοναχικό χάνι, παρακάτω, δίπλα από τον λέοντα της Χαιρώνειας και πάνω από το όρος Θούριον, προς την αρχαία πόλη του Τροφωνίου.»

Το τρίτο ταξίδι στη Φωκίδα έγινε τον Ιούνιο του 1845. Η συνοδεία του βασιλέα και της βασίλισσας ίππευσε από τη Λαμία προς την Υπάτη / Νέα Πάτρα, ανέβηκε στην Οίτη και διανυκτέρευσε στο Μακρόκαμπο (Makrokampi). Μετά τη διάσχιση της Δωρίδας πήγαν κατευθείαν παρακάτω προς την Άμφισσα, τους Δελφούς, την Αράχωβα και επάνω στο Κωρύκειο Άντρο. Με μουλάρια ανέβηκαν την επομένη στον Παρνασσό και ίππευσαν παρακάτω προς τη Δαύλεια. Μέσω Οσίου Λουκά και Θεσπιών επέστρεψαν κατευθείαν στην Αθήνα.

Πηγή: Ludwig Ross: Reisen des Königs Otto und der Königinn Amalia in Griechenland. Χάλλη 1848, τόμ. 1, σ. 43 κ.ε.· τόμ. 2, σ. 126 κ.ε. και 182 κ.ε.

1835 — Γιάκομπ φον Ρέζερ (Jakob von Röser) [Σελ. 107–108]

Ο Jakob von Röser (1799–1862) σπούδασε ιατρική στο Τύμπινγκεν, ταξίδεψε έπειτα στην Κεντρική Ευρώπη και διορίστηκε το 1823 προσωπικός ιατρός του πρίγκιπα του Hohenlohe. Το 1834 άρχισε ένα διετές ταξίδι στην Ανατολή, στο οποίο απέκτησε πολλή πείρα στην αντιμετώπιση της πανώλης και των τροπικών νόσων. Ο Röser ταξίδεψε τον Μάρτιο του 1834 μέσω Βενετίας, Τεργέστης, Κέρκυρας και Πάτρας στο Ναύπλιο, για να επισκεφθεί εκεί τους νεότερους αδελφούς του: ο Bernhard von Röser ήταν ο προσωπικός ιατρός του βασιλέα Όθωνα, ο νεότερος αδελφός ήταν ένας από τους αρχιτέκτονες της αυλής του. Ο Jakob von Röser περιόδευσε την Πελοπόννησο, πήγε στην Αθήνα και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη, την Κρήτη, την Αίγυπτο, την Ιερουσαλήμ, τη Ρόδο, τη Χίο, τη Λέσβο και τη Θεσσαλονίκη. Μέσα από την κοιλάδα των Τεμπών ίππευσε προς τη Λάρισα και το Ζητούνι / Λαμία, όπου έφτασε στις 4 Ιανουαρίου 1835 μέσα σε χιονοθύελλα. Τον περισσότερο χρόνο ίππευε συνοδευόμενος μόνο από έναν υπηρέτη και σημείωνε σχετικά:

> «Ο γιατρός απολαμβάνει στην Ανατολή ακόμη το πιο ασφαλές ταξίδι· ακόμη και στις πιο ερημικές και άγριες περιοχές, όπου ο μοναχικός οδοιπόρος μπαίνει μόνο με τρόμο, προσελκύει την προσοχή και, αν ενεργεί φιλάνθρωπα, ακόμη και την ευγνωμοσύνη των βαρβάρων· ακόμη και οι ληστές δεν τολμούν να τον αγγίξουν.»

Στο Ζητούνι / Λαμία ο Röser συνάντησε τον Έλληνα γιατρό Δρόσο Μανσόλα, και οι δύο γιατροί ίππευσαν μαζί μέσα σε πέντε ημέρες στην Αθήνα. Στις 7 Ιανουαρίου έφυγαν από το Ζητούνι, ίππευσαν δίπλα από τις Θερμοπύλες και διανυκτέρευσαν στον Μώλο. Ο επόμενος ημερήσιος σταθμός οδήγησε μέσω Κανουργίου στον Λογγό. Στις 9 Ιανουαρίου οι σύντροφοι πήγαν προς τη Ναργίτσα και το Λιβανάκι (Αρκίτσα και Λιβανάτες), δίπλα από τον Κύνο, και στην πεδιάδα της Αταλάντης προς τη Σκάλα:

> «Ο δρόμος τρέχει τώρα στην ωραία και ήδη αρκετά καλλιεργημένη πεδιάδα κατά μήκος της ακτής ως το χωριό Σκάλα, που απέχει μία ώρα. Ο τόπος, ένα μικρό λιμάνι και σκάλα αποβίβασης, δείχνει τα πιο ευχάριστα ίχνη της ανερχόμενης ευημερίας, πολλά καινούργια, καλοχτισμένα σπίτια και αρκετό εμπόριο. Στον κόλπο μπροστά από το χωριό βρίσκονται δύο νησάκια· στο ένα από αυτά υπάρχει ένα μικρό παρεκκλήσι. — Σταματήσαμε για μεσημεριανό στον τόπο, όπου μας φιλοξένησε ένας γιατρός που κατοικεί εδώ· από την ταράτσα του σπιτιού, που είχε ζεσταθεί πολύ από τον μεσημεριανό ήλιο, απολαύσαμε μια υπέροχη θέα στην ωραία πεδιάδα. Μόνο μας ανησυχούσαν τα φορτηγά άλογα, που είχαν χαθεί από εμάς. Ύστερα από μακρά μάταιη αναμονή ξεκινήσαμε λοιπόν και συνεχίσαμε το ταξίδι μας μέσα από την πεδιάδα, που τώρα γίνεται βαλτώδης. Μία ώρα από τη Σκάλα φτάσαμε σε μια λίμνη, που χωρίζεται από τον κόλπο του Νεγροπόντε με έναν λόφο· τέσσερα με πέντε κρυστάλλινα ρυάκια, από τα οποία το καθένα γυρίζει έναν μύλο, πηγάζουν από τον απότομο βράχο που βρίσκεται ακριβώς στο πλάι της λίμνης. Κοντά πρέπει να βρισκόταν οι αρχαίες Αλαί. — Το σούρουπο έπεφτε ήδη· ο ήλιος είχε δύσει πίσω από τον Παρνασσό· διασχίσαμε πυκνή λόχμη, αλλά ο Προσκυνάς ακόμη δεν έλεγε να φανεί. Στο αραιό δάσος όπου μπήκαμε τώρα βρίσκονταν σκηνές νομάδων, σκεπασμένες

> με μαύρα υφάσματα και καπνισμένα καλάμια. Εδώ ρωτήσαμε για τον δρόμο, χαθήκαμε όμως σύντομα και βρεθήκαμε δεξιά πάλι σε ένα δάσος με κωνοφόρα. Ευτυχώς είχε φεγγάρι, και οι καπνισμένες καλύβες των νομάδων, όπου πήραμε πληροφορίες, μας οδήγησαν τελικά από τη λόχμη του δάσους πάνω από έναν λόφο κάτω σε μια στενή κοιλαδίτσα, στην οποία βρισκόταν ο Προσκυνάς, όπου βρήκαμε και τις αποσκευές μας. Περάσαμε στον Προσκυνά, που αποτελείται από περίπου σαράντα οικογένειες, τη νύχτα σε μια καλύβα μαζί με τα άλογά μας και αφήσαμε τον τόπο μετά την ανατολή του ηλίου. Έρημα, χαμηλά θαμνώδη βραχώδη υψώματα οδηγούν από τον Προσκυνά σε μιάμιση ώρα στο χωριό Μαρτίνι, που βρίσκεται σε μια στενή κοιλάδα κλεισμένη από βουνά. Τα στρογγυλά, αρκετά ψηλά βουνά είναι ζωηρά ντυμένα με θάμνους σχίνου· γύρω από το ίδιο το χωριό υπάρχει πολλή γεωργία και ιδιαίτερα πολλή αμπελουργία.»

Πηγή: Jakob von Röser: Tagebuch meiner Reise durch Griechenland, in die Türkei, nach Aegypten und Syrien im Jahre 1834 bis 1835. 3η έκδ., Μέργκεντχαϊμ 1844, τόμ. 2, σ. 584 κ.ε.

1835 — Καρλ Γκούσταφ Φίντλερ (Karl Gustav Fiedler) [Σελ. 109–110]

Ο Karl Gustav Fiedler (1791–1853), βασιλικός σαξονικός επίτροπος μεταλλείων, περιόδευσε το 1834–37 για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης τη χώρα, για να διερευνήσει τις δυνατότητες εκμετάλλευσης γεωλογικών κοιτασμάτων. Αντίστοιχα η προσοχή του στρεφόταν λιγότερο στις αρχαιότητες και περισσότερο στη γεωλογία, τη γεωγραφία, την πανίδα και τη χλωρίδα.

Ο Fiedler άρχισε τις έρευνές του στην ελληνική ηπειρωτική χώρα, πριν στραφεί στην Πελοπόννησο, την Εύβοια και τα νησιά. Το καλοκαίρι του 1835 ταξίδεψε από την Αθήνα μέσω Θήβας και Λιβαδειάς στους Δελφούς και παρακάτω στο Μεσολόγγι, την Ακαρνανία και πίσω μέσα από τα βουνά στη Λαμία. Στα τέλη Νοεμβρίου 1835 πέρασε από τις Θερμοπύλες προς τον Μώλο, το Κανούργιο και μέσω του περάσματος των Βασιλικών στην πεδιάδα του Κηφισού. Στις 27 Νοεμβρίου ο Fiedler έγραψε:

> «Από το Κανούργιο ανεβήκαμε προς τα νότια την κοιλάδα· είναι γεμάτη πλατάνια και άγρια κατάφυτη από θάμνους· σηκώθηκαν πολλές μπεκάτσες. Η κοιλάδα είναι πλατιά· στις άκρες της φαίνονται προσχωσιγενή πετρώματα. Ανάμεσα στα κροκαλοπαγή της κοίτης του ποταμού βρέθηκαν μερικά κομμάτια φυλλώδους λιγνίτη, εντελώς όμοιου με εκείνον κοντά στη Γαρδίκι και εξίσου κακού· δεν άξιζε επομένως τον κόπο να ερευνηθούν αρκετές πλευρικές ρεματιές για να βρεθεί από πού είχε αποσπαστεί. Ύστερα από 3 έως 4 ώρες ο δρόμος στρίβει δεξιά απότομα προς τα πάνω. Εμφανίζεται σερπεντίνης. Στο πλάι, σε ένα κάπως επίπεδο ύψωμα, βλέπει κανείς τα θεμέλια ενός μεγάλου κτηρίου και πολλών μικρότερων σπιτιών· κάτω από ένα ωραίο σκιερό δέντρο στέκει ένα μικρό παρεκκλήσι. Ο δρόμος οδηγεί ακόμη πάνω από σερπεντίνη ανηφορικά· ύστερα από περίπου ½ ώρα κατηφορίζει· τώρα επικρατεί πυκνός λευκόγκριζος ασβεστόλιθος. Φτάνει κανείς σε μια μικρή πεδιάδα, που είναι πυκνά σκεπασμένη με μαύρο τυρφώδες έδαφος. Ύστερα από δυο ώρες φτάνει κανείς στην πλαγιά της ράχης που εκτείνεται από την Οίτη προς την ανατολή. Εδώ φαίνεται ένας άλλος χαρακτήρας της χώρας. Η Ρούμελη, δασωμένη, ποτισμένη και με ισχυρή επικάλυψη χώματος, σταματά σαν κομμένη με το μαχαίρι, και λευκόγκριζα, βραχώδη ασβεστολιθικά βουνά φέρουν τον γυμνό χαρακτήρα της Αττικής και του Μοριά. Απλώνεται μια αρκετά μεγάλη πεδιάδα, που όμως χρησιμοποιείται ελάχιστα, διότι έχει ακόμη λίγους κατοίκους κι αυτοί έχουν λίγα ζώα έλξης. Παραπονιούνται ότι η πεδιάδα αυτή είναι πολύ ξερή· τώρα βέβαια φαινόταν μάλλον βαλτώδης, γιατί σε αρκετά σημεία το νερό δεν μπορούσε να απορρεύσει. Στη μέση ελίσσεται ένας βαθιά χαραγμένος ποταμός, τώρα πλάτους μερικών οργιών· είναι ο Κηφισός των αρχαίων, που έρχεται από τη Λίλαια, από τη χώρα των Φωκέων. […] Κατεβήκαμε και φτάσαμε στους πρόποδες του βουνού σε ένα μικρό νεόχτιστο χωριό, το Τραγόμανο. Από ψηλά φαίνεται πολύ φιλικό, ιδίως επειδή μερικά κτήρια ήταν σκεπασμένα με καινούργια κεραμίδια, όταν όμως μπει κανείς μέσα, η εντύπωση από μακριά αντιστρέφεται. Με κόπο μπόρεσα να βρω κατάλυμα σε μια καλαμένια καλύβα, διότι ο δήμαρχος, με τουρκική ενδυμασία, είχε τώρα

> το βράδυ ακόμη να ασχοληθεί με τη μεσημεριανή του ανάπαυση. Οι κάτοικοι ήταν πολύ άξεστοι και πριν από λίγα χρόνια ήταν όλοι ληστές, οι οποίοι, ιδίως στην πεδιάδα, κρύβονταν πίσω από συχνά εντελώς ασήμαντους μικρούς θάμνους ή κάτω από την όχθη των ρυακιών και παραφύλαγαν ταξιδεύοντες εμπόρους κ.ά.»

Την επομένη ο Fiedler συνέχισε μέσω Χαιρώνειας προς τη Λιβαδειά και τα Μέγαρα.

Πηγή: Karl Gustav Fiedler: Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland in den Jahren 1834 bis 1837. Λειψία 1840, τόμ. 1, σ. 132 κ.ε. και 207 κ.ε.

1836 — Καρλ Σαίνβαλντερ (Karl Schönwälder) [Σελ. 110–112]

Ο Ελβετός δάσκαλος Karl Friedrich Schönwälder (γενν. 1805) εκπλήρωσε σε ηλικία 31 ετών μια παλιά επιθυμία του και ταξίδεψε 6 μήνες στην Ελλάδα, πριν στραφεί πάλι προς την Ιταλία. Αν και ενδιαφερόταν οπωσδήποτε για τις αρχαιότητες, ταξίδευε στο νεαρό Βασίλειο της Ελλάδος περισσότερο από περιέργεια και αγάπη για την περιπέτεια. Μιλούσε ελληνικά και ίππευε μόνος με τον αγωγιάτη του μέσα στην ενδοχώρα. Ο Schönwälder επιβιβάστηκε στις 5 Ιουλίου στην Τεργέστη σε ένα ελληνικό φορτηγό πλοίο ξυλείας και έφτασε στις 30 Ιουλίου στην Αθήνα. Στις 9 Αυγούστου νοίκιασε ένα άλογο και ίππευσε προς τη Θήβα και τη Λιβαδειά. Μετά από μια εκδρομή στον Ορχομενό, ο Schönwälder ίππευσε προς τη Χαιρώνεια, τη Δαύλεια και την Αράχωβα.

> «Ολοένα ψηλότερα, στο απότομο χείλος των βράχων, ανέβαινε ο δρόμος προς τον Παρνασσό· το μουλάρι μου πατούσε με σίγουρο βήμα πάνω από τους πιο φοβερούς σκοπέλους. Κάτω μου είχα πρώτα ένα πλατύ ορεινό οροπέδιο, ίσως την Κίρφη, πάνω από αυτό την επιφάνεια του Κορινθιακού κόλπου και πέρα από αυτόν τα βουνά της Πελοποννήσου. Φτάνοντας στο ύψωμα, ίππευσα κάτω στο οροπέδιο Υάμπεια του Παρνασσού· βρίσκεται ακόμη κάτω από την ψηλότερη κορυφή, έχει μήκος περίπου μία ώρα, έχει κοκκινωπό εύφορο έδαφος και καλλιεργείται τώρα από μερικούς αγρότες από τα χωριά στους πρόποδες του Παρνασσού· αυτοί το σπέρνουν την άνοιξη και ανεβαίνουν έπειτα για τη συγκομιδή για δυο μήνες. Τον χειμώνα τον περνούν κάτω. Γι’ αυτό δεν υπάρχει εδώ πάνω χωριό, αλλά οι άνθρωποι κατοικούν κάτω από αχυροσκεπές, που είναι χτισμένες όπως τα δικά μας καλύβια των φυλάκων στα περιβόλια.»

Ο Schönwälder επισκέφθηκε επίσης το Κωρύκειο Άντρο και διανυκτέρευσε σε μία από αυτές τις αχυροκαλύβες, πριν κατεβεί την επομένη στο Καστρί.

> «Ο δρόμος περνούσε πίσω από την Υάμπεια πάνω από βουνά και κοιλάδες και μέσα από χαράδρες· ξαφνικά, σε μια στροφή, βγαίνει κανείς στο ύπαιθρο, και κάτω βρίσκονται ο κόλπος και η πεδιάδα της Κρίσσας, η πολίχνη Γαλαξίδι πάνω σε μια χερσόνησο και δύο νησάκια μπροστά της, και πιο πέρα ολόκληρος ο Κορινθιακός κόλπος. Μια φοβερή σκάλα, τόσο απότομη και κομματιασμένη, ώστε αναγκάστηκα να ξεπεζέψω, οδηγεί κάτω στο Καστρί, που δεν φαινόταν ακόμη. Έπειτα ο δρόμος στρίβει ξαφνικά γύρω από έναν βράχο και έχει φτάσει κανείς στο Καστρί, ένα χωριό ακριβώς κάτω από ένα κάθετο απότμημα βράχου του Παρνασσού. Το χωριό είναι οι αρχαίοι Δελφοί. Πρώτα έφτασα στην πηγή Κασσωτίδα, η οποία σήμερα περιβάλλεται, κατά τον τουρκικό τρόπο, από έναν τοίχο· παρακάτω, ακριβώς κάτω από τη βραχώδη χαράδρα, στην Κασταλία, της οποίας το νερό μαζεύεται σε μια μεγάλη τετράγωνη λεκάνη λαξευμένη στον βράχο. Και στις δύο πηγές έπλεναν οι γυναίκες. Η χαράδρα της Κασταλίας χωρίζει ακόμη και σήμερα το χωριό σε δύο μέρη· το πιο καθαρό νερό αναβλύζει από τον βράχο και κελαρύζει κάτω στη χαράδρα· πάνω από την πηγή είναι λαξευμένη στον βράχο μια στρογγυλή κόγχη, είτε για άγαλμα θεού είτε για εικόνα αγίου. Χαμηλότερα από το χωριό, στην απέναντι όχθη της Κασταλίας, βρίσκεται κάτω από ελιές το μετόχι ενός μοναστηριού· ίππευσα

> κάτω και έστησα το κατάλυμά μου στον ευάερο νάρθηκα της εκκλησίας. […] Το μετόχι μαζί με την εκκλησία στέκει πάνω σε αρχαίες υπέροχες υποδομές ναού. […] Αρχαία κομμάτια κιόνων και κιονόκρανα είναι εντοιχισμένα στην εκκλησία, και το περιφραγμένο δάπεδο μπροστά από τον στάβλο, τόπος διαμονής των κοτών, αποτελείται από ένα ψηφιδωτό σκεπασμένο με κουτσουλιές. Οι μεγάλες υποδομές απλώνονται από το μετόχι ως την Κασταλία, και εξίσου η πλαγιά του βουνού πέρα από τη χαράδρα, όπου πρέπει να βρισκόταν το μεγαλύτερο μέρος των Δελφών και όπου βρίσκεται ακόμη και σήμερα το χωριό Καστρί, είναι διαμορφωμένη σε άνδηρα με τις πιο στέρεες υποδομές, οι οποίες σε τρία σημεία είναι ακόμη πολύ σημαντικές. Εκεί όπου ο δρόμος γυρίζει γύρω από το βουνό προς τα Σάλωνα, πρέπει κάποτε να βρισκόταν ένα μεγάλο κτήριο. […] Ένας από τους μοναχούς, τον οποίο ρώτησα για αρχαιότητες, με οδήγησε μισή ώρα έξω από το μετόχι, όπου υπήρχαν πολυάριθμοι πέτρινοι τάφοι και ανάμεσά τους μια τετράγωνη μαρμάρινη σαρκοφάγος με ανάγλυφα στις πλευρές, δουλεμένη κάπως βιαστικά αλλά με χαρακτήρα· το κάλυμμα κειτόταν μισοσπασμένο δίπλα της. Όχι μακριά από εκεί ήταν λαξευμένη στον βράχο μια τυφλή πύλη· η πλάκα του βράχου είχε ραγίσει και μια συκιά είχε φυτρώσει από μέσα. Το απόγευμα αποχαιρέτησα τους καλούς κοινοβιάτες και συνέχισα προς τα Σάλωνα.»

Ο έπαρχος των Σαλώνων πρότεινε στον Schönwälder να ιππεύσει μαζί του ως το Ζητούνι, κι έτσι μια συντροφιά 5 ιππέων και μερικών πεζών ξεκίνησε το επόμενο πρωί προς τα βόρεια. Μέσω του περάσματος της Τοπόλιας πήγαν στο χάνι της Γραβιάς, μέσα από την πεδιάδα του Κηφισού, ανέβηκαν και κατέβηκαν τον Καλλίδρομο, ώσπου η ομάδα, ύστερα από περισσότερες από δέκα ώρες ιππασίας, έφτασε στη γέφυρα του Σπερχειού και στο χάνι της Ελλάδας (Hellada). Στις 18 Αυγούστου ο Schönwälder έφτασε στο Ζητούνι / Λαμία, το οποίο άφησε ήδη τέσσερις ημέρες αργότερα με κατεύθυνση τον νότο. Μέσω των Θερμοπυλών ίππευσε προς τον Μώλο και διανυκτέρευσε στο Κανούργιο. Στις 23 Αυγούστου ίππευσε κατά μήκος της ακτής ως τον Δαφνούντα / Άγιο Κωνσταντίνο· προφανώς ήταν ευκολότερο να ιππεύει κανείς κατευθείαν πάνω στην ακρογιαλιά παρά στα μονοπάτια που βρίσκονταν βαθύτερα στην ενδοχώρα. Το επόμενο πρωί ο Schönwälder έφτασε στην Αταλάντη και ίππευσε παρακάτω προς τον Προσκυνά και το Μαρτίνο. Αφού επέστρεψε στην Αθήνα, ο Schönwälder αρρώστησε και αναγκάστηκε να αναβάλει το ταξίδι του στην Πελοπόννησο κατά τέσσερις εβδομάδες. Στα μέσα Δεκεμβρίου 1836 βρισκόταν στην Πάτρα, για να περιμένει το αυστριακό ταχυδρομικό πλοίο, με το οποίο ήθελε να επιστρέψει στην Ανκόνα. Η άφιξη του πλοίου αναμενόταν ξανά και ξανά μάταια, ώσπου έφτασε τελικά στις 10 Ιανουαρίου 1837.

Πηγή: Karl Schönwälder: Erinnerungen an Griechenland. Μπρίγκ 1838, σ. 102 κ.ε.

1836 — Χέρμαν πρίγκιπας φον Πύκλερ-Μουσκάου (Hermann Fürst von Pückler-Muskau) [Σελ. 112–115]

Ο πρίγκιπας Hermann von Pückler-Muskau (1785–1871), καλοζωιστής, φιλοταξιδιώτης συγγραφέας και αρχιτέκτονας τοπίου, ήρθε τον Νοέμβριο του 1835 μέσω Πάτρας στην Αθήνα και έγινε εκεί δεκτός από την κοινωνία με χαρά. Την άνοιξη του 1836 ξεκίνησε για ένα εκτεταμένο ταξίδι στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά. Ο Pückler ήταν ένας οξύγλωσσος, απροκατάληπτος παρατηρητής, που δεν συμμεριζόταν την επικρατούσα εξιδανίκευση της Ελλάδας. Ταξίδεψε πράγματι στην Αρκαδία και ανακάλυψε εκεί το αντίθετο από εκείνο που κλασικοί ποιητές όπως ο Goethe και ο Schiller εννοούσαν με την Αρκαδία. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1836 ήταν πίσω στην Πάτρα και επιβιβάστηκε με συνοδούς, υπηρέτες, άλογα και σκυλιά για την Άμφισσα / Σάλωνα. Στις 19 Σεπτεμβρίου ο Pückler επισκέφθηκε τους Δελφούς και ίππευσε προς την Αράχωβα, από όπου έκανε μια παράκαμψη στη Σχιστή και την επομένη στο Κωρύκειο Άντρο. Μια χιονοθύελλα εμπόδισε μια παραπέρα ανάβαση στην κορυφή του Παρνασσού και έσπρωξε τους ταξιδιώτες παρακάτω, στο ορεινό χωριό Αγκούρια (Αγόριανη).

«Η επόμενη ημέρα αποδείχθηκε επίσης συννεφιασμένη, και αν και τα σύννεφα δεν μας περιέκλειαν πια, έβρεχαν συχνά από ψηλά επάνω μας. Ο οικοδεσπότης μου μου είχε μιλήσει για ένα Ελληνικόν Κάστρον, που βρισκόταν μία ώρα από εδώ, και δέχτηκα την παράκαμψη, παίρνοντας την κατεύθυνσή μου κατά μήκος ενός αρκετά μεγάλου ορεινού ρέματος, στο οποίο οι Έλληνες, ως συνήθως, δεν ήξεραν να δώσουν άλλο όνομα παρά Ποταμός. Όσο κοπιαστικός κι αν ήταν ο δρόμος, δεν είχα όμως λόγο να μετανιώσω για την απόφασή μου. Εκεί όπου η οροσειρά του Παρνασσού καταλήγει στις εύφορες πεδιάδες της Δρυοπίας και της Ελάτειας, την απέναντι πλευρά των οποίων οριοθετεί η Οίτη, προβάλλει δίπλα σε μια βαθιά χαράδρα ένας κάθετα αποκομμένος βράχος, πάνω στον οποίο διακρίναμε ήδη από μακριά, μέσα από τη λόχμη, αρχαία τείχη με έναν ψηλό πύργο. Όταν φτάσαμε εκεί και ξεπεζέψαμε για καλύτερη εξέταση, μπορέσαμε να εποπτεύσουμε όχι μόνο τα εν μέρει αξιοσημείωτα καλά διατηρημένα κατάλοιπα της ακρόπολης, αλλά και ολόκληρη την περίμετρο των αρχαίων τειχών της πόλης, τα οποία, κατεβαίνοντας στον απότομο βράχο, εκτείνονται ακόμη μακριά μέσα στην πεδιάδα, και μέσα στα οποία τώρα, πάνω στα συντρίμμια παλαιών κτηρίων, έχουν φυτρώσει μερικές ωραίες συστάδες γέρικων φτελιών. Ολόκληρη η θέση, όπως και η περίσταση ότι στη χαράδρα δίπλα πηγάζει ο φωκικός Κηφισός, του οποίου τη βουή ακούγαμε ως εκεί πάνω, δεν άφηναν καμία αμφιβολία ότι είχαμε μπροστά μας τα κατάλοιπα της Λιλαίας. Αυτά τα ερείπια είναι εξαιρετικά γραφικά, καλύτερα διατηρημένα από τα περισσότερα άλλα του είδους στη βόρεια Ελλάδα, και χωρίς καμία νεότερη πρόσμειξη. Στην κοιλάδα, όπου κατεβήκαμε πεζοί σκαρφαλώνοντας πάνω στα ίδια τα τείχη της πόλης, ενώ αφήσαμε τα άλογά μας να πάρουν πιο άνετο δρόμο, βρήκαμε έπειτα και μία από τις αρχαιότερες πύλες της Λιλαίας, πυκνά σκεπασμένη από συκιές και θάμνους, και παρατηρήσαμε έπειτα, πιο πέρα, δίπλα σε μια δεύτερη συστάδα φτελιών, αρκετά ωραία κατάλοιπα πολυγωνικών τειχών που στήριζαν έναν λόφο. Χίλια βήματα από εκεί βρίσκεται μια τουρκική κρήνη, όπου στάθμευε μια συντροφιά ταξιδευόντων Ελλήνων με τα υποζύγιά τους, συμπληρώνοντας έτσι με τον πιο ευχάριστο τρόπο την εικόνα παλαιών και νέων χρόνων. Αφού ποτίσαμε και τα άλογά μας, που τα ξαναβρήκαμε εδώ, ιππεύσαμε χωρίς δρόμο και μονοπάτι σε ευθεία γραμμή διασχίζοντας την άλλοτε τόσο εύφορη, τώρα σχεδόν ερημωμένη, αλλά παρ' όλα αυτά πράσινη πεδιάδα και τον τώρα πολύ ρηχό Κηφισό ως την απέναντι οροσειρά, πράγμα που μας πήρε περίπου δύο ώρες. […]

Μπαίνει κανείς τώρα, εισχωρώντας βαθύτερα στην Οίτη, στη χώρα της Λοκρίδας, περνά το χωριό Τερνίτσα και ανεβαίνει επί ώρες πολύ απότομα μέσα σε πυκνούς θάμνους αειθαλών. Μπροστά μας ο αέρας καθάριζε τώρα και ένας γαλάζιος ουρανός μας τύλιξε, ενώ στην πεδιάδα πίσω μας έβρεχε ακόμη δυνατά. Αυτό ήταν ένα πολύ ευτυχές γεγονός, διότι, φτάνοντας στο ψηλότερο σημείο του περάσματος της Οίτης, ξεδιπλώθηκε εντελώς απρόσμενα ένα λαμπρό θέαμα μπροστά μας. Κοιτάξαμε μέσα σε μια βαθιά, μακρόσυρτη χαράδρα που απλωνόταν στο τέλος της, της οποίας οι πλευρές, ύψους πάνω από χίλια πόδια, ήταν σκεπασμένες με τόσο πυκνό δάσος από έλατα και βελανιδιές, ώστε σχεδόν πουθενά δεν έμενε ορατό κενό, αν και μεγάλο μέρος του είχε καταστραφεί από μια πυρκαγιά, η οποία όμως δεν είχε ρίξει τα δέντρα, αλλά μόνο είχε μετατρέψει το μαυροπράσινο χρώμα τους σε κόκκινο. Φυσικά βραχώδη τείχη και βίγλες στεφάνωναν την κορυφή των δασωμένων κορυφογραμμών, πολύ όμοια με ορισμένες περιοχές της Σαξονικής Ελβετίας. Στη βάση της χαράδρας στεκόταν, περίπου σε απόσταση μισής ώρας σε ευθεία γραμμή, το βενετικό κάστρο της Βοδονίτσας, και πίσω του βρισκόταν, σαν στενή λίμνη, ο Μαλιακός κόλπος· στην απέναντι όχθη του εποπτεύαμε τη Θεσσαλία, που υψωνόταν στην οροσειρά της Όθρυος, στο σκοτεινό φόντο της οποίας πολλά λευκά πυργάκια άστραφταν εκτυφλωτικά στον ήλιο. Δεξιά πρόβαλλε η βορειοδυτική άκρη της Εύβοιας, και ανάμεσα σε αυτήν και στην οροσειρά της Όθρυος, απλωμένη ως τον έσχατο ορίζοντα, αντίκρισα για πρώτη φορά την Ευρωπαϊκή Τουρκία — πρώτα μέσα σε αυτήν, στον κόλπο του Βόλου, το μυτερό, βαθυγάλαζο Πήλιο, πίσω του την κολοβή, ωχρή Όσσα, και σαν ομίχλη τον ιερό Όλυμπο! Όποιον δεν τον ενθουσιάζει αυτή η θέα, ας μείνει για όλη του τη ζωή καθισμένος πίσω από τη σόμπα του — εμένα με έκανε βαθιά ευτυχισμένο!»

Μέσω του «άθλιου χωριού» Βοδονίτσα ο Pückler-Muskau ίππευσε προς τις Θερμοπύλες και το Ζητούνι / Λαμία. Στη Θεσσαλία μαινόταν για μία ακόμη φορά η πανώλη, γι' αυτό ο Pückler-Muskau στράφηκε ξανά προς τον νότο. Διέσχισε τον Σπερχειό στο χάνι της Ελλάδας (Hellada), ακολούθησε ένα απότομο ορεινό μονοπάτι μέσα από πυκνό δάσος και έφτασε στο Παλαιοχώρι, ένα χωριό από αχυροκαλύβες, όπου έφαγε για δείπνο χήνα στη σούβλα. Το επόμενο πρωί ο Pückler-Muskau συνέχισε με τον υπηρέτη του προς την Αμφίκλεια / Δαδί:

> «Μέσα από ένα άλσος άγριων οπωροφόρων πήραμε πρώτα την κατεύθυνσή μας προς την Καμάρα, που καταστράφηκε στον πόλεμο, με τα ερείπια ενός οχυρού πύργου, στους πρόποδες της Οίτης, όπου βρίσκονται κοντά και μερικά ίχνη αρχαίων κτηρίων· έπειτα διασχίσαμε την πεδιάδα προς τα νότια, περάσαμε τον Κηφισό από μια μυτερή τουρκική τοξωτή γέφυρα και φτάσαμε σε δύο ώρες στον άλλοτε αξιόλογο τόπο Δαδί. Από τα 700 σπίτια που αριθμούσε άλλοτε, το μισό βρίσκεται ακόμη σε ερείπια, και από το ελληνικό κάστρο δεν έχει απομείνει σχεδόν τίποτε. Ένα αξιόλογο μοναστήρι βρίσκεται σαν φωλιά πουλιού ψηλά από πάνω, στην πλαγιά του Παρνασσού. Εντυπωσιακή ήταν σε όλους τους τόπους αυτής της πεδιάδας η ομορφιά του γυναικείου φύλου. […]
>
> Μέσα από ένα πέρασμα που φέρει αμυδρά ίχνη αρχαίας οχύρωσης και στο τέλος του οποίου βρίσκεται ένα πηγάδι, φτάσαμε, λίγο μετά το Δαδί, στην πεδιάδα της Ελάτειας. Ιππεύοντας πάντοτε στους πρόποδες του Παρνασσού, του οποίου οι απότομες πλαγιές είναι πυκνά κατάφυτες με πευκοδάση, και από τις βραχώδεις χαράδρες του οποίου ξεπηδούν μερικές φορές βουίζοντας ορεινά ρέματα, φτάσαμε ύστερα από άλλες δύο ώρες, ανάμεσα σε αμπέλια και χωράφια με καλαμπόκι, στη Βελίτσα, την αρχαία Τιθορέα, έναν τόπο που η παράξενη, άγρια ρομαντική θέση του τον κάνει τον πιο ενδιαφέροντα όλης αυτής της περιοχής. Ακριβώς πίσω του υψώνεται στα νότια ένας τεράστιος κάθετος βράχος, στους σκοπέλους του οποίου, όπως διηγείται ο Ηρόδοτος, κατέφυγαν οι κάτοικοι όταν πλησίαζαν οι Πέρσες· στην ανατολική πλευρά ξεχύνεται από τον Παρνασσό ο Κακάζεμα (ο αρχαίος Καχάλης) μέσα σε μια φοβερή άβυσσο. Τα βραχώδη τοιχώματα και από τις δύο πλευρές γέρνουν σχεδόν από πάνω και είναι γεμάτα σπήλαια, στα οποία είδαμε εν μέρει κλεισμένα ζώα, που από εδώ σίγουρα δεν μπορούν να δραπετεύσουν. Σε αυτή τη φυσική άμυνα της πόλης προσαρτάται στα νότια η αρχαία ακρόπολη του τρίτου και τέταρτου τρόπου δόμησης, από την οποία ένας πύργος είναι σχεδόν ακόμη ακέραιος, και δυτικά τρέχει έπειτα από εδώ ένα τείχος με πολλούς μικρότερους πύργους και μια πύλη, που χρησιμοποιείται ακόμη και τώρα, ψηλά ως τον βράχο που αναφέραμε στην αρχή· όλα αυτά μαζί πρέπει σίγουρα να είχαν κάνει εκείνη την εποχή την Τιθορέα, η οποία αποτελούσε την είσοδο στον Παρνασσό από αυτή την πλευρά, όπως οι Δελφοί από την άλλη, έναν από τους πιο οχυρούς τόπους της Φωκίδας. Ο τόπος περιέχει τώρα περίπου 100 στέρεα σπίτια με κεραμοσκεπές, είναι χαριτωμένα διάσπαρτος με δέντρα και θάμνους και πλούσιος σε υπέροχες πηγές.»

Από την Τιθορέα / Βελίτσα ο Pückler-Muskau και οι σύντροφοί του ίππευσαν παρακάτω προς το Τουρκοχώρι, την Ελάτεια, τη Χαιρώνεια και τη Λιβαδειά, όπου έφτασαν την 1η Οκτωβρίου 1836.

Πηγή: Der Vorläufer, vom Verfasser der Briefe eines Verstorbenen (ψευδ. του Hermann von Pückler-Muskau). Στουτγκάρδη 1838, σ. 31 κ.ε.

1837 — Χάινριχ Νικολάους Ούλριχς (Heinrich Nikolaus Ulrichs) [Σελ. 115–116]

Ο κλασικός φιλόλογος Heinrich Nikolaus Ulrichs (1807–1843) συνόδευσε τον βασιλέα Όθωνα το 1833 στην Ελλάδα και έγινε καθηγητής λατινικών στο νεοσύστατο γυμνάσιο της Αίγινας, που ένα χρόνο αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Το 1837 ανέλαβε μια έδρα λατινικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τη χρονιά αυτή ταξίδεψε με τον πρωτοδίκη Bodly στη Φωκίδα και τη Βοιωτία· το κέντρο βάρους αυτού του ταξιδιού ήταν οι Δελφοί, που περιγράφονται από αυτόν διεξοδικά. Ένα χρόνο αργότερα επανέλαβε αυτό το ταξίδι με τη σύζυγό του. Όταν ο Όθων αναγκάστηκε το 1843 να απολύσει όλους τους ξένους από τη

δημόσια υπηρεσία, ο Ulrichs, όπως και ο φίλος του Ross, αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Δυστυχώς πέθανε την ίδια χρονιά στην Αθήνα από πυρετό.

Το πρώτο μέρος των ταξιδιωτικών του περιγραφών κυκλοφόρησε το 1840 και περιέχει την πολύ εκτενή περιγραφή του πρώτου του ταξιδιού στη Φωκίδα και τη Βοιωτία, στην οποία προσπαθεί να συνδέσει τις αρχαίες πηγές με τα δεδομένα επί τόπου. Τον Αύγουστο του 1837 ο Ulrichs αποβιβάστηκε στο λιμάνι των Σαλώνων, επισκέφθηκε από εκεί την Κίρρα, περιπλανήθηκε στην Κρισαία πεδιάδα και έφτασε στο Χρισσό:

> «Το χωριό αυτό πήρε το όνομά του από την Κρίσα με μια μικρή αλλαγή, χάρη στην οποία του δόθηκε το όχι ακατάλληλο όνομα του χρυσού χωριού. Είναι ένα από τα πιο εύπορα και ωραιότερα της Ελλάδας, περιτριγυρισμένο από πράσινους κήπους, τους οποίους ποτίζουν τέσσερις πλούσιες πηγές, που αναβλύζουν μέσα στο ίδιο το χωριό σε διάφορα σημεία από τον βράχο. Είναι εντυπωσιακό ότι τα κατάλοιπα μιας αρχαίας πόλης κοντά στο Χρισσό δεν έχουν ερευνηθεί ως τώρα, παρόλο που φαίνονται καθαρά από το χωριό. Η πλαγιά του Παρνασσού, στην οποία βρίσκεται το χωριό, καταλήγει, όπως είδαμε παραπάνω, προς τα νότια, προς την Κρισαία πεδιάδα, σε μια μακριά βραχώδη προεξοχή, η οποία πέφτει νοτιοανατολικά προς τον Πλειστό με κάθετα τοιχώματα. Στο νότιο άκρο στέκει η εκκλησία των Αγίων Σαράντα. Αυτά περιβάλλουν σε ευρύ κύκλο τα κατάλοιπα πανάρχαιων πολυγωνικών τειχών, που διακόπτονται μόνο εκεί όπου τα απότομα βραχώδη τοιχώματα κάνουν αδύνατη κάθε ανάβαση. Αυτά είναι τα τείχη της ομηρικής Κρίσας. […] Το πλάτος του βόρειου τείχους, που απέχει μόνο δέκα λεπτά από το χωριό, φτάνει τα δεκαοκτώ πόδια, του δυτικού, όπου η πλαγιά είναι πιο απότομη, τα δώδεκα πόδια. Η κατασκευή είναι χοντροκομμένη, και μεγάλοι ογκόλιθοι μήκους τεσσάρων έως πέντε ποδών εναλλάσσονται με μικρότερους. Μεμονωμένοι ογκόλιθοι είναι μεγαλύτεροι, και ένας στο βόρειο τείχος, όπου ίσως υπήρχε πύλη, έχει μήκος οκτώ πόδια. Τα πολύγωνα στενεύουν ως επί το πλείστον σφηνοειδώς προς το εσωτερικό του τείχους, το οποίο είναι γεμισμένο με χώμα και μικρές πέτρες. Στη δυτική πλευρά, όχι μακριά από τη γωνία που σχηματίζει με τη βόρεια πλευρά, έχει διατηρηθεί μια στενή πύλη, που σχηματίζεται από μακριές χοντροπελεκημένες πέτρες και δεν ήταν πλατύτερη απ’ όσο χρειαζόταν για να περάσει ένας άνθρωπος τη φορά.»

Από την Κίρρα ο Ulrichs έφτασε στο Καστρί και στους Δελφούς, στους οποίους αφιερώνει πέντε κεφάλαια. Ένα ακόμη κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάβασή του στον Παρνασσό. Μέσω της Αράχωβας και του στενού του Ζεμενού ο Ulrichs έφτασε στη Σχιστή και στη Δαύλεια, τον Πανοπέα και τη Χαιρώνεια.

Ο Ulrichs περιόδευε συχνότερα στη Φωκίδα, όμως δυστυχώς από τα μεταγενέστερα ταξίδια του δεν υπάρχουν σημειώσεις. Μόνο μια τοπογραφική περιγραφή της Τιθορέας βρίσκεται στο όγδοο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου των «Reisen und Forschungen» του.

Πηγή: Heinrich Nikolaus Ulrichs: Reisen und Forschungen in Griechenland. Erster Theil: Reise über Delphi durch Phocis und Böotien bis Theben. Βρέμη 1840.
Zweiter Theil: Topographische und archäologische Abhandlungen. Επιμ. A. Passow. Βερολίνο 1863, σ. 114 κ.ε.

1838 — Ουίλλιαμ Μιουρ (William Mure) [Σελ. 116–117]

Ο William Mure (1799–1860) ήταν Σκωτσέζος πολιτικός, που είχε σπουδάσει στο Εδιμβούργο και στη Βόννη. Με έντονο ιστορικό ενδιαφέρον ταξίδεψε στην Ελλάδα εφοδιασμένος με κάθε λογής φιλολογικές πηγές. Δυστυχώς άγγιξε τη Φωκίδα μόνο στον κλασικό «σύντομο» δρόμο από την Ιτέα στη Δαύλεια.

Ο Mure ήρθε με το πλοίο από το Μεσολόγγι, έπλευσε στον Κορινθιακό κόλπο και αποβιβάστηκε στη Σκάλα, το λιμάνι των Σαλώνων. Μέσω Χρισσού έφτασε στους Δελφούς, όπου περιεργάστηκε τον τόπο πολύ διεξοδικά. Στις 5 Μαρτίου 1838 έφυγε από τους Δελφούς με κατεύθυνση την Αράχωβα:

> «Η προσοχή μου είχε στραφεί ιδιαίτερα, από τους Γερμανούς φίλους μου στο Μεσολόγγι, στην ομορφιά των γυναικών της Αράχωβας, η οποία πράγματι διαπίστωσα ότι ήταν πολύ γενικά ξακουστή. Απογοητεύτηκα, ίσως εν μέρει για αυτόν ακριβώς τον λόγο. Είχα καλή ευκαιρία να σχηματίσω γνώμη, αφού περάσαμε από αρκετές βρύσες όπου ήταν μαζεμένες πολλές από αυτές, και είδαμε πολλές να εργάζονται στα χωράφια κοντά στην άκρη του δρόμου. Το χωριό πράγματι φαινόταν να αφθονεί σε γυναίκες και να είναι πολυάνθρωπο και ακμαίο, και οι κάτοικοί του, γενικά, μια όμορφη φυλή. Οι άνδρες όμως μου φάνηκαν να έχουν το πλεονέκτημα έναντι των γυναικών. […] Οι γυναίκες είναι επίσης ψηλές και εύρωστες, με στρουμπουλά πρόσωπα, φρέσκια επιδερμίδα και έντονη τάση για παχυσαρκία· διαφέρουν πολύ έντονα, σε όλα αυτά τα σημεία, από εκείνες της γειτονικής περιοχής και της Ελλάδας γενικά, οι οποίες είναι ως επί το πλείστον ισχνές και μελαψές. […]
>
> Στη δυτική βάση του λόφου της Αράχωβας περνάμε, στην αριστερή πλευρά του δρόμου, ακριβώς πριν αυτός διασχίσει ένα μικρό ρυάκι, τις υποδομές ενός μνημείου, προφανώς ταφικού χαρακτήρα, αποτελούμενες από ογκώδη ελληνική τοιχοποιία· ίσως την εσωτερική επένδυση ενός τύμβου. Σε μικρή απόσταση, προς την ίδια κατεύθυνση, πάνω σε ένα ασήμαντο ύψωμα, βρίσκονται τα ερειπωμένα τείχη ενός μικρού ελληνικού φρουρίου.
>
> Ο τόπος του θανάτου του Λαΐου τοποθετείται στο σημείο όπου ο δρόμος προς το Δίστομο, την αρχαία Άμβρυσσο, και από εκεί προς τον Κορινθιακό κόλπο, στρίβει δεξιά από εκείνον που οδηγεί στη Δαύλιδα και τη Θήβα. Λέγεται τώρα Στενή ή στενό του Ζεμενού. Το τελευταίο όνομα αποδίδεται επίσης σε ένα χάνι, ένα ή δύο μίλια από τη Στενή, προς την πλευρά των Δελφών, όπου σταματήσαμε για να ξαποστάσουμε το μεσημέρι. Από εδώ φαίνεται ότι είναι κοινό για ολόκληρη τη στενή κοιλάδα κάτω από την Αράχωβα. Το περίφημο τρίστρατο ή σταυροδρόμι βρίσκεται στη βάση μιας μακριάς ευθείας κατηφόρας, πάνω στην οποία είναι σκορπισμένα τα ερείπια ενός τείχους χοντροκομμένης τοιχοποιίας, τραβηγμένου από λόφο σε λόφο. Πίσω από αυτό το προπύργιο οι Έλληνες απέκρουσαν με επιτυχία μια απόπειρα των Τούρκων να εισχωρήσουν στην κοιλάδα, στη διάρκεια του πρόσφατου πολέμου. Δεν μπόρεσα να ταυτίσω, στον ανοιχτό χώρο της διακλάδωσης των δρόμων, τους τύμβους που αναφέρει ο Gell.»

Μέσω Δαύλειας, Πανοπέως και Χαιρώνειας ο Mure έφτασε στον Ορχομενό και τη Λιβαδειά.

Πηγή: William Mure: Journal of a tour in Greece and the Ionian Islands. Εδιμβούργο 1842, τόμ. 1, σ. 169 κ.ε.

1838 — Γιόχαν Γκρέβερους (Johann Greverus) [Σελ. 117–118]

Ο καθηγητής και διευθυντής γυμνασίου από το Όλντενμπουργκ Johann Paul Ernst Greverus (1789–1859) επισκέφθηκε επίσης το 1838 την Ελλάδα. Το ταξίδι του στη Φωκίδα περιορίστηκε, στη διάρκεια του πλου του από την Πάτρα στην Κόρινθο, σε μια εκδρομή από το λιμάνι της Άμφισσας / Σαλώνων στους Δελφούς και πίσω. Επισκέφθηκε την Κασταλία πηγή, όπου και σε αυτόν έκαναν εντύπωση οι γνωστές πλύστρες, και συνεχίζει:

> «Από τον παλαιό ξακουστό ναό του Απόλλωνα δεν βρίσκει κανείς κανένα βέβαιο ίχνος, άρα ούτε από το σπήλαιο του τρίποδα της Πυθίας. […] Κατά τα άλλα, στους Δελφούς δύσκολα θα βρεθούν πολλές αρχαιότητες και καλλιτεχνικοί θησαυροί, αφού το έδαφος αποτελείται ως επί το πλείστον από καθαρό βράχο. Το πιθανότερο στη νότια πλαγιά και προς τον Πλειστό, καθώς και στην ίδια την κοιλάδα. Στους Δελφούς βρίσκονται, κατά τη μαρτυρία του δημάρχου, επίσης λίγα μόνο νομίσματα, κι όμως θα πίστευε κανείς ότι εξαιτίας των ιερών πολέμων θα έπρεπε ακριβώς εδώ να έχουν σκορπιστεί πολλά χρήματα. — Αντίθετα, δεν μπορεί κανείς παρά να βρίσκει φυσικό ότι δεν υπάρχουν ερείπια: όσα ερείπια έχουν απομείνει στην Ελλάδα αποτελούνται ως επί το πλείστον από θεμέλια. Αυτά όμως δεν χρειάζονταν πάνω στο βραχώδες έδαφος, και η ανωδομή έχει, όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα, έτσι και εδώ, εν μέρει φθαρεί από τον χρόνο, εν μέρει χρησιμοποιηθεί για νέα κτίσματα. Πολ-

> λές πέτρες μπορεί επίσης να γλίστρησαν κάτω στην πλαγιά του βουνού και να σκεπάστηκαν με χώμα στη διάρκεια των αιώνων. Η θέση του Καστριού είναι δηλαδή ακριβώς όπως την περιγράφει ο Παυσανίας, ο οποίος ονομάζει τη θέση των Δελφών απότομα ανηφορική.»

Πηγή: Johann Paul Ernst Greverus: Reise in Griechenland. Βρέμη 1839, σ. 212 κ.ε.

1839 — Κρίστιαν Αουγκούστ Μπράντις (Christian August Brandis) [Σελ. 118–119]

Ο καθηγητής φιλοσοφίας της Βόννης Christian August Brandis (1790–1867) ήρθε το 1837 ως σύμβουλος του Υπουργικού Γραφείου (Kabinettsrat) του βασιλέα Όθωνα στην Ελλάδα και έμεινε δύο χρόνια. Μετά την απόλυσή του το 1839 επέστρεψε στη Βόννη.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του ταξίδεψε αρκετές φορές στην ελληνική ηπειρωτική χώρα: την άνοιξη και το φθινόπωρο του 1837 και του 1838 με εναλλασσόμενους συνοδούς και κυρίως το φθινόπωρο του 1838 και την άνοιξη του 1839 στην ακολουθία του ελληνικού βασιλικού ζεύγους. Τα ταξιδιωτικά του σκαριφήματα δεν δημοσιεύθηκαν ως ταξιδιωτικό ημερολόγιο, αλλά αποτελούν μάλλον ένα εγχειρίδιο της τρέχουσας κατάστασης της Ελλάδας σε γεωγραφική διάταξη. Αρχίζει με τα βόρεια σύνορα του βασιλείου, περιγράφει έπειτα τη δυτική ακτή ως την Πάτρα, περνά στον Κορινθιακό κόλπο με τη νότια ακτή της Ρούμελης και κλείνει τον κύκλο με την ανατολική ακτή ως τη Λαμία. Ακολουθούν οι οροσειρές και οι περιοχές του εσωτερικού της χώρας. Δυστυχώς με αυτόν τον τρόπο περιγραφής έχει γίνει σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί μια ακριβής πορεία του ταξιδιού. Βέβαιο είναι πάντως ότι η ακολουθία του βασιλέα ταξίδεψε τον Μάιο του 1839 από τη Χαιρώνεια στη Φωκίδα:

> «Από συντομότερο δρόμο φτάνει κανείς στο Τουρκοχώρι, αν διασχίσει, κατευθείαν από τον λέοντα της Χαιρώνειας, την κοιλάδα του Κηφισού, στην αρχή βαλτώδη, πιο πάνω πολύ εύφορη, και αφήσει αριστερά τα ερείπια των Παραποταμίων.[31] Ακόμη κι αν δεν είναι δυνατό να επισκεφθεί κανείς την τόσο ξακουστή στην αρχαία πολεμική ιστορία Ελάτεια κοντά στο Δραγομάνι [Δραχμάνι], μια μικρή ώρα από το Τουρκοχώρι, και να περιπλανηθεί από εκεί στην πλευρική κοιλάδα των Αβών και της Υαμπόλεως, που χωρίζεται από την κοιλάδα του Κηφισού με μια χαμηλή ράχη, — αξίζει σε υψηλό βαθμό και έτσι η εκδρομή στο Τουρκοχώρι, ένα μικρό χωριό από καλύβες και λίγα διώροφα σπίτια, στο οποίο φτάνει κανείς σε 2½ ώρες από τη Χαιρώνεια. Ήδη ο Θεόφραστος εξυμνεί το σιτάρι της Ελάτειας ως κατά το ήμισυ πλουσιότερο σε αλεύρι από το συνηθισμένο, και και τώρα είναι, όπως και το καλαμπόκι, σε αυτό το μέρος της κοιλάδας του Κηφισού εξαιρετικής ποιότητας. Επιπλέον, η θέα ακόμη και από το χωριό προς τις ανατολικές και βόρειες πλαγιές του Παρνασσού είναι εξαιρετικά ωραία, ιδίως προς τη Βελίτσα, που απέχει μόλις 1½ ή 2 ώρες, και προς το βραχώδες άνδηρο από πάνω της, μέσα στο οποίο υπάρχουν τα πολλά σπήλαια, που χρησίμευσαν τόσο συχνά, σε αρχαίους και νέους χρόνους, ως καταφύγιο για τους κατοίκους αυτών των περιοχών, όταν πιέζονταν από εχθρικές επιδρομές. […] Ακόμη περισσότερο διευρύνεται η θέα πάνω από τα βορειοανατολικά του Παρνασσού και την άνω κοιλάδα του Κηφισού, αυτό το γονιμότερο τμήμα της αρχαίας Φωκίδας· μάλιστα αγκαλιάζει και τη Δωρίδα που συνορεύει με αυτήν στα βόρεια, αν ανέβει κανείς στη ράχη στην οποία βρίσκεται το Τουρκοχώρι. Ταυτόχρονα ανοίγεται, στο ψηλό πέρασμα της κορυφής, όπου φτάνει κανείς πάνω από πλούσια ποτισμένα ορεινά λιβάδια, η θέα προς τις νότιες πλαγιές της Οίτης, προς τις κορυφές της Εύβοιας, και πλουσιότερη αφθονία και μεγαλύτερη ποικιλία λουλουδιών δεν έχω σχεδόν βρει πουθενά, όσο σε αυτή τη ράχη, όπως και στις πλούσια κατάφυτες χαράδρες του όρους των Βασιλικών (Κνημίς), μέσα από τις οποίες, μέσω του μικρού χωριού Ρεγγίνη, που βρίσκεται ρομαντικά σε μία από αυτές, η βασιλική πομπή κινήθηκε στις 12 Μαΐου 1839 προς τον Μώλο της Λοκρίδας.»

31. Ο Brandis εννοεί εδώ μάλλον τον Πανοπέα.

Ακολουθεί η περιγραφή της Δαύλειας, της Αράχωβας και των Δελφών.

Πηγή: Christian August Brandis: Mittheilungen über Griechenland. Erster Theil: Reiseskizzen. Λειψία 1842, σ. 250 κ.ε.

1839 — Γιόζεφ Ρουσέγκερ (Joseph Russegger) [Σελ. 120–121]

Ο Joseph Russegger (1802–1863) σπούδασε στην Ακαδημία Μεταλλείων και Δασών του Σέμνιτς στην Αυστρία. Το 1835 ανέλαβε για λογαριασμό της αυστριακής κυβέρνησης τη διεύθυνση μιας επιστημονικής αποστολής για την έρευνα των γεωλογικών κοιτασμάτων της Αιγύπτου. Από την Αίγυπτο περιόδευσε τη Λεβάντε, τη Μικρά Ασία και, για λογαριασμό του βασιλέα Όθωνα, και την Ελλάδα. Οι ταξιδιωτικές του περιγραφές περιέχουν κυρίως τις γεωγνωστικές συνθήκες· οι υπόλοιπες συνθήκες του ταξιδιού είναι σύντομα διατυπωμένες, και οι αρχαίοι τόποι τον εντυπωσίασαν μόνο εν μέρει.

Ο Russegger ήρθε στην Αθήνα, περιόδευσε την Αττική και έμεινε έναν μήνα στην Εύβοια. Από τη Χαλκίδα ίππευσε προς τη Θήβα και τη Λιβαδειά, την οποία άφησε στις 14 Μαΐου 1839:

> «Νωρίς το πρωί αφήσαμε τη Λιβαδειά· όχι όμως με χαρούμενη διάθεση· διότι ο Φίλιππος είχε πράγματι πυρετό κι εγώ είχα τη βασιμότερη προοπτική να τον αποκτήσω σύντομα. Αργά ιππεύσαμε ως τη μικρή οροσειρά, μια απόληξη του Παρνασσού, από το ύψωμα της οποίας, που λέγεται Κέρατα, ο δρόμος κατεβαίνει στην πεδιάδα της Χαιρώνειας. Μια γέφυρα μας πέρασε πάνω από τον Κηφισό, που αυτή την εποχή του χρόνου είχε ακόμη σημαντικά ψηλά νερά, και γύρω στο μεσημέρι φτάσαμε στη Μπογδάνα με την ωραία της κρήνη και τα ερείπια φρουρίων. Οι κάτοικοι γιόρταζαν ακριβώς τη γιορτή του αγίου Αθανασίου και μας φόρτωσαν, εμάς τους ξένους, με περισσότερη φιλοξενία απ’ όση φαινόταν ωφέλιμη για εμάς, τους φτωχούς υποψήφιους πυρετικούς. Αποφύγαμε λοιπόν τους πειρασμούς των διάφορα ψημένων αρνιών κ.λπ., τους οποίους σε άλλη περίσταση με κανέναν τρόπο δεν θα είχαμε απορρίψει ντροπαλά, και συνεχίσαμε το ταξίδι μας πάνω από τα υψώματα του Κυρτώνου, όπου τότε υποτίθεται ότι βρίσκονταν ακόμη εκείνοι οι ληστές που είχαν πρόσφατα λεηλατήσει το δημόσιο ταμείο στην Αταλάντη. Δεν είδαμε κανέναν από αυτούς τους κυρίους, αλλά φτάσαμε εντελώς ανενόχλητοι, αλλά τόσο κουρασμένοι που λίγο έλειψε να καταρρεύσουμε, το βράδυ στην Αταλάντη, που βρίσκεται 1 ώρα από τη θάλασσα, πανέμορφα στην πλαγιά του βουνού, όπου ο νομάρχης, ο δήμαρχος και ο επίσκοπος μάς τίμησαν αμέσως με τη φιλική τους επίσκεψη. Όλοι οι τόποι από τους οποίους περάσαμε σήμερα έχουν παρακμάσει εξαιρετικά εξαιτίας των θυσιών που πρόσφερε το έθνος στον απελευθερωτικό του αγώνα κατά των Τούρκων. Αρκετοί από αυτούς αριθμούν μόλις το μισό των οικογενειών που ήταν εγκατεστημένες εκεί παλαιότερα, και η χώρα χρειάζεται ακόμη για πολύ καιρό ειρήνη με τον έξω κόσμο και εσωτερική ησυχία για να γιατρέψει αυτές τις βαθιές πληγές. […]
>
> Στις 15 Μαΐου. Αφού χρησιμοποιήσαμε τις ωραίες πρωινές ώρες για μια γεωγνωστική εκδρομή στην περιοχή της Αταλάντης, αφήσαμε τον φιλικό τόπο, κοντά στον οποίο λέγεται ότι βρίσκεται και λιγνίτης, τον οποίο όμως, επειδή ο Χατζή-Γρηγόριος από τη Θήβα, που υποσχέθηκε να μας οδηγήσει εκεί, δεν ευαρεστήθηκε να εμφανιστεί, δεν μπορέσαμε να δούμε. Ιππεύσαμε πίσω τον παλιό δρόμο προς τη Μπογδάνα, στραφήκαμε όμως έπειτα νοτιοδυτικά, κατευθείαν προς τους πρόποδες του Παρνασσού, περάσαμε μερικά χωριά και αρχίσαμε τέλος να ανεβαίνουμε την απότομη πλαγιά. Με το πέσιμο της νύχτας φτάσαμε στο ψηλά τοποθετημένο χωριό Δαύλεια, όπου περάσαμε τη νύχτα στο φτωχικό σπιτάκι του δημάρχου, βασανισμένοι από αέρα, κρύο και μυρωδιά σκόρδου. […]
>
> Στις 16 Μαΐου. Από τη Δαύλεια ο δρόμος μάς οδήγησε μέσα από στενές βραχώδεις χαράδρες απότομα επάνω στα υψώματα του Παρνασσού. Έβρεχε λίγο το πρωί και το κρύο ήταν εξαιρετικά τσουχτερό. Πολύ άγρια βραχώδη τοπία, εδώ κι εκεί ένα σπιτάκι σε ασκητική ερημιά, το κλήμα ακόμη σε υψόμετρο σχεδόν 3.000 ποδών, όλα μαζί με τη συναίσθηση ότι βρισκόσουν στον ιερό Παρνασσό, ο οποίος κόστισε σε τόσους ποιητές το κεφάλι και τα πόδια τους, έδωσαν στη σημερινή πορεία μια εντελώς αξέχαστη γοητεία. Ύστερα από δυόμισι ώρες φτάσαμε στο χάνι του Ζεμενού, που βρίσκεται

> στη μέση ενός αυχένα, και στο οποίο καταφύγαμε εξαιτίας της βροχής που δυνάμωνε. Από το χάνι, εντελώς κατάλληλο για να απαρνηθεί κανείς τον κόσμο και τις απολαύσεις του, βλέπαμε πέρα από τον Ισθμό της Κορίνθου στο πλατύ πέλαγος και θαυμάζαμε ταυτόχρονα τον υπέροχο καταρράκτη, που πέφτει γραφικά πάνω από το χάνι στο γκρίζο βραχώδες τοίχωμα. Μέσα από βαθιές, στενές χαράδρες, γεμάτες θάμνους, ο δρόμος μάς οδήγησε στη νότια πλαγιά του Παρνασσού πάλι προς τα κάτω. Κοντά στην Αράχωβα, όπου κάποτε ο Καραϊσκάκης πολέμησε ηρωικά με τους πολύ υπέρτερους Τούρκους και οι Έλληνες σώρευσαν από κρανία Αλβανών μια ψηλή πυραμίδα ως φρικιαστικό μνημείο, συναντήσαμε ένα μεγάλο πλήθος χωρικών, βοσκών, σε ένα ανοιχτό πράσινο λιβάδι. Οι γυναίκες και τα κορίτσια χόρευαν με την καρδιά τους, οι άνδρες όμως, μόλις μας είδαν, άρπαξαν τα χαλινάρια των αλόγων μας και μας παρακάλεσαν τόσο επίμονα να μην περάσουμε χωρίς να πάρουμε μαζί τους γάλα και τυρί, ώστε περάσαμε λίγη ώρα με τον εύθυμο λαουτζίκο. Ύστερα από μια σχεδόν οκτάωρη κοπιαστική ιππασία φτάσαμε στο Καστρί, που βρίσκεται ψηλά στη νοτιοδυτική πλαγιά του Παρνασσού, κολλημένο σε απότομα βραχώδη τοιχώματα, τους αρχαίους ξακουστούς Δελφούς με το μαντείο τους.»

Μία ημέρα ερεύνησε ο Russegger τους Δελφούς και την περιοχή· έπειτα ίππευσε παρακάτω προς την Άμφισσα / Σάλωνα, τη Γραβιά, τον Μπράλο, τις Θερμοπύλες και το Ζητούνι / Λαμία.

Πηγή: Joseph Russegger: Reisen in Europa, Asien und Afrika: mit besonderer Rücksicht auf die naturwissenschaftlichen Verhältnisse der betreffenden Länder; unternommen in den Jahren 1835 bis 1841. Τόμ. 4: Reise in der Levante und in Europa. Στουτγκάρδη 1841, σ. 101 κ.ε.

1840 — Καρλ Όττφριντ Μύλλερ και Έρνστ Κούρτιους (Karl Otfried Müller und Ernst Curtius) [Σελ. 122–125]

Ο Karl Otfried Müller (1797–1840) ήταν κλασικός φιλόλογος και θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές της κλασικής αρχαιολογίας. Ήδη σε ηλικία 26 ετών έγινε τακτικός καθηγητής κλασικής φιλολογίας και αρχαίας ιστορίας στο Γκέτινγκεν. Για να μπορέσει να γράψει την «Ιστορία της Ελλάδας» του, η κυβέρνηση του Ανόβερου του ενέκρινε το 1839 ένα ταξίδι ενός έτους στην Ιταλία και την Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του ο Müller κρατούσε ένα χειρόγραφο ημερολόγιο, στο οποίο σημείωνε ό,τι ήταν σημαντικό γι’ αυτόν. Σύμφωνα με τα ενδιαφέροντά του, το σημειωματάριο είναι γεμάτο αντίγραφα επιγραφών που βρέθηκαν· όλα τα άλλα είναι πολύ συνοπτικά και καταγεγραμμένα μόνο με λέξεις-κλειδιά. Ημερομηνίες σπανίζουν. Μερικές φορές δυσκολεύεται κανείς ακόμη και να αναγνωρίσει τη διαδρομή.

Ο Ernst Curtius (1814–1896) είχε σπουδάσει κλασικές σπουδές στη Βόννη κοντά στον Christian Brandis και στο Γκέτινγκεν κοντά στον Karl O. Müller. Το 1836 συνόδευσε τον Brandis ως οικοδιδάσκαλος των παιδιών του στην Αθήνα. Αφού ο Brandis είχε επιστρέψει ήδη το 1839 στη Βόννη, ο Curtius έμεινε στην Αθήνα και περίμενε την άφιξη του δασκάλου του Müller, στον οποίο ήθελε να χρησιμεύσει ως συνοδός ταξιδιού.

Ο Müller έφτασε τον Απρίλιο του 1840 στην Αθήνα και περιόδευσε τον Μάιο μαζί με τον Ernst Curtius την Πελοπόννησο. Τον Ιούλιο του 1840 οι δύο σύντροφοι ξεκίνησαν, μαζί με τον φιλόλογο Gustav Adolf Schöll και τον σχεδιαστή Friedrich Neise, για τη βόρεια Ελλάδα. Ταξίδεψαν μέσα από την Αττική και τη Βοιωτία ως τον Ορχομενό. Από τον Ορχομενό πήγαν προς τα βόρεια, πάνω από τα βουνά, στις Άβες και την Υάμπολη. Από εκεί ίππευσαν κατά μήκος του ποταμού Άσσου προς τα νότια, μέσω Κούμπαβου και Μεραλί, στην πεδιάδα του Κηφισού. Ο επόμενος σταθμός ήταν το Δραχμάνι και η Ελευθά / Ελάτεια· έπειτα πήγαν μέσω του περάσματος των Βασιλικών στην κοιλάδα του Βοαγρίου, παρακάτω στη Ρεγγίνη, τον Μώλο και τις Θερμοπύλες. Από το Μουσταφάμπεη έκαναν μια παράκαμψη στο κάστρο της Σιδη-

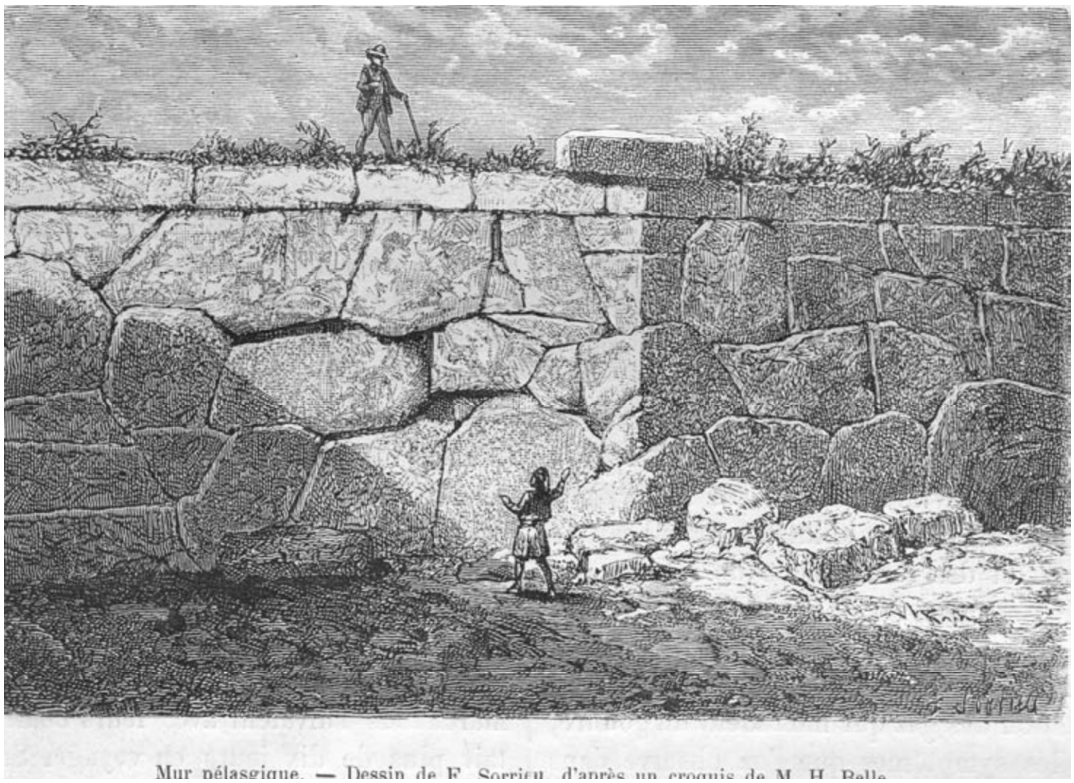
ρόπορτας, ίππευσαν όμως έπειτα παρακάτω μέσω Ελευθεροχωρίου και Προκοβενίκου προς τη Γραβιά. Ακολούθησε μια παράκαμψη στις Μαριολάτες· έπειτα ο Müller και ο Curtius ίππευσαν μέσω του περάσματος της Τοπόλιας προς την Άμφισσα / Σάλωνα. Στο Καστρί / Δελφούς άρχισαν ανασκαφές και ερεύνησαν με μεγάλη επιτυχία επί μία εβδομάδα για επιγραφές· ο Müller υπέστη θερμοπληξία. Στις 26 Ιουλίου ο Müller έγραψε από τη Λιβαδειά στη σύζυγό του:

> «Για την ανασκαφή του τείχους με τις πολλές επιγραφές σου έχω ήδη γράψει· στη συνέχεια έβαλα ανθρώπους να δουλέψουν σε μια μικρή πλατεία ανάμεσα σε σπίτια, όπου έπρεπε να φτάσει κανείς στο δάπεδο του ναού, από τον οποίο ως τώρα ήταν γνωστή μόνο μία βαθμίδα. Ο οικοδεσπότης μας ο Αναγνώστης ήταν πολύ πρόθυμος στο έργο· είχε μια παράδοση για ένα σπήλαιο που πρέπει να βρισκόταν εκεί, και ιδού, ενώ καθόμαστε στο μεσημεριανό, ορμά μέσα: το σπήλαιο βρέθηκε. Σκέφτηκα ότι μπορεί κάλλιστα να ήταν κανένα κελάρι νεότερων χρόνων· αλλά πόσο μεγάλη ήταν η χαρά μου, όταν, από ένα στενό βέβαια άνοιγμα, έφτασα σε 3 πολύ περίτεχνα και μεγαλόπρεπα κατασκευασμένους θαλάμους, που ανήκουν στους θησαυροφυλακίους κάτω από το δάπεδο του ναού, τους οποίους αναφέρουν συχνά οι αρχαίοι. Έτσι μου ξεπληρώθηκαν πράγματι πλουσιοπάροχα ο κόπος και τα έξοδα της επιχείρησής μου, ιδίως αφού ο τρίτος θάλαμος, που οδηγούσε προς τα πάνω, αν αποκαλυπτόταν από πάνω, θα έδινε σημαντικές πληροφορίες. Αλλά ήδη εκείνη την ημέρα οι εργασίες είχαν διαταραχθεί πολύ από τις φωνές των γυναικών (και οι Δελφίνες έχουν καλά πνευμόνια) από τα γειτονικά σπίτια, οι οποίες φοβούνταν για τα σπίτια τους κάθε δυνατό κίνδυνο από αυτό το ανασκάλεμα του εδάφους και δεν ησύχαζαν με τη δήλωσή μου ότι θα έβαζα να ισοπεδωθούν πάλι όλα. Ο κύριος λόγος ήταν στην πραγματικότητα ότι ο λαός του Καστριού έχει τη γνώμη ότι εδώ είναι κρυμμένοι μεγάλοι θησαυροί, τους οποίους θα ήθελε να τους έχει ο ίδιος και εντελώς κρυφά. Το επόμενο πρωί όλα είχαν αλλάξει· ο ίδιος ο δήμαρχος αρνήθηκε την άδεια για παραπέρα ανασκαφή, πράγμα που κατέστρεψε τις ωραιότερες ελπίδες μου. Εν τω μεταξύ δουλεύαμε με ζήλο στην ανάγνωση και αντιγραφή των επιγραφών, από τις οποίες 68, ως επί το πλείστον αρκετά μακριές, βρίσκονταν σε εκείνο το τείχος, μια εξαντλητική εργασία, αφού το τείχος ήταν στραμμένο προς τον νότο και είχε όλη την ημέρα ήλιο. Βασίστηκα στην ικανότητά μου να αντέχω τον ήλιο και ανέλαβα να αντιγράψω τις επιγραφές μιας πέτρας που κειτόταν ανάποδα, με το κεφάλι κρεμασμένο, ενώ ο ήλιος μου έλαμπε στο πρόσωπο, αλλά έπρεπε να το πληρώσω ακριβά. Απέκτησα τέτοια ζέστη στο κεφάλι, πονοκέφαλο, ερεθισμό των νεύρων, ώστε έπειτα δεν μπορούσα να κάνω πολλά πια στους Δελφούς, επειδή κάθε παρόμοια προσπάθεια ανανέωνε το κακό, από το οποίο, με τη διαρκή ζέστη, δεν έχω απαλλαγεί εντελώς ακόμη και τώρα.»

Ο Curtius γράφει γι’ αυτό στις 7 Αυγούστου 1840 σε μια επιστολή προς τους γονείς του:

> «Μέσω του χανιού της Γραβιάς πήγαμε στα Σάλωνα και από εκεί, ύστερα από σύντομη παραμονή, στους Δελφούς. Εδώ σχέδιο του Müller ήταν να μείνει οκτώ ημέρες, και περίμενα σίγουρα ότι αυτή η ανάπαυση θα του έκανε καλό. Είχαμε ένα εντελώς υποφερτό δωμάτιο και φιλική φιλοξενία. Οι ανασκαφές προχωρούσαν τις πρώτες ημέρες με τον πιο ευτυχή τρόπο. Σε βάθος εννέα ποδών βρήκαμε στον χώρο του ναού τα πιο αξιοσημείωτα ίχνη αρχαίων υπόγειων, και ταυτόχρονα ο Müller έβαλε να αποκαλυφθεί ένα πολυγωνικό τείχος, η υποδομή του ανδήρου του ναού, πάνω στο οποίο βρέθηκαν περίπου σαράντα αρχαίες επιγραφές, ως επί το πλείστον πολύ ευανάγνωστες. Αυτές οι πρώτες ημέρες της παραμονής στους Δελφούς, με τις πλούσιες, εξαιρετικά συγκεκριμένες επιτυχίες τους, ήταν οι τελευταίες φωτεινές ημέρες της ζωής του. Έβαλε τον Neise να σχεδιάσει ολόκληρο το τείχος στην αρμολόγηση των λίθων του· οι μεμονωμένες πέτρες και επιγραφές αριθμήθηκαν και καταγράφηκαν, και οι τρεις μας πιάσαμε τώρα δουλειά για να διαβάσουμε και να αντιγράψουμε αυτές τις εντελώς άγνωστες ακόμη επιγραφές. Το βράδυ συγκρίναμε και συζητούσαμε τα γραμμένα, συμπληρώναμε τα κενά και σημειώναμε τα αμφίβολα για μια νέα εξέταση του πρωτοτύπου. Έτσι δου-

λέψαμε μερικές ημέρες. Η ίδια η γωνιαία πέτρα κειτόταν μέσα στο σκάμμα και, λόγω της πλήρους έλλειψης ανυψωτικών εργαλείων, δεν μπορούσε εύκολα να μετακινηθεί. Ο Müller είχε βρει ενδιαφέρουσες αρχές κειμένων σε αυτή την πέτρα και δεν άφηνε να τον μεταπείσουν να μην αντιγράψει ο ίδιος ολόκληρη την πέτρα. Για τον σκοπό αυτό έπρεπε να γράφει για πολλή ώρα στην πιο άβολη, σκυφτή ή ξαπλωμένη στάση. Τον παρακάλεσα τρεις, τέσσερις φορές να μου επιτρέψει να τον αντικαταστήσω, αλλά δεν ήθελε, και ολοκλήρωσε την αντιγραφή, αισθάνθηκε όμως αμέσως έπειτα τόσο εξαντλημένος, ώστε τότε για πρώτη φορά ανησύχησα γι' αυτόν. Αφού ξεκουράστηκε όλη την ημέρα, ήρθε την επομένη πάλι στις επιγραφές. Έμεινα στο πλευρό του και παρατήρησα σύντομα ότι, αμέσως μετά τις πρώτες απόπειρες ανάγνωσης, ζαλιζόταν, ώστε το βιβλίο του έπεφτε από τα τρεμάμενα χέρια του.»

Εικ. 22: Το πελασγικό τείχος στους Δελφούς, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 147.

Κατά την αναχώρηση από τους Δελφούς μέσω Αράχωβας προς τη Λιβαδειά, ο Müller, παρά την κλονισμένη υγεία του, συνέχισε να κρατά ημερολόγιο, όμως ο γραφικός του χαρακτήρας γίνεται αβέβαιος και η περιγραφή —αν είναι δυνατόν— ακόμη συντομότερη:

«Από το χάνι παρακάτω. Πρώτα στη Σχιστή. Τον δρόμο προς Δαυλίδα. Μια άλλη ρεματιά αρ., την οποία ακολουθούμε προς τα πάνω. Στην αρχή της ένα βραχώδες κοίλο μονοπάτι, λιθόστρωτο. Υδροκρίτης. Προς τα κάτω σε μια άλλη μικρή ρεματιά, που την έχουμε αρ. Κυρίως αρκετά καλός δρόμος. Ένα αμπέλι περιφραγμένο με κυκλικό τοίχο πάνω από τη ρεματιά, φάνηκε κατάλληλο για το Φωκικόν, κάτω από εμάς. Έπειτα ιππεύσαμε πάνω από ένα άνδηρο ακριβώς κατάλληλο γι' αυτό. Σταματήσαμε μπροστά στη Δαυλίδα για να τη σχεδιάσουμε. Σαν διπλή πυραμίδα, όμως στη δεξ. πλευρά ανισότερη. Πύλη ορατή. Μια ρεματιά πηγαίνει κατευθείαν προς αυτήν· στα υψώματα αριστερά αρκετές φλέβες άρδευσης. Προς τη Δαύλεια πάνω από 2 νερά, που έρχονται από έναν μύλο αρ., ωραίο σημείο. Έπειτα πάνω από τη ρεματιά, που έπειτα περνά στη δεξ. πλευρά του κάστρου, σε χοντροκομμένη γέφυρα. Παρακάτω στο ύψωμα που βρίσκεται απέναντι από το κάστρο, προς τη Δαύλεια· πριν

από τη Δαύλεια σχηματίζει έναν κόλπο και ανοίγεται έπειτα στην πεδιάδα. Σεβάσμιο βραχώδες βουνό Mte. Longo αρ. Το κάστρο πέφτει δεξ. πιο απότομα (απ' ό,τι φαινόταν από πάνω) προς τη στενή ρεματιά· προς τα αρ. ακόμη βαθύτερα, αλλά πιο ομαλά <= πιο ήπια> προς την πεδιάδα. Ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Δαυλίδα μια στενή ωραία ποτισμένη κοιλάδα. Στη Νέα Δαυλίδα μόνο βρύση, όχι πηγάδι· τα πηγάδια όλα πάνω στον Παρνασσό, που υψώνεται μπροστά μας μεγαλόπρεπα.

Τα τείχη της Δαυλίδος σε αρκετά σημεία πολύ ευδιάκριτα και σημαντικά· φαίνονται πολύγωνα με γωνίες από λαξευτούς δόμους. Στη Δαύλεια πάρα πολλές ροδιές· στην πεδιάδα από κάτω καλαμπόκι, βαμβάκι, όχι κρασί, το οποίο γύρω από την Αράχωβα σε αφθονία (αλλά ακόμη μακριά από την ωρίμανση). Ο δρόμος μας κατέβαινε από τη Δαύλεια αρκετά ανώμαλα, έπειτα στην πεδιάδα πάνω από τη ρεματιά και, δίπλα της, το αρδευτικό κανάλι του Πλατανίου, προς τον Α. Βλάσιο. Αμέσως πάνω από τον Α. Βλ. υψώνεται το βραχώδες ύψωμα του Πανοπέως· τείχη ήταν ορατά στη νότια γωνία, πολύγωνα όπως φαινόταν, με οξεία γωνία. Έπειτα συνεχώς κατά μήκος των βραχωδών υψωμάτων, χωρίς να περάσουμε από κάποια κοιλότητα και να παρατηρήσουμε κάποια ροή νερού, ώσπου έγινε ορατή η Κάπραινα και πάνω της το κάστρο της Χαιρώνειας με το θέατρο (όχι μεγάλο, πάνω βραχώδες τοίχωμα, από κάτω υψηλότερο διάζωμα, πολύ πιο κάτω λιγότερο υψηλό).»[32]

Ο Müller και ο Curtius ίππευσαν μέσω Λιβαδειάς προς τη Θήβα, όπου ο Müller κατέρρευσε στις 28 Ιουλίου. Ο Curtius κάλεσε σε βοήθεια τον βασιλικό αρχίατρο Bernhard von Röser (αδελφό του Jakob von Röser, βλ. σ. 107 του πρωτοτύπου), ο οποίος μετέφερε τον Müller με άμαξα στην Αθήνα. Την 1η Αυγούστου 1840 ο Karl Otfried Müller πέθανε στην Αθήνα.

Πηγές: Χειρόγραφο ημερολόγιο του Karl Otfried Müller στο αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Carl Otfried Müller – ein Lebensbild in Briefen an seine Eltern. Επιμ. Otto και Else Kern. Βερολίνο 1908. Ernst Curtius – ein Lebensbild in Briefen. Επιμ. Friedrich Curtius. 2η έκδ., Βερολίνο 1913.

1841 — Ζαν Αλεξάντρ Μπυσόν (Jean Alexandre Buchon) [Σελ. 126–127]

Ο Γάλλος ιστορικός Jean Alexandre Buchon (1791–1846) ταξίδεψε τα έτη 1840 και 1841 στην Ελλάδα, για να συλλέξει υλικό για μια ιστορία των γαλλικών εγκαταστάσεων κατά τον Μεσαίωνα. Αντίστοιχα οι ταξιδιωτικές του περιγραφές είναι πολύ προσανατολισμένες στη μεσαιωνική ιστορία. Μετά από μακρύτερη παραμονή στην Αθήνα περιόδευσε την Αττική και έφτασε μέσω Θήβας, Λιβαδειάς, Χαιρώνειας και Οσίου Λουκά στους Δελφούς, όπου ενδιαφέρθηκε μάλλον για τη νεότερη ιστορία. Στην Άμφισσα / Σάλωνα εξερεύνησε τις μεσαιωνικές οχυρώσεις και ίππευσε μέσω του περάσματος της Τοπόλιας στο χάνι της Γραβιάς. Ακολουθώντας αρχικά το βόρειο άκρο του Παρνασσού, διέσχισε μετά τη Λιλαία την κοιλάδα του Κηφισού:

«Άφησα λοιπόν πίσω μου τα γραφικά χωριά Μαριολάτες και Σούβαλα, τον Πλάτανο με τα ερείπια του παλιού του κάστρου και τον χιονισμένο Παρνασσό, και κατευθύνθηκα προς τη Δερνίτσα. Ο Καλλίδρομος, ανάμεσα στους κρημνούς του οποίου βρίσκεται η Δερνίτσα, έχει εντελώς διαφορετική φυσιογνωμία από την οροσειρά του Παρνασσού. Στον Παρνασσό όλα είναι βράχος· στις οροσειρές του Καλλίδρομου όλα είναι φυτική γη, ωραία πευκοδάση, χαριτωμένα λιβάδια ως τις ψηλότερες κορυφές. Σε αυτή τη σύσταση του εδάφους του οφείλει ο Σαρωμάτας το όνομά του Καλλίδρομος, ή βουνό με τους ωραίους δρόμους. Στα μισά του δρόμου, ανάμεσα στη Γλούνιστα και τη Δερνίτσα, μισή ώρα πριν φτάσω σε αυτό το τελευταίο χωριό, διέκρινα μερικά ερείπια κοντά στον δρόμο. Μια μικρή χριστιανική εκκλησία είχε υψωθεί πάνω στα συντρίμμια ενός ειδωλολατρικού ναού· αλλά εκκλησία και ναός, όλα είναι σήμερα ερείπια, με τη διαφορά ότι οι μεγάλες ελληνικές πέτρες υπάρχουν ακόμη γε-

32. Ευχαριστώ θερμά τον Klaus Fittschen, ο οποίος θα δημοσιεύσει το ημερολόγιο του Müller, για την παραχώρηση της μεταγραφής του χωρίου. Επίσης του οφείλω θερμές ευχαριστίες για την κριτική ανάγνωση του χειρογράφου.

> μάτες νιάτα, ενώ οι νεότεροι τοίχοι δεν αφήνουν πια παρά κάποια ασήμαντα ίχνη και σκόνη. […] Ξεκινώντας από τη Δερνίτσα, συνεχίζει κανείς να ανεβαίνει, ώσπου ανοίγεται μπροστά του αυτό που εδώ λέγεται διάσελο, ή port στα Πυρηναία, δηλαδή ένα στενό άνοιγμα ανάμεσα σε δύο βουνοκορφές, από όπου μπορεί κανείς να ξανακατέβει στις κοιλάδες. Οι κορυφές που σχηματίζουν το διάσελο της Δερνίτσας είναι από τις πιο χαριτωμένες και τις πιο σκιερές του Καλλίδρομου, και μόλις το διαβεί κανείς για να μπει στην Κλεισούρα, παρουσιάζεται ένα πραγματικά μαγικό θέαμα. Είχα φανταστεί ότι θα βρω ένα φαράγγι φραγμένο από βράχους και γκρεμούς, κι έβλεπα έναν δρόμο να ελίσσεται κομψά, αν και κάπως απότομα, κατά μήκος μιας ρεματιάς σκαμμένης από έναν χείμαρρο, μέσα από ένα δάσος μεγαλόπρεπων πεύκων, που ανέβαιναν και από τις δύο πλευρές, από την άκρη της ρεματιάς ως την κορυφή των υψωμάτων που σφίγγουν το στενό. Από τα πρώτα βήματα η ματιά, οδηγούμενη από τις δύο πλευρές του βουνού, προεκτείνεται πολύ πέρα από τα όρια του στενού. Εκεί απλώνεται η όμορφη κοιλάδα της Βοδονίτσας· και ακριβώς στη μέση της ξεπρόβαλλε, σαν για να μου φανεί πιο ευχάριστη, ένα πλάτωμα που το επιστεγάζει το παλιό γαλλικό κάστρο των μαρκησίων της Βοδονίτσας. Αλλά αυτό το πλάτωμα και αυτό το κάστρο, που είναι ριγμένα στην κάτω κοιλάδα, δεν σταματούν τη ματιά, η οποία πηγαίνει πολύ πιο πέρα και ανακαλύπτει τη θάλασσα, την ωραία γαλάζια θάλασσα της Ελλάδας, κλεισμένη σαν λίμνη ανάμεσα στον Μαλιακό κόλπο και στον κόλπο της Αταλάντης, από την οροσειρά της Όθρυος από τη μία πλευρά και από τα βουνά της Εύβοιας από την άλλη· και τέλος, σαν για να προσθέσει μια τελευταία πινελιά τελειότητας στον πίνακα, ο χαριτωμένος δίαυλος της Εύβοιας ανοίγεται ανάμεσα σε αυτούς τους δύο κόλπους και σε αυτά τα βουνά και οδηγεί το μάτι ως τα νησιά Σκιάθο, Σκόπελο και Σκύρο και ως το ανοιχτό πέλαγος. Έμεινα πολλή ώρα να θαυμάζω αυτόν τον ωραίο πίνακα, στον οποίο δεν έλειπε το αποτέλεσμα του ήλιου, και μπήκα στην Κλεισούρα.»

Μετά από μια διεξοδική εξερεύνηση του κάστρου της Βοδονίτσας, ο Buchon ίππευσε στην ακτή προς το Κανούργιο, όπου την 1η Μαΐου 1841 επισκέφθηκε το γαλλικό εργοστάσιο ζάχαρης. Από εδώ έκανε εκδρομές στην κοιλάδα του Βοαγρίου, στο Θρόνιο, στο Παλαιοχώρι και στο ακρωτήριο Κνημίς. Στις 5 Μαΐου 1841 ο Buchon άφησε το Κανούργιο και ίππευσε μέσω των Θερμοπυλών προς τη Λαμία.

Πηγή: Jean Alexandre Buchon: La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841. Παρίσι 1843, σ. 240 κ.ε.

1841 — Φριτς φον Φάρενχαϊντ (Fritz von Farenheid) [Σελ. 127–129]

Ο Fritz von Farenheid-Beynuhnen (1815–1888) ταξίδεψε το καλοκαίρι του 1841 στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και ως τη Ρώμη. Παρόλο που αυτό το ταξίδι στην ίδια την Ελλάδα ήταν πολύ σύντομο, ο ενθουσιασμός του Farenheid για την Ελλάδα διατηρήθηκε σε όλη του τη ζωή. Στη γενέθλια γη του, στο Beynuhnen της Ανατολικής Πρωσίας, έβαλε να του χτίσουν ένα μεγάλο ανάκτορο σε αρχαίο ρυθμό, που αποτέλεσε το πλαίσιο για την εκτενή συλλογή του από αρχαία αγάλματα. Το ανάκτορο και το πάρκο του Beynuhnen θα έμεναν για πάντα ανοιχτά στο κοινό ως μουσείο. Δυστυχώς η συλλογή καταστράφηκε στο τέλος του πολέμου, το 1945, και εν μέρει μεταφέρθηκε αλλού.

Τα ταξιδιωτικά ημερολόγια του Farenheid περιγράφουν περισσότερο τις αναποδιές του ταξιδιού παρά τους αρχαίους τόπους, ώστε είναι παράξενο το ότι η αγάπη του για την Ελλάδα επέζησε καθόλου από το ταξίδι. Η διαδρομή του τον οδήγησε τον Μάιο του 1841 μέσω Κέρκυρας στην Αθήνα, από όπου ήδη τρεις ημέρες αργότερα ξεκίνησε για ένα ταξίδι στη Λιβαδειά. Από την Ελευσίνα, τα Λεύκτρα και τη Λιβαδειά έφτασε στον Ορχομενό, τη Χαιρώνεια και τον Πανοπέα, τη Δαύλεια και την Αράχωβα. Στις 16 Μαΐου 1841 ανέβηκε από την Αράχωβα στο Κωρύκειο Άντρο και κατέβηκε αμέσως πάλι στους Δελφούς και την Άμφισσα:

«Ο βραχώδης δρόμος από τον οποίο ιππεύσαμε από τους Δελφούς στην Άμφισσα, τα σημερινά Σάλωνα, ήταν ως συνήθως απότομος και κοπιαστικός. Συχνά έπρεπε να κατεβαίνουμε από τα άλογα εξαιτίας των γκρεμών και των λείων, γυμνών βράχων. Το φορτηγό άλογο, πάνω στο οποίο είχε ανεβεί ο υπηρέτης, έπεσε βίαια, αναποδογυρίζοντας τον άνθρωπο, πάνω σε μυτερούς, οδοντωτούς βράχους, γλιτώνοντας με το ζόρι τον απότομο γκρεμό. — Η θέα του κόλπου της Κρίσσας με τους ελαιώνες και τις οροσειρές, πάνω στις οποίες έλαμπε ψηλά το χιόνι, ήταν θαυμάσια ωραία, και η γαλάζια βραδινή ομίχλη που κατέβαινε στην κοιλάδα αναζωογονούσε πνεύμα και καρδιά. Κάτω περνούσε με φωνές και αλαλαγμούς μια ελληνική γαμήλια πομπή προς τα Σάλωνα· όλοι ήταν έφιπποι, γυναίκες και άνδρες, οι τελευταίοι με τις πιο λαμπερές φουστανέλες τους και με χρυσοκέντητα και ασημοκέντητα σακάκια. […] — Η Άμφισσα είναι ένας συμπαθητικός τόπος σε μια ωραία κοιλάδα με μια πολύ γραφική ακρόπολη. Αφού δείξαμε το φιρμάνι μας, μας οδήγησαν σε ένα ιδιωτικό σπίτι με όχι άσχημη όψη· τουλάχιστον βρήκαμε πάγκους και ένα τραπέζι φαινομενικής καθαριότητας. Όμως η ανάπαυσή μας δεν κράτησε πολύ, διότι οι κοριοί προέλαυναν κατά σμήνη, ώστε έτρεχαν πάνω στα ρούχα και στα χέρια. Κάθε έπιπλο που σήκωνε κανείς ήταν κατειλημμένο από αυτούς· μάλιστα από την οροφή άφηναν τον εαυτό τους να πέφτει σαν γιρλάντες. Μπορούσε κανείς να τους εξοντώσει κατά δεκάδες σε μια στιγμή. Αυτή η φρίκη ξεπερνούσε πάντως ό,τι είχαμε ζήσει ως τότε. Έξω, στη σκοτεινή, τραχιά νύχτα, η βροχή χυνόταν αδιάκοπα. Μέσα έβρεχε σμήνη κοριών. — Με ύψιστη καρτερία τυλιχτήκαμε, τραβώντας, όπως ο Καίσαρας, τον μανδύα πάνω από το κεφάλι, ριχτήκαμε στο έδαφος και αφήσαμε τα πλάσματα να στάζουν από πάνω.

Δευτέρα, 17 Μαΐου 1841. Αφού ένα μέρος της κολασμένης μάστιγας μαζεύτηκε από τα ρούχα και το άλλο γλίστρησε στα θερμότερα μέρη του σώματος —γιατί εδώ δεν βοηθούσε κανένα πλύσιμο και καμία αλλαγή ρούχων— αφήσαμε στον υγρό πρωινό αέρα να λειάνει τα δύσθυμα ζαρώματα του μετώπου. Νιώσαμε σύντομα τη νέα δύναμη και ανεβήκαμε ρωμαλέα προς τον Παρνασσό. Από καιρό ο διερμηνέας μας ο Αντώνιος μάς πρηζε τα αυτιά να πάρουμε οπλισμένους χωροφύλακες για τη σημερινή διαδρομή, επειδή τα βουνά του Παρνασσού, ανέκαθεν ανασφαλή από ληστρικές συμμορίες, απαιτούσαν τέτοια αυτοάμυνα. Παραπέμψαμε τον ήρωα της ελληνικής φυλής στο δικό του στιλέτο και στα πελώρια πιστόλια του, που, μισά όσο ολόκληρος ο άνθρωπος, προεξείχαν από τη ζώνη του. Διαπερασμένος από φοβισμένα αισθήματα, κάθισε στο άλογο και έστελνε πότε δεξιά, πότε αριστερά τα ικετευτικά, γεμάτα αγωνία βλέμματά του. Ο Παρνασσός μάς έδειξε σήμερα την πιο άγρια πλευρά του· ποτέ δεν ίππευσα σε μονοπάτι πιο αδιάβατο για άλογα· όλες οι δυσκολίες που προσφέρει ένας βραχώδης δρόμος μέσα από τα βουνά είχαν ενωθεί εδώ, και περάσαμε περισσότερα από ένα σημεία θανάσιμα επικίνδυνα. Ο καιρός μάλιστα ήταν κρύος και απειλούσε βροχή. Ιδιαίτερα κοπιαστική ήταν η κατάβαση. Έξι ώρες ιππεύσαμε με αυτόν τον τρόπο στα βουνά του Παρνασσού, που μας έδειχναν συχνά μεγάλες βελανιδιές και εξαιρετικά ωραία πλατάνια. Κατά τα άλλα, δύσκολα μπορεί μια περιοχή να είναι καταλληλότερη για ληστρικές συμμορίες από αυτήν· διότι χίλιες κρυψώνες ευνοούν εδώ τον λάτρη της λείας, ενώ ο ταξιδιώτης πρέπει να φαίνεται ήδη από μακριά. — Γύρω στο μεσημέρι είχαμε αφήσει την τελευταία χαράδρα του Παρνασσού και μπήκαμε στη Δωρίδα στο εξαιρετικά άθλιο χάνι της Γραβιάς, για να ξεκουραστούμε εκεί. — Μόλις βρεθήκαμε κάτω από στέγη, η βροχή άρχισε να πέφτει καταρρακτωδώς. Δύσκολα μπορεί να σχηματίσει κανείς για ένα ελληνικό χάνι τόσο κακή εικόνα όσο αυτή που προσφέρει η πραγματικότητα. Ό,τι μπορεί να προσβάλει όλες τις αισθήσεις, το βρίσκει κανείς εδώ πάντα συγκεντρωμένο· μόνο ανάπαυση και ξεκούραση όχι.»

Οι ταξιδιώτες συνέχισαν εκείνη την ημέρα ως τη Δαμάστα, εξερεύνησαν στις 18 Μαΐου τις Θερμοπύλες, ίππευσαν προς τον Μώλο, επισκέφθηκαν κι αυτοί εκεί το γαλλικό εργοστάσιο ζάχαρης και έφτασαν μέσω του Θρονίου ως τον Λογγό, όπου, παρά τη βροχή, διανυκτέρευσαν στο ύπαιθρο. Την επομένη ίππευσαν προς τον Δαφνούντα, την Αρκίτσα και παρακάτω στη Λάρυμνα.

Πηγή: Fritz von Farenheid: Reise durch Griechenland, Klein-Asien, die troische Ebene, Konstantinopel, Rom und Sizilien. Καίνιξμπεργκ 1875, σ. 44 κ.ε.

1842 — Φρίντριχ Γκόττλιμπ Βέλκερ (Friedrich Gottlieb Welcker) [Σελ. 129–130]

Ο Friedrich Gottlieb Welcker (1784–1868), καθηγητής κλασικών αρχαιοτήτων στη Βόννη και διευθυντής της εκεί πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης, ταξίδεψε σε ηλικία 57 ετών για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Τον Ιανουάριο του 1842 ήρθε στην Αθήνα, όπου έμεινε για μεγαλύτερο διάστημα. Μετά από μια περιοδεία στην Πελοπόννησο, ξεκίνησε στις 15 Μαΐου 1842 για ένα ταξίδι στη βόρεια Ελλάδα. Ως έμπειρος ειδικός της αρχαιότητας, συχνά δεν θεωρούσε σημαντικό να περιγράψει λεπτομερώς τους αρχαίους τόπους που επισκεπτόταν. Το ταξιδιωτικό του ημερολόγιο είναι μια σφιχτή αναφορά της διαδοχής των ημερών, μερικές φορές μάλιστα μόνο με λέξεις-κλειδιά, όπως του ήταν δυνατό ενώ συνέχιζε έφιππος στη ράχη του αλόγου.

Ο Welcker φτάνει από την «κλασική διαδρομή» στη Φωκίδα: μέσω Πλαταιών, Θήβας και Λιβαδειάς έφτασε στον Πανοπέα, τη Δαύλεια και τους Δελφούς. Στις 23 Μαΐου ακολουθεί η ανάβαση και η επίσκεψη του Κωρύκειου Άντρου και η συνέχιση της ιππασίας πάνω από τα υψώματα του Παρνασσού προς την Αγόριανη και τη Λιλαία, η οποία του έκανε μεγάλη εντύπωση:

> «Όχι μακριά από εκεί (δεξιά) διακρίνει κανείς ένα τείχος που κατεβαίνει ευθεία από το ύψωμα στην πεδιάδα, και νομίζει ότι βλέπει ένα άλλο, το οποίο, τρέχοντας ευθεία από πάνω, οριοθετούσε μια πόλη που κατέβαινε από το βραχώδες τοίχωμα στην πεδιάδα σε σχήμα επιμήκους ορθογωνίου. Όμως εκείνο το τείχος έχει τους πύργους προς τα έξω· η πόλη βρισκόταν πίσω του, οι απότομοι βράχοι σε πολύ μικρή απόσταση κάτω, στην άλλη πλευρά, κι έτσι σχηματιζόταν το πιο ιδιόρρυθμο είδος ακρόπολης — ένας στενός χώρος που απλωνόταν μπροστά από την πλαγιά της πόλης, κάτω από αυτόν όμως, στην πεδιάδα, η πόλη. Το τείχος τρέχει για ένα διάστημα μέσα στο χωράφι, όπου έχει όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος κατεδαφιστεί, και έπρεπε από εκεί να στρέφεται σε ορθή γωνία προς το άλλο βουνό, το οποίο, μαζί με εκείνο όπου βρίσκεται η ακρόπολη, κλείνει μια χαράδρα, από την οποία βγαίνει ένα ρυάκι. Το τείχος που ανεβαίνει το βουνό με αρκετούς πύργους και επτά διαδοχικές επάλξεις, τις μόνες που έχω δει, ανήκει στα αξιοθέατα. Αν είχε γίνει γνωστό νωρίτερα, ή μόνο αυτό, πόσος λόγος θα γινόταν γι’ αυτό; Οι στρώσεις διατηρούν παντού ευθεία γραμμή, οι πέτρες και μεμονωμένα· όμως εφάπτονται, πράγμα που από μακριά ελάχιστα γίνεται αντιληπτό, λίγο πολύ λοξά, πλάγια μεταξύ τους, εμπλέκονται με σφήνες ή γωνίες, ανάλογα με το πώς ταίριαζαν και έφταναν οι πέτρες που υπήρχαν. Η κατασκευή είναι απολύτως άρτια, ρωμαλέα, μεγαλειώδης. Αυτή είναι η Λίλαια. Τη γωνία στο ύψωμα την καταλαμβάνει ένας πύργος, μεγαλύτερος από τους άλλους προς τα πάνω, που προεξέχει από το τείχος και από τις δύο πλευρές, από το οποίο έχει την είσοδό του όπως όλοι οι άλλοι. Αυτόν τον υπερύψωσαν ακόμη οι Φράγκοι. Εκεί όπου η οροσειρά του Παρνασσού καταλήγει στις πεδιάδες της Δρυοπίας και της Ελάτειας, προβάλλει δίπλα σε μια βαθιά χαράδρα ένας κάθετα αποκομμένος βράχος με αρχαία τείχη (με ένα συνεχές) και έναν ψηλό πύργο (πάνω, δίπλα σε άλλους πιο κάτω)· στη χαράδρα δίπλα πηγάζει ο φωκικός Κηφισός, “μυκώμενος σαν ταύρος” (Παυσανίας). Στο βουνό έξω από το τείχος, προς την Κάτω Αγόριανη, το οποίο είναι πυκνά κατάφυτο ανάμεσα στις μεγάλες πέτρες που προεξέχουν, παρατήρησα αρκετά ίχνη θεμελίων. Όταν κατεβαίναμε σκαρφαλώνοντας, είχε ήδη νυχτώσει. Το φεγγάρι ανέτειλε πίσω από τα προτειχίσματα του Παρνασσού, και χρειάζεται κανείς τουλάχιστον ακόμη τρία τέταρτα της ώρας δίπλα στο βουίζον ρυάκι ως τη Σούβαλα, όπου υπάρχει ένα χάνι του πιο συνηθισμένου είδους. Το καταραμένο, στρογγυλό τραπεζάκι στο έδαφος.
>
> 24 Μαΐου. Η προηγούμενη ημέρα ήταν κάπως κουραστική. Το να ξαπλώσω και να αποκοιμηθώ ήταν ένα, και δεν με ξύπνησε η πρώτη φωνή στις πέντε· δεν ξέρω να γύρισα στο κρεβάτι ούτε μία φορά, και τις σημειώσεις της χθεσινής ημέρας τις έγραψα νωρίς πάνω στο άλογο. Ο δρόμος μέσα από τη

> δρυοπική πεδιάδα ως κοντά στο Παλαιοχώρι πάνω από δύο ώρες. Η απέναντι σειρά βουνών, όπως τη βλέπει κανείς από τον Παρνασσό και και στην πεδιάδα, είναι μέτριου ύψους και πυκνά κατάφυτη με θάμνους ως πάνω. Περνάει κανείς πρώτα ένα ποταμάκι, δύο φορές, έπειτα ένα άλλο, ωραία κατάφυτο με πλατάνια, το οποίο πρέπει να είναι ο Πίνδος. Η πεδιάδα είναι σε μεγάλη έκταση χορτολίβαδο, ακαλλιέργητη — προς τα απέναντι βουνά νεαρό δάσος βελανιδιάς, ιδίως εκεί όπου αρχίζει να ανηφορίζει. — Επιπλέον πολλές αγριαχλαδιές. Το Παλαιοχώρι μένει αριστερά στην πλαγιά — (από τα Σάλωνα μάλλον περνά κανείς από μέσα) — και πάνω από το βουνό φτάνει κανείς μέσα από ένα ωραίο, συνεχές δάσος βελανιδιάς, που συνεχίζεται και σε ένα μικρό ορεινό οροπέδιο, όπου υψώνονται νέες κορυφές με έλατα. Αυτός είναι ο Καλλίδρομος, που ο Pückler, ίσως μαζί με τους νεότερους γεωγράφους, τον ονομάζει Οίτη.»

Μέσω της γέφυρας του Σπερχειού ο Welcker ίππευσε παρακάτω προς τη Λαμία.

Πηγή: Friedrich Gottlieb Welcker: Tagebuch einer griechischen Reise. Τόμ. 2. Βερολίνο 1865, σ. 58 κ.ε.

1842 — Λούντολφ Στέφανι (Ludolph Stephani) [Σελ. 131–132]

Ο ιστορικός τέχνης και αρχαιολόγος Ludolf Eduard Stephani (1816–1887) ήταν επί έναν χρόνο οικοδιδάσκαλος στην Αθήνα και ταξίδεψε στη συνέχεια στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, πριν πάει για δύο χρόνια στη Ρώμη. Το 1846 έγινε καθηγητής κλασικής φιλολογίας στο Ντόρπατ και τέσσερα χρόνια αργότερα γενικός έφορος της συλλογής αρχαιοτήτων στο Ερμιτάζ της Πετρούπολης.

Ο Stephani ήρθε τον Ιούλιο του 1842 με πλοίο από τη Χαλκίδα στη Στυλίδα, επισκέφθηκε τη Λαμία / Ζητούνι και τη Νέα Πάτρα / Υπάτη και ίππευσε έπειτα μέσω των Θερμοπυλών στον Μώλο. Σύμφωνα με την περιγραφή του, πρέπει να διέσχισε τον Καλλίδρομο από την παλαιά στρατιωτική οδό των Ρωμαίων, το πέρασμα των Βασιλικών:

> «Από εδώ (Μώλο) ίππευσα μισή ώρα σε αδιάνοιχτο δρόμο μέσα από αγκάθια, καλάμια και άλλους θάμνους, που υψώνονταν ψηλά πάνω από άλογο και καβαλάρη, και έφτασα έπειτα στους πρόποδες του βουνού, που ήταν αραιά κατάφυτο με θάμνους. Αφού ίππευσα κατά μήκος του επί μία ώρα, έφτασα σε μια βαθιά στενή χαράδρα, η οποία τέμνει το βουνό προς τα νότια. Ανάμεσα σε πελώρια πλατάνια και κωνοφόρα έρεε εδώ, σε μια βαθιά και πλατιά κοίτη, η οποία έδειχνε πόσο ορμητικό είναι το ρεύμα την άνοιξη, μόνο λίγο νερό προς τη θάλασσα. Αφού στρίψαμε σε αυτή τη χαράδρα, φτάσαμε σύντομα σε ένα σημείο όπου τα βουνά αποτραβιούνταν και η χαράδρα πλάταινε σε κοιλάδα, στην οποία, στις όχθες του ποταμού, απλώνονταν μακριά χωράφια με καλαμπόκι, και εδώ κι εκεί στέκονταν επίσης βελανιδιές και ελιές. Αφού ακολουθήσαμε τη ροή του ποταμού 3 ώρες προς τα νοτιοανατολικά και περάσαμε δίπλα από τον μύλο που τον κινεί ένα δροσερό, καθαρό ορεινό ρυάκι, κοντά στον οποίο βρίσκονται ακόμη ίχνη ενός παλαιού εγκιβωτισμού του ποταμού, ξεκουραστήκαμε στην όχθη του, στη σκιά μεγάλων πλατανιών, ώσπου να περάσει η μεγαλύτερη ζέστη του ήλιου, και αρχίσαμε έπειτα να ανεβαίνουμε τα βουνά προς τα νότια. Απότομα και γυμνά, σχισμένα από πελώριες χαράδρες, στις αβύσσους των οποίων το μονοπάτι συχνά περνά έτσι, ώστε κάθε στραβοπάτημα του αλόγου θα έφερνε τον θάνατο, υψώνονται εδώ σε τεράστιο ύψος. Όταν κατεβεί κανείς πάλι λίγο, φτάνει σε ένα όχι ασήμαντο, πλούσιο σε πηγές και σχεδόν ολόκληρο καλλιεργημένο οροπέδιο, όπου φυσούσε ένας κοφτερός ορεινός άνεμος. Αφού κατεβεί κανείς ακόμη μέσα από μια μακριά χαράδρα και στρίψει τώρα γύρω από έναν μυτερό ορεινό κώνο προς τα αριστερά, απλώνεται ξαφνικά μπροστά στο έκθαμβο βλέμμα η πλατιά ελατική πεδιάδα, που εκτείνεται από δύση προς ανατολή και οριοθετείται στα νότια από τον πελώριο Παρνασσό, που υψώνεται γρήγορα από την πεδιάδα. Λαμπερά γυάλιζαν στο βραδινό φως, στην κορυφή του πολυτραγουδισμένου βουνού, μεμονωμένα κομμάτια χιονιού, και στο βάθος φαίνονταν οι όχι λιγότερο τολμηρές μορφές του Ελικώνα. […] Τρεις ώρες από τον τόπο όπου είχαμε ξεκουραστεί φτάσαμε στο αρκετά μεγάλο χωριό Δραχμάνι, που βρίσκεται

> στους πρόποδες του βουνού, κοντά στο οποίο βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας Ελάτειας. Σε έναν λόφο στην πλαγιά του βουνού, ανατολικά του δρόμου από τον οποίο κατεβήκαμε, βλέπει κανείς ακόμη κατάλοιπα αρχαίων τειχών, από τα οποία ένα μέρος φαίνεται να ανήκε στο τείχος που περιέβαλλε το αρχαίο κάστρο· σε μια επιφάνεια κάπως χαμηλότερα προς τα νοτιοδυτικά, όπου φαίνεται να βρισκόταν η πόλη, πολλές λαξευμένες πέτρες.»

Από το Δραχμάνι ο Stephani ίππευσε παρακάτω προς την Κάπραινα / Χαιρώνεια και τη Θήβα.

Πηγή: Ludolf Stephani: Reise durch einige Gegenden des nördlichen Griechenlandes. Λειψία 1843, σ. 56 κ.ε.

περ. 1849 — Ώμπρι ντε Βηρ (Aubrey de Vere) [Σελ. 132–133]

Ο Aubrey Thomas Hunt de Vere (1814–1902), Ιρλανδός ποιητής και δοκιμιογράφος, επισκέφθηκε πιθανότατα το 1849 την Ελλάδα και την Τουρκία. Δυστυχώς στο ταξιδιωτικό του ημερολόγιο δεν βρίσκεται ακριβής χρονολογία. Ο de Vere επισκέφθηκε την Αθήνα, τον Μαραθώνα, την Ελευσίνα και έκανε μια εκδρομή στην Κωνσταντινούπολη. Αφού επέστρεψε στην Αθήνα, περιόδευσε λίγο αργότερα την Πελοπόνησο και έκανε τον Μάιο, στο ταξίδι με το πλοίο από την Κόρινθο στην Πάτρα, και μια ημερήσια εκδρομή στους Δελφούς. Μια θύελλα τον κράτησε στη συνέχεια τέσσερις ημέρες στον κόλπο των Σαλώνων, ώστε έχασε το ατμόπλοιο στην Πάτρα.

Ο de Vere ήταν καλά κατατοπισμένος στην ελληνική ιστορία, παρατηρούσε όμως το περιβάλλον του πολύ από ποιητική σκοπιά:

> «Βγαίνοντας από τον δρόμο και διασχίζοντας την υπόλοιπη πεδιάδα, ξακουστή στα αρχαία χρόνια ως η καθαγιασμένη πεδιάδα της Κίρρας, φτάσαμε στη μεσαία από τις τρεις ρεματιές. Δεν μπήκαμε στα βάθη της· αλλά σκαρφαλώνοντας τον γκρεμό στην αριστερή της πλευρά, ακολουθήσαμε την ελικοειδή της πορεία στο ψηλότερο επίπεδο. Ξετυλιγόμενη από την καρδιά των βουνών του Παρνασσού, προς τα οποία ήταν στραμμένα τα πρόσωπά μας, εκείνη η ρεματιά κατέβαινε σταδιακά προς την πεδιάδα που είχαμε αφήσει, μακριά, σκοτεινή και στενή, τειχισμένη από κάθε πλευρά με κάθετους γκρεμούς, που έλαμπαν με ένα εκθαμβωτικό φως, ακόμη πιο έντονο λόγω της αντίθεσής του με έναν σκοτεινό και λιγνό ελαιώνα, που κυλούσε σαν ποτάμι κατά μήκος του βυθού της ρεματιάς, ακολουθώντας τις στροφές της και χαράζοντας τον δρόμο ενός στενού ποταμού αθέατου από τα υψώματα. Αργά προχωρούσα, γιατί ήταν μια περιοχή θαυμασμού όσο και ομορφιάς: σε κάθε βήμα νέα αντικείμενα αποκαλύπτονταν με μια σαστιστική αφθονία· κάθε στροφή άνοιγε μια μακρύτερη προοπτική λευκών βράχων και βράχων που προεξείχαν προς άλλους βράχους· και κάθε ρωγμή στα ορεινά τείχη από κάθε πλευρά αποκάλυπτε κάποια μακρινή κορυφή, της οποίας η βάση ήταν κρυμμένη σε ένα σύννεφο, ενώ η χιονισμένη κορυφή της άστραφτε σε ένα ξεχωριστό χάσμα γαλάζιου ουρανού και έριχνε τη λάμψη της πάνω από το δικό της φαράγγι στη ιερή επικράτεια του Απόλλωνα. Καθώς ανεβαίναμε, ο αέρας δροσιζόταν από ψυχρότερες αύρες από τις περιοχές του χιονιού, και καθώς στένευε η ρεματιά, οι σκιές πύκνωναν. […] Εδώ κι εκεί περνούσαμε θαλάμους λαξευμένους στον γκρεμό, για ποιον σκοπό είναι δύσκολο να πει κανείς. Οι μεγαλύτεροι έμοιαζαν με βραχώδεις ναούς· οι μικρότεροι ήταν προφανώς θόλοι για ταφή, κατασκευασμένοι ίσως πριν αρχίσουν οι Έλληνες να καίνε τα σώματα των νεκρών. Αυτά τα μικρά παρεκκλήσια είναι όλα τέλεια συμμετρικά και σχεδόν εντελώς σκοτεινά. Η οροφή του καθενός αποτελείται από ένα τόξο στον βράχο· απέναντι από την είσοδο, και σε κάθε άκρο, υπάρχει μια επιμήκης κοιλότητα, σκαμμένη στην πέτρα, που μοιάζει με σαρκοφάγο· και πάνω από κάθε σαρκοφάγο ο βράχος είναι θολωτός ώστε να σχηματίζει ένα είδος νεκρικού καλύμματος. Καθώς πλησιάζαμε το δελφικό ιερό, αυτά τα μνημειακά παρεκκλήσια γίνονταν πολυπληθέστερα· και περάσαμε επίσης πολλές κόγχες λαξευμένες στον βράχο, προφανώς προορισμένες για αναθήματα.»

Πηγή: Aubrey de Vere: Picturesque sketches in Greece and Turkey. Λονδίνο 1850, σ. 187 κ.ε.

1851 — Γκυστάβ Φλωμπέρ (Gustave Flaubert) [Σελ. 133–135]

Ο συγγραφέας Gustave Flaubert (1821–1880) ταξίδεψε, μετά τις διακοπείσες νομικές του σπουδές, με έναν φίλο του επί αρκετά χρόνια στην Εγγύς Ανατολή. Στη συνέχεια αποσύρθηκε ως εισοδηματίας συγγραφέας στο σπίτι του στη Νορμανδία.

Τον Ιανουάριο του 1851 οι φίλοι έφτασαν —ερχόμενοι από την Αθήνα— στη Λιβαδειά και ίππευσαν παρακάτω προς την Αράχωβα και τους Δελφούς. Στις 7 Ιανουαρίου ο Flaubert έγραψε:

> «Δελφοί. — Σε πρώτο πλάνο, δεξιά, το βουνό των Δελφών. Δύο κορυφές καθώς φτάνεις (κάθετες, κομμένες σε έδρες σαν ατελείωτη στοίβαξη από ακέφαλους πεσσούς, κλιμακωτούς σε όλο τους το μήκος), καφεκόκκινου τόνου, με θυσάνους πρασινάδας στις επίπεδες κορυφές του κάθε βραχώδους κορμού. Είναι ένα τοπίο εμπνευσμένο! Είναι ενθουσιώδες και λυρικό! Δεν του λείπει τίποτε: το χιόνι, τα βουνά, η θάλασσα, η ρεματιά, τα δέντρα, η πρασινάδα. Και τι φόντο! Περνάμε κοντά από την Κασταλία πηγή, ή μάλλον από τη μέση της (η λεκάνη είναι δεξιά και ο καταρράκτης αριστερά), αφήνοντας από αυτή την πλευρά ελιές με μεγαλόπρεπο παράστημα και υπέροχο πράσινο. Ξεπεζεύουμε σε ένα σπίτι· δεν έχει τζάκι· πηγαίνουμε σε ένα άλλο, όπου, στο δωμάτιο που μας προορίζουν, δύο κουβέρτες είναι στρωμένες στο πάτωμα, από κάθε πλευρά του τζακιού, το οποίο το βράδυ μας πνίγει στον καπνό. Ο Giorgi μάς παρουσιάζει, για να μας χρησιμεύσει ως οδηγός, κάτι σαν χωροφύλακα, που μιλάει σπασμένα λίγα γαλλικά. Βγαίνουμε μαζί του· μας δείχνει πρώτα, μέσα σε έναν βράχο, έναν θάλαμο που περιέχει τρεις άδειους τάφους, γούρνες σκαμμένες κατευθείαν στον βράχο με ένα τόξο από πάνω: αυτό μου φαίνεται χριστιανικό και μοιάζει με τους τάφους των κρυπτών, όπως με τις κατακόμβες της Μάλτας. Εδώ είναι το σημείο συνάντησης όλων των χεζουλιάρηδων του τόπου· περπατάς πάνω σε μια φρικτή ποσότητα κουράδων κάθε μεγέθους.
>
> Μικρή ελληνική εκκλησία, με ένα υπόλοιπο τοίχου που μοιάζει ελληνικό σε ορισμένα σημεία, κυκλώπειο (αν και οι πέτρες είναι πολύ μικρές γι' αυτό) σε άλλα. Μέσα στην εκκλησία, μια πέτρα με μια επιγραφή, όπου διαβάζουμε αυτή τη λέξη: βιβλιοθήκη. Νεκροταφείο γύρω από την εκκλησία, χωρίς τάφους ούτε σταυρούς, μόνο μικρά ξύλινα κουτιά (προορισμένα να δέχονται κεριά), σκεπασμένα με πέτρες· όταν περάσει ένας χρόνος, δύο χρόνια έτσι, αφήνουν το κουτί κι αυτό είναι όλο· κανένα ταφικό μνημείο παραπάνω από αυτό! Τίποτε· βλέπει κανείς μόνο ότι η γη έχει ανασκαλευτεί λίγο. Στα πέριξ, το έδαφος φαίνεται να υποδεικνύει ένα θέατρο και ένα κομμάτι κοίλης κατασκευής· το στάδιο, μας λέει ο οδηγός, ήταν από πάνω. Περνάμε, για να γυρίσουμε προς την πηγή, μπροστά από ένα μεγάλο κομμάτι τοίχου που στηρίζει χώματα: είναι το μεγαλύτερο ερείπιο των Δελφών.»

Ήδη την επομένη οι δύο σύντροφοι ίππευσαν παρακάτω μέσω Τοπόλιας προς τη Γραβιά, όπου έφτασαν το βράδυ:

> «Γραβιά, στους πρόποδες του βουνού. — Χάνι με εστία χωρίς καμινάδα· Έλληνες ψήνουν εκεί κομμάτια κρέας σε ξύλινα σουβλάκια. — Περιμένουμε τις αποσκευές· μας καταλύουν σε ένα διαμέρισμα του χανιού που προορίζεται για τους ανθρώπους υψηλής θέσης: το χώρισμα είναι από απλάνιστες σανίδες, για ταβάνι τα κεραμίδια, ανάμεσα σε τέσσερις πέτρες η φωτιά, αλλά είμαστε χωρισμένοι από την υπόλοιπη συντροφιά· στα πόδια του κρεβατιού μου, μια καταπακτή όπου φυλάνε το σιτάρι· το σακάκι του μάγειρα στεγνώνει στη φωτιά μας, δίπλα στο παλτό μου.»

Στις 9 Ιανουαρίου ο δρόμος τους οδήγησε πάνω από τον Μπράλο κάτω στις Θερμοπύλες και από εκεί παρακάτω στον Μώλο, όπου διανυκτέρευσαν στο σπίτι του παπά.

> «Παρασκευή 10. — Ημέρα επίπονη και μακριά. Αναχωρήσαμε στις 8 από τον Μώλο, φτάσαμε στη Rapurna [Κάπραινα] (Χαιρώνεια) στις 5 το απόγευμα, έχοντας σταματήσει μόνο είκοσι λεπτά περίπου. Φεύγοντας από τον Μώλο, πηγαίνει κανείς για λίγη ώρα στην κυματιστή πεδιάδα που εκτείνεται ως τη θάλασσα ή ακολουθεί το βουνό. — Στρίβοντας δεξιά. — Ένας μεγάλος χείμαρρος. — Αφού τον περάσει κανείς, διακρίνει τα πλατάνια· πληθαίνουν. Ανεβαίνει κανείς ανεπαίσθητα, κρατώντας τον χείμαρρο στα αριστερά του, και έπειτα μπαίνει σε ένα πραγματικό δάσος από πλατάνια· είναι όλα γυμνά, τα φύλλα τους πνίγουν τον ήχο από τα βήματα των αλόγων μας· αναπνέει κανείς μια καλή μυρωδιά· ο ουρανός είναι πασαλειμμένος με βρόμικα καφετιά σύννεφα, που θαμπώνουν το περίγραμμα των βουνών. Προγευματίζουμε (εγώ με ένα κομμάτι ξερό ψωμί) πάνω στον γερτό κορμό ενός μεγάλου πλατάνου, στην άκρη του χειμάρρου, που κάνει εκεί μια στροφή και κατρακυλά απαλά από πέτρα σε πέτρα.
>
> Λίγη ώρα αφού περάσει κανείς τα πλατάνια και μερικά ψηλά μικρά λιβάδια με κλίση στους πρόποδες των βουνών, ανεβαίνει. — Λοφίσκοι. — Αριστερά, μια σειρά λόφων που αποσπώνται από ένα βουνό και κυλούν παράλληλα προς τον βυθό της στενής κοιλάδας, με σχήμα κυλίνδρων.
>
> Ανεβαίνουμε σε κορυφογραμμές βουνών, όπου υπάρχει ίσα ίσα θέση για το μονοπάτι· από κάθε πλευρά, μια κοιλάδα, όπου το μάτι κατεβαίνει από μια απότομη κλίση. Τα ελατάκια έχουν διαδεχθεί τα πλατάνια· γίνονται όλο και πιο σπάνια· η βλάστηση σταματά. Βουνά φαλακρά, γκριζόλευκα κατά τόπους και σκεπασμένα γενικά με μικρούς πράσινους αγκαθωτούς θάμνους. Δεσπόζουμε σε μια μεγάλη πεδιάδα, βυθισμένη στην ομίχλη, όπου πέφτει βροχή· στο κάτω μέρος της πεδιάδας, το μεγάλο χωριό Δραχμάνο ή Abdon Rakmahill.»

Πηγή: Œuvres complètes de Gustave Flaubert: Notes de voyages 2: Asie mineure, Constantinople, Grèce, Italie, Carthage. Παρίσι 1910, σ. 88 κ.ε.

1852 — Χέρμαν Χέττνερ (Hermann Hettner) [Σελ. 135–136]

Ο νεοχεγκελιανός ιστορικός της τέχνης και της λογοτεχνίας Hermann Julius Hettner (1821–1882) ήρθε τον Απρίλιο του 1852 στην Αθήνα. Μετά από ένα ταξίδι στην Πελοπόννησο εξερεύνησε τον Μάιο του 1852 και την Αττική, τη Βοιωτία και σύντομα τη Φωκίδα, όπου ίππευσε από τη Λιβαδειά προς την Αράχωβα και τους Δελφούς:

> «Η περιοχή είναι έρημη και μονότονη· δεξιά οι τραχιοί βράχοι του Παρνασσού, αριστερά η φαλακρή Κίρφη. Καταλαβαίνει κανείς πώς ήδη στην αρχαιότητα ξεπηδούσαν εδώ μερικές φορές ασεβείς από μοναχικές κρυψώνες και λήστευαν τον ευσεβή προσκυνητή τα αναθήματά του. Μόνο στα μισά του δρόμου η Αράχωβα διακόπτει τη νεκρή μονοτονία. Η Αράχωβα, η αρχαία Ανεμώρεια, ένας φιλικός τόπος με τετρακόσια έως πεντακόσια σπίτια, ακουμπά γραφικά επάνω σε μια απότομη πλαγιά του Παρνασσού. Επάνω, σε μια κορυφή βράχου, ακριβώς πάνω από την εκκλησία, έχει κανείς πάλι μία από εκείνες τις εκπληκτικά μεγαλειώδεις θέες, που μόνο η Ελλάδα, η πλούσια σε βουνά και ακτές, μπορεί να προσφέρει. Στα πόδια μας οι άγριες κοιλάδες και τα βουνά που συνδέονται με την Κίρφη και πρέπει να θεωρηθούν οι τελευταίες απολήξεις του Παρνασσού· πίσω από αυτά η γαλάζια επιφάνεια της Κορινθιακής θάλασσας, και πέρα από αυτήν η χιονοσκέπαστη Κυλλήνη και οι κυματιστές βουνοκορφές της πελοποννησιακής ακτής από τη Σικυώνα ως πάνω στη Βοστίτσα. Οι Δελφοί όμως, αν και απέχουν μόνο δύο ώρες από εδώ, δεν είναι ακόμη ορατοί· προεξέχουσες βραχώδεις κορυφογραμμές τους κρύβουν. […]
>
> Σήμερα αυτοί οι κάποτε τόσο μεγαλοπρεπείς Δελφοί είναι ένα άθλιο μικρό χωριό. Λέγεται Καστρί, επειδή οι έποικοι νομίζουν ότι τα αρχαία συντρίμμια τειχών που βρήκαν εδώ ήταν ένα παλιό φρούριο, ένα Παλαιόκαστρον. Το ιερό χάσμα της γης, από το οποίο ο παντογνώστης θεός, μέσα από το ενθουσιασμένο στόμα της ιέρειάς του, φανέρωνε τον αποφασιστικό χρησμό της μοίρας, έχει εξαφανι-

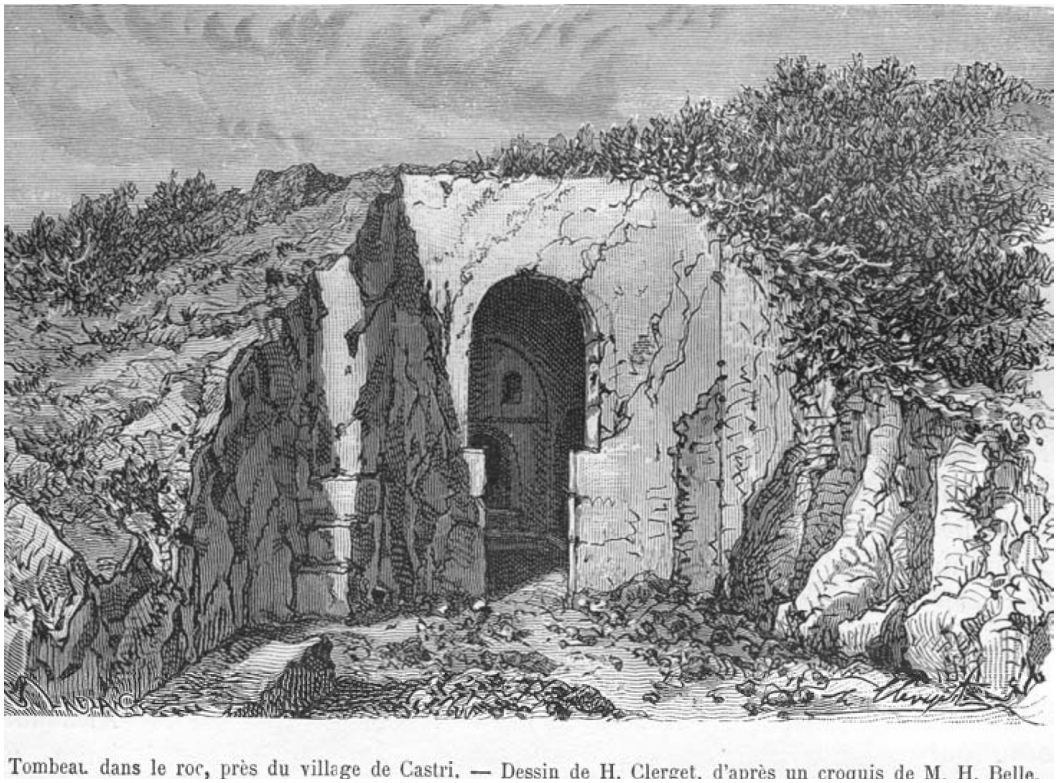
> στεί χωρίς ίχνος κάτω από μπάζα και συντρίμμια· οι υποδομές του μεγάλου ναού, που περιέκλειε αυτό το χρησμοδοτικό σπήλαιο, είναι σκεπασμένες από βρόμικες φτωχικές καλύβες, και μόνο μεμονωμένα θραύσματα από δωρικούς κίονες από πωρόλιθο και ιωνικούς μαρμάρινους θυμίζουν μελαγχολικά την παλαιά εποχή της λάμψης. Και από την αρχαία Λέσχη, εκείνη τη μεγαλοπρεπή στοά που ο μεγάλος Πολύγνωτος είχε στολίσει με τις υψηλές του εικόνες, υπάρχει μόνο ακόμη το δάπεδο, που χρησιμεύει τώρα ως αποθήκη για σανό και σιτάρι· σε αυτά προστίθενται κάτω, στον σκιερό κήπο της μονής της Παναγίας, τα κατάλοιπα της αρχαίας παλαίστρας και, κοντά σε αυτήν, τα θεμέλια τεσσάρων μικρών ναών, από τους οποίους ένα κυκλικό κτίσμα, που στη διάταξή του μοιάζει με το ρωμαϊκό Πάνθεον, αποδίδεται τώρα συνήθως στην Αθηνά Προναία. Αυτά είναι όλα όσα έχουν διασωθεί από τα οικοδομήματα των αρχαίων Δελφών.»

Πηγή: Hermann Hettner: Griechische Reiseskizzen. Μπράουνσβαϊγκ 1853, σ. 285 κ.ε.

1852 — Χένρι Μπερντ (Henry Baird) [Σελ. 136–138]

Ο Αμερικανός Henry Martyn Baird (1832–1906) γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια και πέρασε τα έτη 1851 και 1852 στην Ιταλία και την Ελλάδα, όπου, μεταξύ άλλων, σπούδασε την ελληνική γλώσσα κοντά στον αιδεσιμότατο Jonas King στην Αθήνα. Πριν επιστρέψει στις ΗΠΑ, ταξίδεψε στην Πελοπόννησο και στην Κεντρική Ελλάδα. Τα επόμενα χρόνια σπούδασε στο Princeton Theological Seminary και έγινε το 1859 καθηγητής ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στη Νέα Υόρκη.

Ο Baird ήταν στο εκτεταμένο ταξίδι του στην Ελλάδα ένας ακριβής παρατηρητής και δεν κινούνταν απαραίτητα στις ταξιδιωτικές διαδρομές που ήταν τότε συνηθισμένες. Στις αρχές Απριλίου 1852 ξεκίνησε από την Αθήνα για την Πελοπόννησο και έφτασε τον Μάιο του 1852 με πλοίο από τη Βοστίτσα / Αίγιο στη Σκάλα, το λιμάνι της Άμφισσας / Σαλώνων. Από εκεί ίππευσε κατευθείαν προς το Χρισσό· στον δρόμο προς τους Δελφούς του έκαναν εντύπωση οι ίδιοι ταφικοί θάλαμοι που είχαν κάνει εντύπωση και στον de Vere:

Εικ. 23: Τάφος στο Καστρί, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 143.

> «Μερικοί από τους τάφους ήταν απλές σαρκοφάγοι λαξευμένες στον συμπαγή βράχο, ενώ άλλοι ήταν θάλαμοι λίγο πολύ χοντροκομμένης κατασκευής. Ξεπεζέψαμε και μπήκαμε σε έναν, φαινομενικά τον πιο τέλειο. Αποτελούνταν από έναν μόνο θάλαμο, σε τρεις πλευρές του οποίου ήταν λαξευμένες θήκες για τους νεκρούς, οι οποίοι είχαν προ πολλού γίνει σκόνη. Σπάνια βρίσκει κανείς ίχνη των καλυμμάτων αυτών των σαρκοφάγων. Στον τοίχο πίσω από δύο από αυτές υπήρχαν μικρές κόγχες, προφανώς προορισμένες να δεχθούν αγάλματα χθόνιων ή προστάτιδων θεοτήτων, και ίσως λυχνάρια που κρατούνταν αναμμένα εκεί από την ευλάβεια των φίλων που επέζησαν. Έναν δεύτερο τάφο τον βρήκαμε πολύ όμοιο με αυτόν, και πέρα από αυτόν μια τρίτη λάξευση σε σχήμα ημικυκλικού καθίσματος, με θέα προς τη δελφική κοιλάδα.»

Ο Baird διανυκτέρευσε στο Καστρί και ανέβηκε το επόμενο πρωί στο Κωρύκειο Άντρο· δεν μπόρεσε όμως, εξαιτίας του πολλού χιονιού, να ανεβεί στην κορυφή του Παρνασσού, και κατέβηκε επομένως πάλι στην Αράχωβα. Μέσω της Σχιστής ίππευσε παρακάτω προς τη Δαύλεια, τον Πανοπέα, τη Χαιρώνεια, τη Λιβαδειά και τον Ορχομενό / Σκριπού. Μετά από μια διεξοδική επίσκεψη στον Ορχομενό, στράφηκε προς τον Έξαρχο:

> «Είχαμε τώρα μπροστά μας μια ιππασία δύο ωρών και ενός τετάρτου (όχι περισσότερο από επτά ή οκτώ μίλια, με τον αργό ρυθμό που ήμασταν αναγκασμένοι να ταξιδεύουμε) ως το χωριό Έξαρχο. Η πεδιάδα ήταν καλά καλλιεργημένη, αλλά δεν παρουσίαζε κανένα αντικείμενο ενδιαφέροντος. Λίγο πριν φτάσουμε στο χωριό στρίψαμε αριστερά για να επισκεφθούμε μια αρχαία ακρόπολη, εκείνη των Αβών. […] Ο λόφος προστατεύεται από δύο πλευρές από απόκρημνους βράχους, και αλλού από δύο παράλληλα τείχη, σε απόσταση περίπου εκατό γιαρδών, που καλύπτουν τα πιο προσβάσιμα μέρη. Η κατασκευή τους είναι του δεύτερου τρόπου πελασγικής τοιχοποιίας, στον οποίο οι πέτρες είναι υπέροχα προσαρμοσμένες η μία στην άλλη. Κοντά στην κύρια πύλη παρατηρήσαμε με περιέργεια και θαυμασμό ένα σύντομο αποσπασμένο τείχος, στο οποίο, σαν για λόγους διακόσμησης, οι πέτρες εί-

> ναι μεγάλες και κομμένες με ακρίβεια στις ακμές σε κυκλικά τόξα, και ενωμένες με τον πιο σφιχτό τρόπο. Γυρίσαμε πίσω στον δρόμο και βρήκαμε τον δρόμο μας προς το χάνι του Εξάρχου, όπου ο Άραβάς μας ο Γιάννης μάς είχε ετοιμάσει ένα καλό δείπνο, αξιοποιώντας ό,τι μπορούσε να προσφέρει το χωριό σε φαγώσιμα. Όταν ήρθε η νύχτα, μια κουρτίνα, φτιαγμένη από το σκωτσέζικο καρό σάλι του Η., ήταν το μόνο που μας χώριζε από τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού, που ήταν αρκετά πολυάριθμα. […] Αφήνοντας τον Έξαρχο, που είναι ένας απόμερος τόπος και κάπως απομακρυσμένος από τον ευθύ δρόμο προς τη Θεσσαλία, βρήκαμε τον δρόμο μας σε λιγότερο από μία ώρα ως τα ερείπια της Υαμπόλεως, στη Βογδάνα. Ο περίβολος των τειχών περικλείει έναν μικρό χώρο — μήκους έξι ή επτακοσίων ποδών και πλάτους το μισό — σε πολύ επίπεδο έδαφος. Ακολουθήσαμε αυτά τα τείχη σε όλη τους την έκταση και διαπιστώσαμε ότι ανήκουν, όπως οι περισσότερες ερειπωμένες οχυρώσεις σε αυτή τη γειτονιά, σε ό,τι μπορεί να ονομαστεί τρίτη εποχή της ελληνικής τοιχοποιίας — δηλαδή στην περίοδο κατά την οποία τα υλικά άρχισαν να τοποθετούνται σε στρώσεις, αν και καθόλου κανονικές ή ομοιόμορφου ύψους. Σύντομα αφού περάσαμε την Υάμπολη, ο δρόμος βγήκε από τους λόφους και μπήκαμε σε μια κοιλάδα που τρέχει προς τα δυτικά και βρίσκεται κατά μήκος της βόρειας βάσης του Παρνασσού, του οποίου εποπτεύει σε κάθε σημείο μια μεγαλοπρεπή θέα. Στο Δραχμάνι, όπου σταματήσαμε το μεσημέρι, στείλαμε τα φορτηγά άλογα μπροστά προς την Πουντονίτσα, ενώ εμείς ιππεύσαμε, επί ένα τέταρτο της ώρας, ως τη θέση της σημαντικής πόλης της Ελάτειας. Τα ερείπια είναι πολύ ασήμαντα· αλλά, αρκετά παράξενα, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις μόνο οι ναοί και τα δημόσια οικοδομήματα έχουν γλιτώσει από την πλήρη καταστροφή, και δεν φαίνεται ίχνος από τα ιδιωτικά σπίτια, εδώ η έκταση της αρχαίας πόλης είναι σκεπασμένη με μακριές σειρές από πέτρες, που σχηματίζουν, ίσως, τα θεμέλια των κατοικιών του λαού. Σε ένα σημείο όμως υπήρχαν κατάλοιπα του δαπέδου και του σηκού ενός μικρού ναού, του οποίου το εσωτερικό φαίνεται να ήταν χωρισμένο με έναν εγκάρσιο τοίχο. […] Αφού ικανοποιήσαμε την περιέργειά μας, γυρίσαμε στο χωριό Δραχμάνι και από εκεί συνεχίσαμε τον δρόμο μας προς την Πουντονίτσα, διασχίζοντας το όρος Κνημίς κοντά σε έναν λόφο αξιοσημείωτης πυργοειδούς μορφής, που λέγεται Φοντάνα.»

Μετά τη διανυκτέρευση στη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα, ο Baird ταξίδεψε παρακάτω μέσω των Θερμοπυλών προς τη Λαμία και από εκεί μέσω της Εύβοιας πίσω στη Χαλκίδα.

Πηγή: Henry Martyn Baird: Modern Greece: a narrative of a residence and travels in that country. Νέα Υόρκη 1856, σ. 232 κ.ε.

1853 — Βίλχελμ Φίσερ (Wilhelm Vischer) [Σελ. 139–140]

Ο Ελβετός αρχαιογνώστης Wilhelm Vischer (1808–1874), καθηγητής ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας, έφτασε τον Μάρτιο του 1853 στην Αθήνα και πέρασε τους επόμενους τρεις μήνες με εκτεταμένα ταξίδια στην Πελοπόννησο και την ηπειρωτική χώρα. Οι ταξιδιωτικές του περιγραφές δεν έχουν τη μορφή ημερολογίου, αλλά ενός αρκετά εκτενούς ταξιδιωτικού εγχειριδίου για επιμέρους περιοχές, από τοπογραφική και ιστορική σκοπιά. Παρ’ όλα αυτά ο Vischer ακολουθούσε σε αυτό ουσιαστικά τη δική του ταξιδιωτική διαδρομή. Στα τέλη Μαΐου πήρε από τη Χαιρώνεια τον δρόμο προς τους Δελφούς, ακολουθώντας τη διαδρομή μέσω Διστόμου και Οσίου Λουκά προς τη Σχιστή. Στην Αράχωβα θαύμασε την ομορφιά των κοριτσιών, στους Δελφούς λυπήθηκε για τους ναούς που κείτονταν σε μπάζα και ερείπια· έπειτα ανέβηκε στο Κωρύκειο Άντρο:

> «Στο εσωτερικό βρίσκει κανείς πρώτα έναν ευρύχωρο, ψηλό προθάλαμο, που οριοθετείται από έναν τοίχο από σταλακτίτες. Πάνω από αυτόν ανεβαίνει κανείς με κάποιον κόπο στο πίσω, ψηλότερο μέρος, όπου διάφοροι διάδρομοι εισχωρούν μέσα στο βουνό σε ανεξερεύνητο ακόμη βάθος, για τους οποίους οι περίοικοι διηγούνται διάφορους θρύλους. Αντί μιας χαμένης αρχαίας επιγραφής, που χα-

> ρακτήριζε το σπήλαιο ως αφιερωμένο στον Πάνα και τις Νύμφες, είναι τώρα χαραγμένα στα τοιχώματα πολυάριθμα ονόματα νεότερων ταξιδιωτών. Στην πιο πίσω και ψηλότερη γωνία που έφτασα, βρήκα λαξευμένο με μεγάλα γράμματα το όνομα του πρίγκιπα Pückler.»

Την επομένη ο Vischer ανέβηκε με έναν οδηγό σε επτά ώρες από το Καστρί ως την κορυφή του Παρνασσού, τη Λυκέρη, που ήταν ακόμη χιονισμένη. Μετά από αυτή την ημερήσια εκδρομή συνέχισε από το Καστρί προς την Άμφισσα / Σάλωνα και μέσω του περάσματος της Άμπλιανης προς τη Γραβιά· από εκεί ίππευσε κατεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισού προς την Αμφίκλεια / Δαδί, την Τιθορέα / Βελίτσα, το Δραχμάνι και το Μπέλεσι / Παραποταμίους, πριν στραφεί πάλι βόρεια προς τις Άβες:

> «Πολύ πιο αξιοσημείωτα είναι τα ερείπια των Αβών, που βρίσκονται σε μια βορειοανατολική πλευρική κοιλάδα. Περίπου δύο ώρες πάνω από το Μπέλεσι, ανάμεσα στα χωριά Μπογδάνο και Έξαρχος, υψώνεται δεξιά ένα πυραμιδοειδές, ψηλό βουνό, στην κορυφή του οποίου βρισκόταν η αρχαία πόλη. Γύρω από την πλαγιά τρέχει ένα πελώριο τείχος και, μέσα σε αυτό, σε κάποια απόσταση, ακόμη ένας δεύτερος, ομόκεντρος με τον εξωτερικό, δακτύλιος τείχους, μέσα στον οποίο υψώνεται η κορυφή του βουνού ως ακρόπολη. Όμως αυτό το εσωτερικό τείχος δεν μπορεί να ακολουθηθεί ολόγυρα. Τα τείχη δείχνουν και από τις δύο πλευρές πολύ ωραία πολυγωνική δόμηση. Οι πέτρες είναι εν μέρει πολύ μεγάλες, αλλά όχι παχιές· σε ορισμένα σημεία φαίνονται σχεδόν μόνο ως τεράστιες πλάκες, ανάμεσα στις οποίες βρίσκεται ακανόνιστο γέμισμα χωρίς κονίαμα. Πύργοι δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου, παρά μόνο προεξοχές του τείχους κατά τον παλαιότερο τρόπο. Στο εξωτερικό τείχος έχει διατηρηθεί, εκτός από μερικές μικρότερες πύλες, και μια μεγάλη, πολύ αρχαϊκής κατασκευής, με ένα πελώριο υπέρθυρο· στο εσωτερικό τείχος βλέπει κανείς μία ή δύο μικρότερες εισόδους. Στη βόρεια πλευρά κατεβαίνει από τον δακτύλιο του τείχους ένα ευθύ τείχος στην πλαγιά του βουνού ως μια βραχώδη προεξοχή, που δείχνει ακόμη διάφορα ίχνη κατεργασίας και ίσως αποτελούσε ένα είδος προκεχωρημένου οχυρού. […] Το ιερό δεν βρισκόταν μέσα στην ίδια την πόλη, αλλά περίπου μισό τέταρτο της ώρας βορειοδυτικά, μακριά από τους πρόποδες του βουνού, στην κοιλάδα, πάνω σε έναν χαμηλό, επίπεδο λόφο, όπου βλέπει κανείς ακόμη κατάλοιπα των υποδομών. Στη δυτική πλευρά στέκει ακόμη ένα τείχος από λαξευτούς δόμους μήκους περίπου σαράντα ενός βημάτων, σωζόμενο σε τρεις στρώσεις λίθων, το οποίο στα δύο άκρα στρέφεται σε ορθή γωνία προς την ανατολή, σε αυτή την κατεύθυνση όμως μπορεί να ακολουθηθεί μόνο για λίγα βήματα. Πάνω στον λόφο κείτονται ακόμη μεμονωμένοι οικοδομικοί λίθοι. Πόσο πυκνοκατοικημένη ήταν κάποτε η χώρα, προκύπτει από το ότι μόνο περίπου ένα τέταρτο της ώρας βορειοδυτικά από τη θέση του ναού βρισκόταν μια άλλη φωκική πόλη, η Υάμπολις. Τα ερείπια των κανονικών της τειχών από λαξευτούς δόμους και των πύργων της στεφανώνουν ακόμη έναν μικρό λόφο ακριβώς αριστερά πάνω από τον δρόμο προς τη Λοκρίδα· αμέσως δίπλα στον δρόμο, μέσα στην ίδια την κοιλάδα, βλέπει κανείς διάφορα κατάλοιπα ενός προαστίου. Ένα από τα κύρια περάσματα από τη Λοκρίδα και τη βόρεια Ελλάδα προς τη Φωκίδα καταλήγει εδώ, γι’ αυτό η πόλη αναφέρεται επανειλημμένα στην πολεμική ιστορία. […]
>
> Αρκετοί δρόμοι οδηγούν από την άνω κοιλάδα του Κηφισού προς τη βόρεια Ελλάδα. Ένας πηγαίνει από τη Γραβιά σε σχεδόν ευθεία κατεύθυνση πάνω από την Οίτη και καταλήγει ήδη πέρα από τις Θερμοπύλες, κοντά στην αρχαία Τραχίνα και την Ηράκλεια, στην κοιλάδα του Σπερχειού. Τουλάχιστον στην πρωιμότερη αρχαιότητα αυτός ο δρόμος δεν μπορεί να ήταν σε χρήση, αφού αλλιώς οι Θερμοπύλες δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν η μόνη είσοδος στη Στερεά Ελλάδα. Οι άλλοι οδηγούν από αυτή την πλευρά των Θερμοπυλών πάνω από το βουνό προς τη Λοκρίδα, ώστε όποιος, ερχόμενος από τον βορρά, είχε περάσει εκείνες, μπορούσε να πάρει τον έναν ή τον άλλον. Ο δυτικότερος πηγαίνει από το χωριό Τουρκοχώρι, όχι μακριά από το μόλις αναφερθέν Δραχμάνι, μέσω Βοδονίτσας, ανάμεσα από τον ανατολικό βραχίονα της Οίτης, τον Καλλίδρομο, και την Κνημίδα που συνορεύει με αυτόν, και οδηγεί κατευθείαν μπροστά στις Θερμοπύλες· ένας δεύτερος ανεβαίνει από το χωριό Δραχμάνι, δίπλα από την αρχαία Ελάτεια, πάνω από την Κνημίδα· τέλος ο ανατολικότερος πηγαίνει

> κάτω από την αρχαία Υάμπολη, ανάμεσα στο νότιο άκρο της οροσειράς της Κνημίδος και τον Χλωμό, προς την πεδιάδα του αρχαίου Οπούντα, ή της σημερινής Αταλάντης. Και οι τρεις φαίνεται να χρησιμοποιούνταν ήδη στην αρχαιότητα. Εγώ πήρα τον τελευταίο και έφτασα από τα ερείπια της Υαμπόλεως σε περίπου δυόμισι ώρες, μέσα από μια μοναχική έρημη ορεινή περιοχή, στην ωραία λοκρική πεδιάδα στην Ευβοϊκή θάλασσα.»

Από την Αταλάντη ο Vischer ίππευσε κατά μήκος της ακτής προς τον Κύνο, τον Άγιο Κωνσταντίνο, το Καυούργιο (με το εργοστάσιο ζάχαρης, που στο μεταξύ είχε πάλι κλείσει), τον Μώλο και, δίπλα από τις Θερμοπύλες, προς τη Λαμία. Μέσω της Εύβοιας και της Βοιωτίας ο Vischer επέστρεψε έπειτα στην Αθήνα.

Πηγή: Wilhelm Vischer: Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland. Βασιλεία 1857, σ. 595 κ.ε.

1858 — Μπέιαρντ Τέιλορ (Bayard Taylor) [Σελ. 141-142]

Ο Αμερικανός δημοσιογράφος και ταξιδιωτικός συγγραφέας Bayard Taylor (1825–1878) παντρεύτηκε τον Οκτώβριο του 1857 την κόρη του Γερμανού αστρονόμου Peter Hansen και πέρασε στη συνέχεια τον βαρύ χειμώνα του 1857/1858 με τη σύζυγό του στην Ελλάδα. Στα μέσα Απριλίου 1858 ξεκίνησε μαζί της για μια περιοδεία στη βόρεια Ελλάδα. Μέσω Θήβας, Λιβαδειάς και Χαιρώνειας ίππευσαν προς τη Δαύλεια, μέσω της Σχιστής, προς την Αράχωβα και τους Δελφούς:

> «Όπως μπορείτε να φανταστείτε, ο πρώτος μας περίπατος ήταν στο ιερό του δελφικού μαντείου, στον βυθό της σχισμής ανάμεσα στις δύο κορυφές. Η λαξευμένη όψη του βράχου, με μια κόγχη, που υποτίθεται ότι είναι εκείνη όπου καθόταν η Πυθία πάνω στον τρίποδά της, και ένα μυστικό πέρασμα κάτω από το δάπεδο του ιερού, είναι ό,τι απομένει. Η Κασταλία πηγή ξεχύνεται ακόμη στον βυθό, μέσα σε έναν μεγάλο τετράγωνο περίβολο, που λέγεται Λουτρό της Πυθίας και είναι τώρα βουλωμένος με λάσπη, αγριόχορτα και πέτρες. Ανάμεσα σε εκείνα τα αγριόχορτα διέκρινα ένα με γνώριμη όψη, το έκοψα και το δοκίμασα. Νεροκάρδαμο, αξιοσημείωτου μεγέθους και γεύσης! Δεν σκεφτήκαμε πια τον Απόλλωνα και το ιερό του, αλλά, βυθίζοντας τα χέρια ως τους καρπούς στην κασταλική λάσπη, μαζέψαμε τεράστιες χούφτες από το βέβηλο χόρτο, το πλύναμε στην ιερή πηγή και το στείλαμε στον François για σαλάτα. Έπειτα κατεβήκαμε σε ένα μικρό μοναστήρι, στην απέναντι πλαγιά της ρεματιάς. Στην αυλή, στην πόρτα μιας μικρής, φανταστικής εκκλησίας, ήταν ακουμπισμένα τρία ή τέσσερα αρχαία ανάγλυφα. Το ένα ήταν ο κορμός ενός άνδρα, σε φυσικό μέγεθος και πολύ καλά πλασμένος· ένα μικρότερο, γεμάτο ζωντάνια, αναπαριστούσε τέσσερα άλογα ζεμένα σε ένα άρμα. Το μοναστήρι στέκει πάνω σε ένα αρχαίο άνδηρο από ωραίους τετράγωνους δόμους, το οποίο, όπως είπε ο στρατιώτης, στήριζε κάποτε μια σχολή ή γυμνάσιο — ποιος ξέρει; Παντού μέσα και γύρω από το Καστρί υπάρχουν τμήματα παρόμοιων ανδήρων, μερικά πολύ πρώιμης τοιχοποιίας. Από τον ναό του Απόλλωνα απομένουν μόνο δόμοι, μαρμάρινοι σπόνδυλοι και η επιγραφή που κόστισε στον φτωχό Otfried Müller τη ζωή του.»

Συνεχίζοντας το ταξίδι, ο Taylor με την ομάδα του άφησε την Άμφισσα στην άκρη, ίππευσε κατευθείαν προς την Τοπόλια και έφτασε τέσσερις ώρες αργότερα στο χάνι της Γραβιάς:

> «Όταν φύγαμε από το χάνι της Γραβιάς με την ανατολή του ηλίου, εκατοντάδες αηδόνια τραγουδούσαν στις πράσινες λόχμες, και το φως βρισκόταν ήδη ζεστό πάνω στην ένδοξη πεδιάδα. Αφού διασχίσαμε τον Κηφισό, ιππεύσαμε δύο ώρες πάνω από τους χαμηλούς λόφους κατά μήκος της δυτικής βάσης της Οίτης, που ήταν εντελώς σκεπασμένοι με δάση βελανιδιάς, σε πλήρες φύλλωμα. Αν και το μονοπάτι μας ήταν τραχύ και λασπωμένο, απόλαυσα πάρα πολύ εκείνα τα γλυκά αρκαδικά δάση, φωτισμένα από τα πορφυρά κλωνάρια της κουτσουπιάς και ευωδιαστά από τις μυρωδιές του αν-

> θόσπαρτου χλοοτάπητα. Το έδαφος ήταν σκεπασμένο με πεσμένους κορμούς και ξερά κλαδιά — ένα τεράστιο απόθεμα καυσόξυλων, που σάπιζε άσκοπα σε μια χώρα όπου είναι εξαιρετικά σπάνια και ακριβά. Ο François βεβαίωνε ότι οι Δωριείς ήταν ως επί το πλείστον ληστές, και ότι η τεμπελιά τους εξηγούσε την ερειπωμένη και παραμελημένη όψη της χώρας. Καθώς σκαρφαλώναμε τις πλευρές της Οίτης, βουτώντας πάνω κάτω σε μεγάλες ρεματιές, υπήρχαν ωραίες θέες του Παρνασσού πέρα από την πεδιάδα. Μία ακόμη ώρα ανάβασης μας έφερε στην κορυφή, και είδαμε, μέσα από την ορεινή πύλη που ανοιγόταν μπροστά μας, την Όθρυ, έναν κλάδο της Πίνδου, και το νεότερο όπως και το αρχαίο σύνορο της Ελλάδας στα βόρεια. […] Κατεβαίνοντας ένα ή δύο μίλια μέσα από άλση με έλατα, βελανιδιές και οξιές, βγήκαμε στην ανοιχτή πλευρά της Οίτης, από όπου ξεδιπλώνεται ξαφνικά στη θέα ένα υπέροχο πανόραμα. Η μεγάλη πεδιάδα του Σπερχειού, βαμμένη με όλα τα απαλότερα χρώματα της άνοιξης — ένας κινούμενος ιστός από ροζ, πράσινο και χρυσό — απλωνόταν από κάτω, από τη μακρινή πηγή του στους πρόποδες της Πίνδου ως το πλατύ τόξο με το οποίο αγκαλιάζει τον Μαλιακό κόλπο. Πέρα από την κοιλάδα έτρεχε η μακριά γκρίζα ράχη της Όθρυος, που κατέληγε, μακριά στην ανατολή, στη χιονισμένη κορυφή του Πηλίου. Η πόλη της Λαμίας, σκορπισμένη σε ένα κοίλωμα στη βάση των λόφων, τρεμόφεγγε αχνά στην απόσταση. Τα γαλάζια βουνά της Εύβοιας οριοθετούσαν τη θέα στα ανατολικά, και βαθιά κάτω, στα δεξιά μας, στη βάση της Οίτης, βρισκόταν το πέρασμα των Θερμοπυλών. Ακολούθησε μια μακριά και τραχιά κατάβαση, αλλά το μονοπάτι σκιαζόταν από βελανιδιές, πουρνάρια, δάφνες, σχίνα και πεύκα, ανάμεσα στα οποία ήταν οι πρώτες οξιές που είχαμε δει στην Ελλάδα. Προγευματίσαμε σε μια πηγή, στα μισά της κατάβασης· έπειτα, αφήνοντας τις αποσκευές να πάρουν τον ευθύ δρόμο προς τη Λαμία, κατεβήκαμε στη γωνία όπου η Οίτη κάποτε προχωρούσε μέσα στον κόλπο, σχηματίζοντας το πέρασμα με το αθάνατο όνομα.»

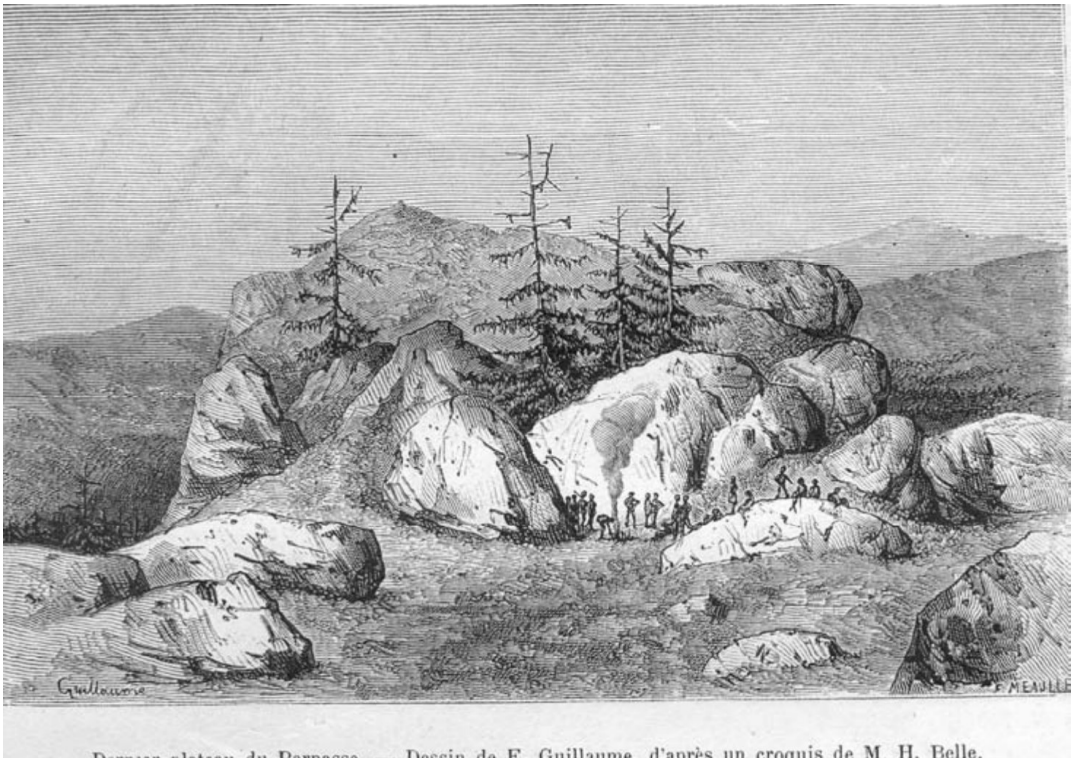
Από τη Λαμία ο Taylor και η σύζυγός του επέστρεψαν μέσω Εύβοιας και Χαλκίδας στην Αθήνα.

Πηγή: Bayard Taylor: Travels in Greece and Russia. Νέα Υόρκη 1859, σ. 226 κ.ε.

1860 — Χάινριχ Καρλ Μπράντες (Heinrich Karl Brandes) [Σελ. 142–144]

Το καλοκαίρι του 1860 ο διευθυντής σχολείου από το Λέμγκο Heinrich Karl Brandes (1798–1874) έκανε ένα κλασικό εκπαιδευτικό ταξίδι στην Ελλάδα, διάρκειας πάνω από τέσσερις εβδομάδες. Μετά από μια παραμονή στην Αθήνα, ο Brandes έφτασε στις 23 Ιουλίου, μαζί με τον «δραγομάνο» του, με ένα ατμόπλοιο στον κόλπο της Άμφισσας. Στη Σκάλα / Ιτέα νοικιάστηκαν άλογα και φορτώθηκαν με τον ταξιδιωτικό εξοπλισμό που ήταν ακόμη συνηθισμένος, από στρώμα ως τραπεζομάντιλο. Μέσω Χρισσού πήγαν στο Καστρί, όπου η ομάδα έφτασε ύστερα από τέσσερις ώρες ιππασίας και έκανε πρώτα μεσημεριανή ανάπαυση. Το απόγευμα ο Brandes επισκέφθηκε με τον Παυσανία στο χέρι επί δύο ώρες τα ερείπια των Δελφών· στη συνέχεια οι σύντροφοι ίππευσαν στο οροπέδιο του Παρνασσού, όπου διανυκτέρευσαν στο ύπαιθρο. Το επόμενο πρωί επισκέφθηκαν το Κωρύκειο Άντρο και στη συνέχεια ανέβηκαν στην κορυφή του Παρνασσού:

> «Βρήκαμε σύντομα το στενό μονοπάτι στα δεξιά, ιππεύσαμε για λίγο ανηφορικά, έπειτα πάλι ανάμεσα στους ανακατεμένους όγκους πέτρας σε ένα βύθισμα, πάνω από την πλαγιά του οποίου ένα κοπάδι πρόβατα ήταν ξαπλωμένο ήσυχα και ειρηνικά πάνω σε ένα μεγάλο χιονοπέδιο, για να κάνει ένα δροσερό λουτρό μέσα στη φλογερή κάψα του ήλιου, και φτάσαμε τώρα στο μακρύ βραχώδες τείχος, πάνω στο οποίο, ανάμεσα σε αρκετές κορυφές, υψωνόταν και εκείνη που είχαμε διαλέξει. Εκεί έπρεπε να ξεπεζέψουμε, γιατί ήταν αδύνατο να ανεβούμε έφιπποι. Σκαρφαλώσαμε με χέρια και πόδια στην πυραμίδα, που ήταν χτισμένη από χαλαρούς ογκόλιθους· έπρεπε συχνά να σταματώ, και ανέπνεα πολύ και ανέπνεα βαθιά. Σε μια μικρή ώρα από τους πρόποδες είχε κατακτηθεί στις 11½, η ψηλότερη κορυφή της οροσειράς, που λέγεται Λυκέρι και με το όνομά της θυμίζει την πανάρχαια πόλη Λυκώρεια, από την οποία οι σημερινοί περίοικοι ονομάζουν τον Παρνασσό Λιάκουρα.

Εικ. 24: Η κορυφή του Παρνασσού, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 142.

> Στέκει στη βορειοανατολική πλευρά της οροσειράς, πάνω από τη Βελίτσα, την αρχαία Τιθορέα, και πάνω από την πεδιάδα του φωκικού Κηφισού, και σχηματίζει επάνω μια επιφάνεια μήκους 80 βημάτων και πλάτους 20 βημάτων, που φέρει στη μέση μια μικρή πυραμίδα, μάλλον την ίδια που υψώθηκε από πέτρες από τη συνοδεία του βασιλέα Όθωνα, όταν ανέβηκε στο ύψος τον Σεπτέμβριο του 1834. Αυτή η κορυφή, το ύψος της οποίας είναι σε στρογγυλό αριθμό 8.000 πόδια, υψώνεται λοιπόν πάνω σε ένα από τα δύο μακριά τείχη, μέσα από την ενδιάμεση κοιλάδα των οποίων ήρθαμε από την καλύβα που αναφέραμε, και δεν είναι η μόνη· μάλλον δώδεκα υψώνονται πάνω και στα δύο, το ένα δίπλα στο άλλο, όλες όμοιες σαν αδέλφια και όχι πολύ διαφορετικές και στο ύψος. Η πλησιέστερη σε αυτήν σε ύψος, που στέκει απέναντί της στο άλλο τείχος, είναι ο Γεροντόβραχος, δηλαδή ο βράχος του γέροντα· ανάμεσα στις δύο βρίσκεται ένα βαθύ βύθισμα, το αλώνι του διαβόλου, πάνω στο οποίο ο διάβολος δεν έριξε σιτάρι, αλλά πέτρα πάνω σε πέτρα, όμοιο με κρατήρα, μέσα σε φρικιαστική, ερημική, άκαμπτη ερημιά.»

Μετά από μια διανυκτέρευση στην Αράχωβα, ο Brandes ίππευσε μέσω της Σχιστής Οδού προς τη Δαύλεια και έφτασε ύστερα από 10 ώρες ιππασίας στη Λιβαδειά. Μέσω Πλαταιών και Θήβας επέστρεψε στην Αθήνα.

Πηγή: Heinrich Karl Brandes: Ausflug nach Griechenland im Sommer 1860. Λέμγκο 1861, σ. 58 κ.ε.

1874 — Ανρί Μπελ (Henri Belle) [Σελ. 144–149]

Ο Henri Belle (γενν. 1837) ήταν τα έτη 1861–1863 γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα και ταξίδεψε εκείνα τα χρόνια εκτενώς σε ολόκληρη την Ελλάδα. Και στα επόμενα χρόνια επισκέφθηκε αρκετές φορές την Ελλάδα, πριν γίνει το 1879 Γάλλος πρόξενος στη Φλωρεντία. Τις συγκεντρωμένες ελληνικές ταξιδιωτικές του περιγραφές τις δημοσίευσε σε συνέχειες στο περιοδικό «Le Tour du Monde», που είχε ιδρυθεί το 1860. Ο Belle περιγράφει διεξοδικά την αρχαία και νεότερη ιστορία της Ελλάδας,

την κοινωνική δομή, τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη θρησκεία και τον πολιτισμό της χώρας. Δυστυχώς ο Belle δεν αναφέρει σε ποια εποχή του έτους ταξίδευε στην Ελλάδα, και οι χρονολογίες των ταξιδιών του είναι 1861, 1868 και 1874.

Ο Belle ήρθε με το πλοίο από τη Σκύρο, αποβιβάστηκε στην περιοχή του Κανουργίου και ίππευσε μέσω των Θερμοπυλών προς τη Λαμία. Στη Λαμία προσχώρησε σε ένα καραβάνι μουλαριών προς τον νότο. Η διαδρομή πήγε πάλι πίσω μέσα από τις Θερμοπύλες προς τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα και μέσω του περάσματος της Κλεισούρας προς τη Δερνίτσα / Τιθρώνιο. Ο Belle γράφει:

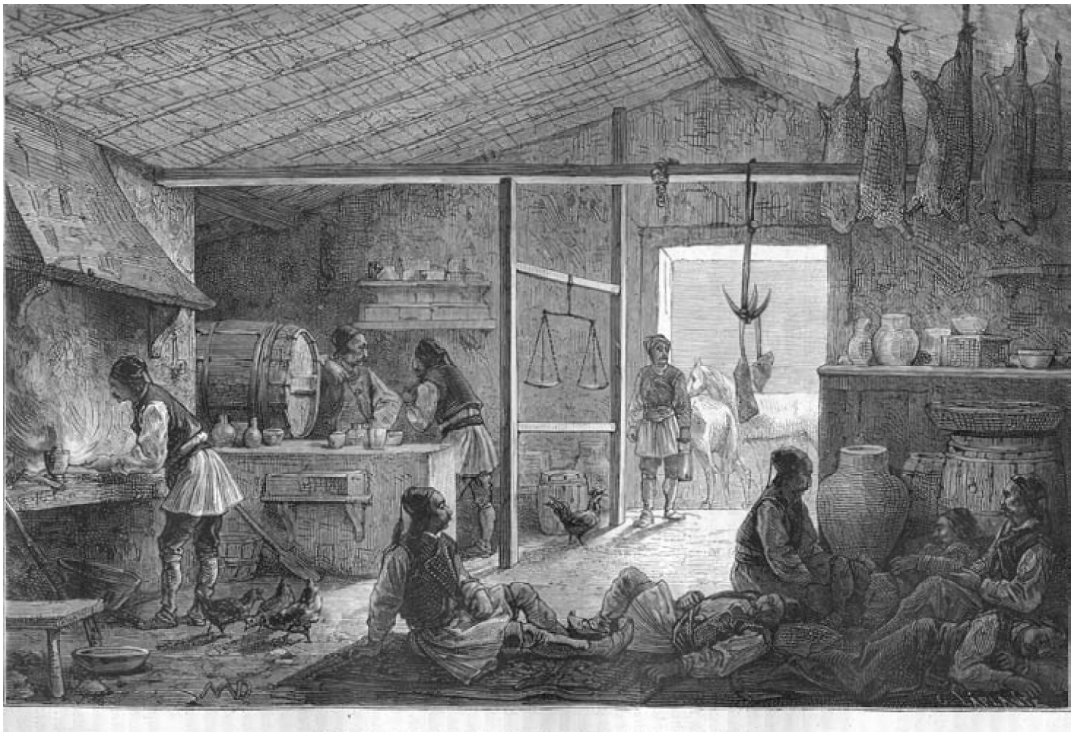
> «Την ώρα που διασχίζαμε τις Θερμοπύλες, ο ήλιος έριχνε κάθετα τις αχτίδες του στα κεφάλια μας· η ζέστη ήταν έντονη, η ατμόσφαιρα ήταν κορεσμένη από ελώδεις αναθυμιάσεις που μας εισχωρούσαν δηλητήριο στις φλέβες· ούτε μια πνοή αέρα δεν ερχόταν να δροσίσει τα πρόσωπα, που τα έκαιγε η αντανάκλαση του ήλιου πάνω στους γυμνούς βράχους· ούτε μια σκιά δεν ερχόταν να πλάσει αυτά τα βουνά, που είχαν ξεθωριάσει από την υπερβολή του φωτός. Προχωρούσαμε σιωπηλοί και χωρίς σκέψεις· ακόμη και τα θεσσαλικά αλογάκια μας έσκυβαν το κεφάλι και φαίνονταν κατάκοπα. Βγαίνοντας από το στενό, που έχει μήκος μόλις τετρακόσια μέτρα, αφήνουμε τον δρόμο του Κανουργίου και αρχίζουμε να ανεβαίνουμε, στα δεξιά, τους δασωμένους κρημνούς του όρους Καλλίδρομος. Ανεβαίνουμε από έναν πετρώδη δρόμο, μέσα από συστάδες μυρτιάς και σχίνου, πολύ χαμηλές, πολύ αραιές ακόμη για να μας προστατέψουν από τον ήλιο· όμως ο αέρας γίνεται πιο ανασάσιμος, και μάλιστα ένας από τους συντρόφους μας επιχειρεί, χωρίς επιτυχία όμως, να ενδιαφέρει το καραβάνι διαβάζοντας το χωρίο του Ηροδότου για τη μάχη με τους Πέρσες.
>
> Ύστερα από μερικές ώρες φτάναμε επιτέλους στη Βουδουνίτσα, ένα μικρό χωριό που το δεσπόζει ένα παλιό φραγκικό κάστρο, πλαισιωμένο ακόμη από τους στρογγυλούς πύργους και τους προμαχώνες του, που θυμίζει τα φεουδαρχικά ερείπια της Γαλλίας μας.
>
> Τα χρονικά μόλις που αναφέρουν αυτό το μικρό φέουδο της Βουδουνίτσας. Ήταν μαρκιζάτο, και αγνοείται σε ποια οικογένεια από τους Σταυροφόρους δόθηκε η επένδυση· αλλά αυτή η θέση, στην είσοδο ενός φαραγγιού όπου χύνονταν οι εισβολείς, Βυζαντινοί, Καταλανοί ή Αλβανοί, δεν πρέπει να ήταν αργομισθία.»

Εικ. 25: Η Βοδονίτσα, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 94.

Μετά από μια διεξοδική περιγραφή της (εκκλησιαστικής) ιστορίας και των ηθών και εθίμων της Βοδονίτσας, ο Belle συνεχίζει:

> «Η νύχτα άρχιζε να τυλίγει με σκιά αυτό το τοπίο, όταν φτάσαμε στο μικρό χάνι της Δερνίτσας, εξαντλημένοι από την κούραση και τη ζέστη. Στη μοναδική αίθουσα από την οποία αποτελούνταν το πανδοχείο, φωτισμένη μόνο από την πόρτα, μερικοί ξύλινοι πάγκοι και ένα χοντροπελεκημένο τραπέζι· στους τοίχους, μαυρισμένους από τον καπνό και το λίπος, μερικά ραγισμένα τσουκάλια κρεμασμένα δίπλα σε τέσσερα μικρά χάλκινα μπρίκια με μακρύ χερούλι και σε αρμαθιές μωβ κρεμμύδια· σε μια γωνία, μια επίπεδη πέτρα που χρησίμευε ως εστία για το μαγείρεμα, δύο τρία μεγάλα πήλινα πιθάρια· στα δοκάρια της στέγης, μεγάλα ασκιά από κατσικίσιο δέρμα κρεμασμένα, που περιείχαν το απόθεμα κρασιού και λαδιού· παντού μια μυρωδιά από ταγκό, ξινό και μούχλα, που ανακάτευε το στομάχι. Στο βάθος, χωρισμένος από την αίθουσα με μερικές σανίδες, ένας στάβλος, όπου τα ζώα μας, μαζί με τα μουλάρια ενός καραβανιού, μασούσαν το κριθάρι τους μέσα σε πέτρινες γούρνες. Μετά από ένα δείπνο, μπροστά στο οποίο ο μαύρος ζωμός του Λυκούργου θα ήταν πανδαισία, ο καθένας ξάπλωσε στο πατημένο χώμα, τυλιγμένος στην κουβέρτα του· αλλά δεν κοιμήθηκαν όλοι. Φίλε ταξιδιώτη, φυλάξου από το χάνι της Δερνίτσας.»

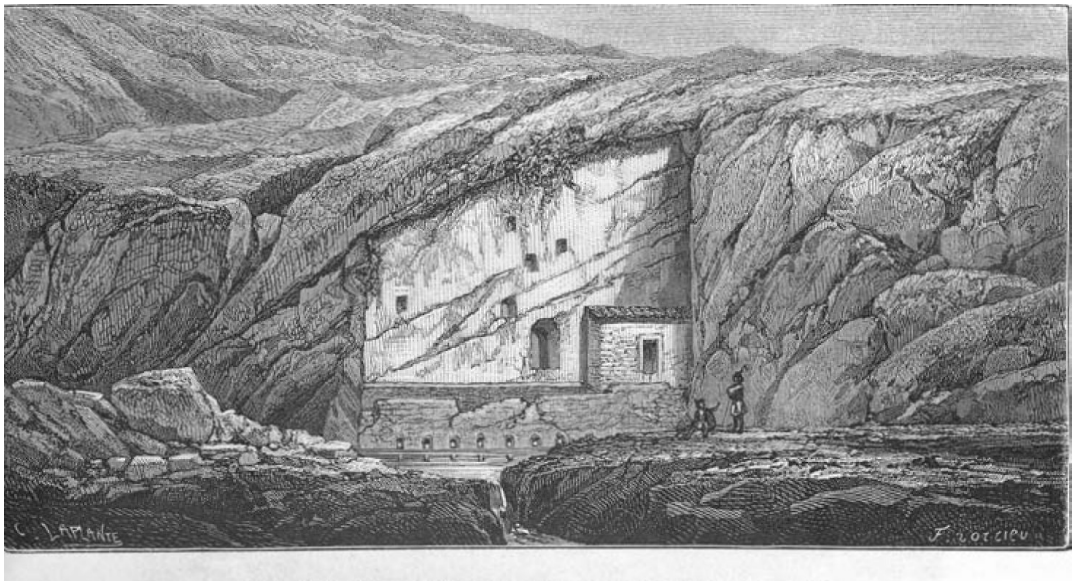
Εικ. 26: Το χάνι της Δερνίτσας, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 99.

Την επομένη η ομάδα ίππευσε πάνω από τον Κηφισό προς τη Βελίτσα / Τιθορέα, τη Δαύλεια και μέσω Πανοπέως, Αγίου Βλασίου, Χαιρώνειας και Ορχομενού:

> «Στα αριστερά μας, στις πρώτες πλαγιές του Παρνασσού, βρίσκεται το μικρό χωριό Βελίτσα. […] Αφού πορευτήκαμε περισσότερο από μία ώρα σε μια κοιλάδα που ανεβαίνει ανάμεσα στον Παρνασσό και την Κίρφη, φτάνουμε στη θέση της αρχαίας Δαυλίδος, της οποίας το φρούριο θεωρούνταν απόρθητο, πράγμα που δεν εμπόδισε τον Ξέρξη, κι έπειτα τον Φίλιππο τον Μακεδόνα, να το καταστρέψουν εκ θεμελίων. Βλέπει κανείς ακόμη τα υπολείμματα αυτής της ακρόπολης, ένα χοντρό τείχος πολυγωνικής τοιχοποιίας, πλαισιωμένο από πύργους. Η έντονη ζέστη, η κούραση, μας έκαναν να φερθούμε με ασέβεια προς την αρχαιολογία, και αρνηθήκαμε σθεναρά να πάμε να δούμε δεν ξέρω ποια επιγραφή, προς μεγάλο σκανδαλισμό του Περικλή. Πρέπει να ομολογήσει κανείς ότι οι επισκέψεις στα ελληνικά ερείπια, με λίγες εξαιρέσεις, δεν επιφυλάσσουν στους ταξιδιώτες παρά απογοητεύσεις. Μερικές πέτρες σκόρπιες στη μέση μιας άγονης και ηλιοπυρωμένης πεδιάδας πραγματικά δεν αξίζουν τον κόπο που κάνει κανείς για να πάει να τις δει. Τα τείχη του Πανοπέως, σε κάποια απόσταση από εκεί, δεν παίρνουν από εμάς ούτε μια ματιά, και βιάζουμε τα άλογά μας για να κατεβούμε στην πεδιάδα μέσα από μια χώρα, ακόμη πιο επίπεδη από την προηγούμενη, που παρουσιάζει εδώ κι εκεί τετράγωνους ογκόλιθους, συχνά παρατεταγμένους, υπολείμματα παλαιών υποδομών. Φτάνουμε σύντομα στον Άγιο Βλάσιο, που ο Leake τον υποδεικνύει ως διάδοχο ενός αρχαίου φρουρίου, στο άνοιγμα της κοιλάδας.»

Από τον Ορχομενό ο Belle ταξίδεψε στη Λιβαδειά, όπου προφανώς έμεινε για μεγαλύτερο διάστημα, πριν ιππεύσει μέσω Στείριδος και Οσίου Λουκά προς την Αράχωβα. Από εκεί ανέβηκε στον Παρνασσό και επισκέφθηκε το Κωρύκειο Άντρο, πριν κατεβεί στο Καστρί.

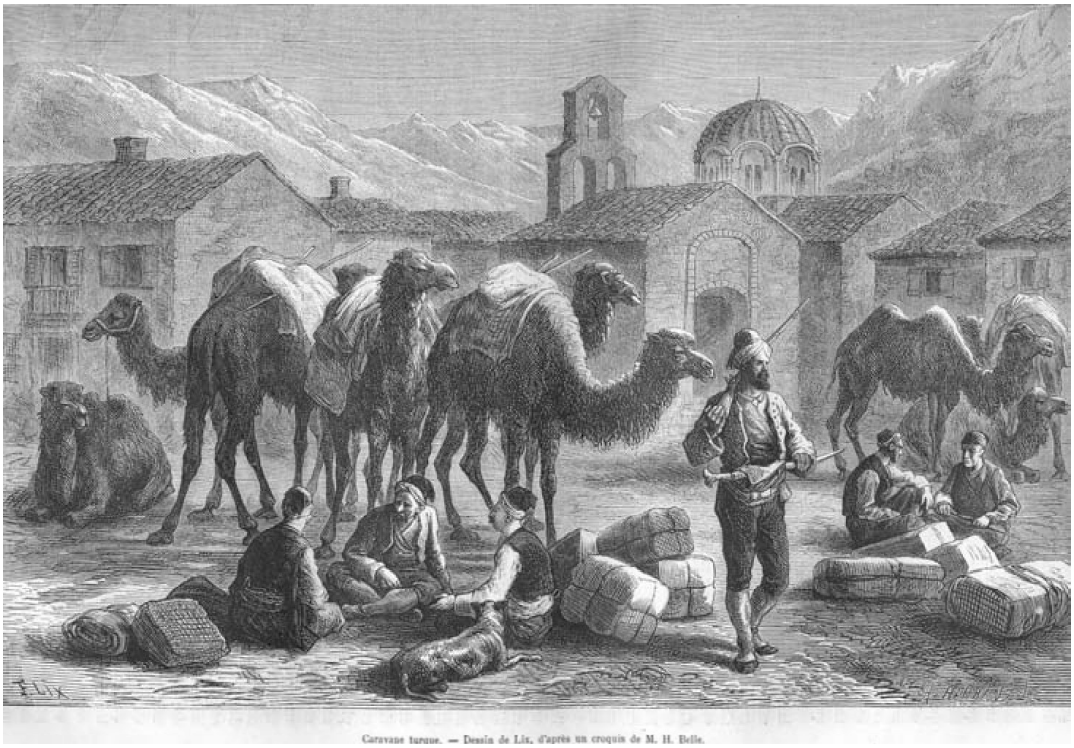
Ο Belle περιγράφει τους Δελφούς πολύ διεξοδικά και αναφέρει επίσης το γεγονός ότι το παλιό χωριό Καστρί πρόκειται να απαλλοτριωθεί, ώστε να μπορεί να γίνει μια συστηματική ανασκαφή στο κέντρο του ιερού.

Εικ. 27: Η Κασταλία πηγή, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 145.

Μετά από μια επίσκεψη στην Κασταλία πηγή, ο Belle ίππευσε μέσω Χρισσού στην πεδιάδα της Άμφισσας, όπου παρατήρησε με έκπληξη το καραβάνι καμήλων προς τη Λαμία:

> «Συνεχίζουμε να κατεβαίνουμε, παρακάμπτοντας τη βάση του Παρνασσού, και φτάνουμε σύντομα στην Άμφισσα, μια μικρή πόλη έξι χιλιάδων κατοίκων, χαριτωμένα τοποθετημένη μέσα στην πρασινάδα, κατά μήκος ενός λόφου πάνω στον οποίο φαίνεται ένα παλιό ερειπωμένο κάστρο ανάμεσα σε αρχαιότερα συντρίμμια. Ένας πολυγωνικός περίβολος δείχνει τη θέση της αρχαίας ακρόπολης, και μια πυραμιδοειδής πύλη, σχηματισμένη από τρεις μεγάλες πέτρες, υπάρχει ακόμη. Στους πρόποδες του λόφου βλέπουμε μια ωραία κρήνη, της οποίας το πεταλόσχημο τόξο προδίδει την τουρκική καταγωγή, γιατί η Άμφισσα υπήρξε, στην εποχή της μουσουλμανικής κυριαρχίας, μία από τις πόλεις της Ελλάδας που συχνάζονταν περισσότερο από την κατακτητική φυλή. Ακόμη και σήμερα το εμπόριο της Θεσσαλίας φτάνει κατευθείαν από τον βορρά, μέσω Γραβιάς και Λαμίας, ως τον Κορινθιακό κόλπο, και στην πλατεία ένα καραβάνι που ανεβαίνει από τη Σκάλα των Σαλώνων κάνει στάση πριν συνεχίσει τον δρόμο του.

Εικ. 28: Τουρκικό καραβάνι, από: Henri Belle: Voyage en Grèce, στο: Le Tour du Monde, τόμ. 33, Παρίσι 1877, σ. 153.

> Οι ενδυμασίες των καμηλιέρηδων, ο τύπος τους, η γλώσσα τους με τους βαθείς και ελαφρά λαρυγγικούς φθόγγους, οι καμήλες ταταρικής ράτσας, με μακρύ τρίχωμα και δύο καμπούρες, κουλουριασμένες και τεντώνοντας τους μακριούς λαιμούς τους στο έδαφος ή βγάζοντας ένα βραχνό μουγκρητό όταν τις φόρτωναν, όλα θα δημιουργούσαν την ψευδαίσθηση, και θα νόμιζε κανείς ότι βρίσκεται καταμεσής στη χώρα του Ισλάμ, αν η θέα του σταυρού που επιστέγαζε τη γειτονική εκκλησία και ο ήχος των καμπανών δεν θύμιζαν ότι βρισκόμασταν σε χριστιανική γη.»

Μετά από μια διεξοδική επίσκεψη στην ελαιοκαλλιέργεια της Κρισαίας πεδιάδας, ο Belle ίππευσε παρακάτω προς την ακτή:

> «Βγαίνοντας από τον ελαιώνα της Κρίσσας, διασχίζουμε σε μισή ώρα μια καλλιεργημένη πεδιάδα και φτάνουμε σε μερικά καινούργια σπίτια χτισμένα στην άκρη της θάλασσας. Είναι το λιμάνι, δηλαδή, στο λεβαντίνικο ύφος, «η σκάλα» των Σαλώνων ή της Άμφισσας. Τέσσερις ή πέντε αποθήκες και άλλα τόσα καπηλειά στοιχίζονται σε μια μικρή αμμουδιά, όπου στοιβάζονται τα φύκια που φέρνουν τα ρεύματα. Τα βουνά, εντελώς άγονα και πετρώδη, που προχωρούν προς τα νότια, σχηματίζουν έναν όρμο που ανοίγεται στον Κορινθιακό κόλπο. Κόκκινοι βράχοι αναδύονται εδώ κι εκεί από τη σκούρα γαλάζια θάλασσα και σχηματίζουν κάτι σαν κυματοθραύστη, που προφυλάσσει την αποβίβαση από τον νότιο φουσκοθαλασσιά. Αυτό το μικρό λιμάνι, αν και το ελληνικό ατμόπλοιο προσεγγίζει εκεί κάθε εβδομάδα, φαίνεται έρημο και μελαγχολικό. Το εμπόριο που γίνεται εκεί είναι ασήμαντο και θα μειωθεί ακόμη περισσότερο την ημέρα που ένας σιδηρόδρομος από τη Λαμία προς τον Πειραιά θα εκτρέψει το εμπόριο της Θεσσαλίας από τον δρόμο που ακολουθεί σήμερα.»

Στη Σκάλα των Σαλώνων ο Belle επιβιβάστηκε για να πάει στην Πάτρα.

Πηγή: Henri Belle: Voyage en Grèce. Στο: Le Tour du Monde, Παρίσι, τόμ. 32 (1876), σ. 1–80· τόμ. 33 (1877), σ. 81–160.

1876 — Αλεξάντερ Μπίττνερ και Φραντς Χέγκερ (Alexander Bittner und Franz Heger) [Σελ. 149–151]

Για λογαριασμό του αυστριακού Υπουργείου Παιδείας, ο Alexander Bittner (1850–1902) και ο βοηθός του Franz Heger (1853–1931) ταξίδεψαν τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1876 στη Στερεά Ελλάδα, για να χαρτογραφήσουν γεωλογικά ολόκληρη την περιοχή, σύμφωνα με ένα πρόγραμμα που είχε καταρτιστεί το 1875. Για τον σκοπό αυτό εγκρίθηκαν για τον Bittner 5.600 φιορίνια για το ταξίδι και 400 φιορίνια για τον εξοπλισμό. Με τη γαλλική Carte de la Grèce του 1852 στο χέρι και τις αναφορές του Fiedler στις αποσκευές, οι δύο γεωλόγοι περιπλανήθηκαν πεζοί κρεμαστά και πλαγιαστά στη Βοιωτία, τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα, χωρίς, όπως ήταν αναμενόμενο, να ακολουθούν πάντοτε τους υπάρχοντες δρόμους. Το μόνο τους ενδιαφέρον ήταν οι σχηματισμοί των πετρωμάτων και οι βαρομετρικοί υψομετρικοί προσδιορισμοί που έκανε ο Heger, ώστε από τις αναφορές τους δυστυχώς δεν μαθαίνουμε τίποτε για τις συνθήκες του ταξιδιού, τις κοινωνικές συνθήκες, τους δρόμους ή τους αρχαίους τόπους. Μόνο από τις χρονικές ενδείξεις των υψομετρήσεων του Heger μπορεί κανείς να προσδιορίσει πού διανυκτέρευσαν οι δύο σύντροφοι.

Ερχόμενοι από την Εύβοια, πεζοπόρησαν μέσω Λάρυμνας προς το Μαρτίνο. Από το Μαρτίνο μέσω Κόκκινου, Καρδίτσας και Μεγάλου Μουλκιού γύρω από το ανατολικό τμήμα της λίμνης Κωπαΐδας προς τη Λιβαδειά. Από τη Λιβαδειά προς τον Ορχομενό / Σκριπού και μέσω Κόλακα προς τα Τάλαντα / Αταλάντη. Από τα Τάλαντα μέσω Αβών προς την Καραμούσα. Από την Καραμούσα μέσω Μεραλί, Καλαποδίου και Ταχταλί προς τον Άγιο Κωνσταντίνο. Από τον Άγιο Κωνσταντίνο μέσω Καρυάς προς το Κανούργιο. Από το Κανούργιο μέσω της κοιλάδας του Βοαγρίου και του περάσματος των Βασιλικών προς το Δραχμάνι. Από το Δραχμάνι μέσω του περάσματος της Φοντάνας προς τη Μενδενίτσα / Βοδονίτσα. Από τη Βοδονίτσα μέσω Βλαχοβουνίου και Παλαιοδρακοσπηλιάς προς τις Θερμοπύλες και πίσω στη Βοδονίτσα. Από τη Βοδονίτσα μέσω του περάσματος της Κλεισούρας προς τη Δερνίτσα / Τιθρώνιο και τη Γλούνιστα / Δρυμαία.

Ο Bittner γράφει εδώ:

> «Από τη Βουδονίτσα προς το πέρασμα της Δερνίτσας βρίσκεται ένας πολύ ισχυρός κώνος κορημάτων. Ο ασβεστόλιθος είναι και εδώ έντονα σκεπασμένος από βλάστηση, αλλά όπου είναι αποκαλυμμένος, δείχνει ωραία στρωματωμένες σκουρόχρωμες πλάκες, που κλίνουν προς τα ΝΔ. Ταυτόχρονα γίνεται αισθητός ένας σχεδόν κατακόρυφος διακλασμός, παράλληλος προς τη διεύθυνση. Πιο πάνω οι ασβεστόλιθοι γίνονται πιο θρυμματώδεις και πρασινωπά γκρίζοι. Από εκεί προς την κοιλάδα του Μαυρονερίου κάθε εκτενέστερη παρατήρηση έγινε δυστυχώς αδύνατη εξαιτίας μιας φοβερής νεροποντής. Μπορεί όμως ακόμη να αναφερθεί ότι σε χαμηλότερο επίπεδο συναντήθηκε σερπεντίνης, που αναμφίβολα αποτελεί τη συνέχεια του σερπεντίνη της Φοντάνας.»

Οι πινακοειδείς παρατηρήσεις του Heger γι’ αυτό λένε:

> «29 Μαΐου, 11 π.μ., διάβαση του περάσματος προς την κοιλάδα του Μαυρονερίου προς τη Γλούνιστα· 15,2 βαθμοί Κελσίου, 1.000 μ. πάνω από τη θάλασσα· δυνατή βροχή.»

Από τη Γλούνιστα / Δρυμαία οι γεωλόγοι συνέχισαν μέσω Σούβαλας / Λιλαίας προς την Αγόριανη. Από εκεί ανέβηκαν πάνω από τον Παρνασσό προς τα Κωρύκεια σπήλαια, προς την Αράχωβα, και από την Αράχωβα πάνω από την κορυφή του Παρνασσού πίσω στην Αμφίκλεια / Δαδί. Ο Bittner γράφει:

> «Ο δρόμος που οδηγεί από την Αράχωβα στην κορυφή του Παρνασσού αφήνει τη βύθιση του Λιβαδιού αριστερά και οδηγεί πάνω από επίπεδες ασβεστολιθικές πλαγιές, που διακόπτονται μόνο από μερικές χαραδρώσεις, για σημαντικό διάστημα προς τα βόρεια, κατά μήκος της δυτικής κλιτύος της κορυφογραμμής που ξεκινά από τον Γεροντόβραχο, τη δεύτερη ψηλότερη κορυφή της οροσειράς, για να παρακάμψει τους πελώριους κάθετους κρημνούς αυτής της κορυφογραμμής στην ανατολική της πλευρά. Μόλις σε ένα γεωγραφικό πλάτος που αντιστοιχεί σχεδόν ακριβώς στο ύψος του αυχένα ανάμεσα στην Αγόριανη και το Λιβάδι, ο δρόμος διασχίζει αυτή την κορυφογραμμή, εδώ ήδη σημαντικά χαμηλότερη, στρέφεται τώρα προς τα ΝΑ, ανεβαίνει σε μια πλατιά κοιλάδα, που βρίσκεται ήδη ψηλά πάνω από το όριο της δενδροβλάστησης, και φτάνει τέλος πάνω από μια επίπεδη ράχη σε μια βαθιά, λεβητοειδή διεύρυνση, που περιβάλλεται ολόγυρα από τις ψηλές, άγριες, φανταστικά οδοντωτές κύριες κορυφές και ήταν εκείνη την εποχή (5 Ιουνίου) σχεδόν ολόκληρη γεμάτη από παλιά χιονοπέδια και φρεσκοπεσμένο χιόνι. Αυτή η λεκάνη είναι η άνω περιοχή των πηγών του ρέματος, το οποίο, τρεφόμενο από το λιωμένο χιόνι, στρέφεται πρώτα σε βόρεια, έπειτα σε περισσότερο βορειοδυτική κατεύθυνση προς το Δαδί. Πρέπει να περάσει κανείς αυτή τη βύθιση για να φτάσει στους πρόποδες του Λυκερίου (Λιάκουρα), της ψηλότερης κορυφής του Παρνασσού (2.459 μέτρα), που κατά τα άλλα είναι μόνο λίγο ψηλότερη από τον Γεροντόβραχο, ο οποίος βρίσκεται δυτικά της και φτάνει σε υψόμετρο 2.435 μέτρων. Η ανάβαση απέτυχε στον βαθμό που πυκνά σύννεφα βροχής, που ξαφνικά απλώθηκαν στις κορυφογραμμές, αφαίρεσαν κάθε θέα ακόμη και στην ελάχιστη απόσταση, αν και ακόμη κατά τη διάρκεια της αναρρίχησης στην κορυφή του Λυκερίου επικρατούσε ο πιο λαμπρός καιρός.»

Από το Δαδί ο Bittner και ο Heger πεζοπόρησαν πάλι στην Αράχωβα και παρακάτω στο Καστρί και το Χρισσό. Από το Χρισσό πεζοπόρησαν στο Δίστομο και από εκεί μέσω Οσίου Λουκά, Κυριακίου και Σουρμπίου στη Λιβαδειά, από όπου στράφηκαν παρακάτω προς τη Βοιωτία.

Πηγή: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe, τόμ. 40. Βιέννη 1880. Σε αυτό: Alexander Bittner: Der geologische Bau von Attika, Boeotien, Lokris und Parnassis, σ. 1–74. Franz Heger: Barometrische Höhenmessungen in Nord-Griechenland, σ. 75–90.

1876 — Χάμπο Λόλλινγκ (Habbo Lolling) [Σελ. 151–153]

Ο Habbo Gerhard Lolling (1848–1894) ήρθε, μετά τις αρχαιολογικές του σπουδές στο Γκέτινγκεν, το 1872 ως οικοδιδάσκαλος των γιων του Γερμανού προξένου στην Αθήνα. Ταξίδευε με ευχαρίστηση στη χώρα και, μετά τη λήξη της σύμβασής του ως οικοδιδάσκαλου, ανέλαβε την παραγγελία να συντάξει για τον Karl Baedeker ένα εγχειρίδιο για ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Έτσι περιόδευσε τα επόμενα 3 χρόνια τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και την Πελοπόννησο. Ήδη το 1877 ήταν έτοιμο το χειρόγραφο για τη Στερεά Ελλάδα· είχε έκταση πάνω από 700 τυπωμένες σελίδες. Ο Baedeker νουθέτησε τον Lolling να είναι λιγότερο εκτενής και συντόμευσε το κείμενο σε 80 σελίδες. Το πρώτο δοκίμιο του ασυντόμευτου χειρογράφου έχει όμως ευτυχώς διασωθεί στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών και δημοσιεύθηκε αμετάβλητο το 1989.

Η αρχική ταξιδιωτική περιγραφή του Lolling είναι γραμμένη με τη μορφή ενός κλασικού οδοιπορικού και αποτελεί μια ακριβή περιγραφή της εκάστοτε περιοχής με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορία και τα αρχαία ερείπια. Το τμήμα για την ανατολική Φωκίδα και τη Λοκρίδα περιλαμβάνει μόνο του 170 σελίδες και είναι έτσι η εκτενέστερη παρουσίαση που είχε γραφτεί ως τότε. Οι ταξιδιωτικές διαδρομές του Lolling στην περιοχή που μας ενδιαφέρει οδηγούσαν από τη Βουλίδα στη Λιβαδειά μέσω Κυριακίου, Οσίου Λουκά / Στείριδος, Άσπρων Σπιτιών / Αντίκυρας και Διστόμου (Αμβρύσσου). Από τη Λιβαδειά μέσω Χαιρώνειας, Πανοπέως, Δαύλειας, Σχιστής και Αράχωβας στους Δελφούς. Από το λιμάνι των Σαλώνων μέσω Κίρρας και Χρισσού / Κρίσας στο Καστρί (Δελφούς), στο Κωρύκειο Άντρο και στην κορυφή

του Παρνασσού. Από το Κωρύκειο Άντρο πάνω από τον Παρνασσό στην Αγόριανη και μέσω Λιλαίας και Σούβαλας στην Αμφίκλεια / Δαδί. Μετά από μια εκδρομή στη Δερνίτσα / Τιθρώνιο και τη Δρυμαία, ταξίδεψε παρακάτω από την Αμφίκλεια στη Βελίτσα / Τιθορέα, το Δραχμάνι / Ελάτεια και τη Βοδονίτσα προς τις Θερμοπύλες. Μια άλλη διαδρομή τον οδήγησε από τους Δελφούς στα Σάλωνα / Άμφισσα, τη Γραβιά, τις Μαριολάτες, το Προκοβένικο, το Μουσταφάμπεη και την Ηράκλεια Τραχίνα προς τη Λαμία. Η επιστροφή οδήγησε τον Lolling στις Θερμοπύλες, στον Μώλο, το Κανούργιο, τον Άγιο Κωνσταντίνο / Δαφνούντα, τον Λογγό, την Αλόπη, τις Λιβανάτες, τον Κύνο και την Αταλάντη. Από εκεί πήγε στον Έξαρχο (Άβες και Υάμπολη) και παρακάτω στη Λιβαδειά. Ως παράδειγμα των πολύ λεπτομερών περιγραφών του παρατίθεται εδώ η διαδρομή από το Κωρύκειο Άντρο πάνω από τον Παρνασσό προς την Αγόριανη:

> «Αμέσως έπειτα εγκαταλείπει κανείς από ένα στενό βραχώδες μονοπάτι την πλευρική κοιλάδα του οροπεδίου και διασχίζει από εκεί και πέρα, άλλοτε ανεβαίνοντας, άλλοτε κατεβαίνοντας βαθιά, σε έναν δρόμο που μόνο στο τελευταίο μέρος γίνεται κάπως άβολος, πλήθος μικρών κοιλάδων, πετρωδών εκτάσεων και χαραδρών. Εξαιτίας του όχι ασήμαντου ύψους του δρόμου, επικρατεί εδώ και στο κατακαλόκαιρο δροσερό κλίμα· η έντονη ευωδιά των ελάτων, η θέα των ωραία δασωμένων υψωμάτων δ. και αρ., πίσω και πάνω από τα οποία προβάλλουν κάπου κάπου οι γυμνές κεφαλές των βουνών, κάνουν τον δρόμο πολύ ευχάριστο. Συχνά συναντά κανείς εδώ κατοίκους του Καστριού και της Αράχωβας, που κατεβαίνουν από τα βουνά σε μακριές σειρές με τα υποζύγιά τους φορτωμένα ξύλα, και όχι σπάνια ακούει από το στόμα της δροσερής νεολαίας (τα κορίτσια φορούν ως επί το πλείστον μακριά λευκά φορέματα με λαμπερές κόκκινες ποδιές) ένα εύθυμο τραγούδι του χορού ή έναν μελαγχολικό ερωτικό ή νεκρικό θρήνο. Ο δρόμος οδηγεί τέλος σε μια πλατιά και βαθιά δασωμένη χαράδρα, δίπλα στην οποία, σε μια παινεμένη κρύα πηγή και ένα ερημοκκλήσι της Αγ. Τριάδος, ένας ορεινός δρόμος που έρχεται από την Τοπόλια και τα Σάλωνα, δίπλα από τα «Μάρμαρα», πάνω από τη ράχη του βουνού, ενώνεται με τον δικό μας (2 ώρες). Το νερό της πηγής πέφτει με δυνατή βουή στη χαράδρα, στις πλαγιές της οποίας βλέπει κανείς μερικά χωράφια με καλαμπόκι, και κυλά έπειτα κοντά στην Άνω Αγόριανη, ενισχυμένο από άλλες πηγές, προς την Κάτω Αγόριανη, κοντά στην οποία φτάνει κανείς στη φωκική πεδιάδα του Κηφισού. Λίγο πριν από την Άνω Αγόριανη φτάνει κανείς, στις ανατολικές πλαγιές της χαράδρας, σε ένα στρογγυλό ύψωμα με αμυδρά κατάλοιπα ενός αρχαίου οχυρού του δρόμου. Από την Άνω Αγόριανη, που βρίσκεται σε λοφώδες έδαφος, είναι πολύ πλούσια σε νερά και χαριτωμένη (1 ώρα 25 λεπτά), φτάνει κανείς πάνω από ποικιλόμορφα υψώματα σκεπασμένα με αμπέλια σε μια δυνατή πηγή, που αναβλύζει κοντά σε ένα ερημοκκλήσι του Αγ. Νικολάου, κάτω από δύο μεγάλες ιτιές, ακριβώς δίπλα στον δρόμο (38 λεπτά). Ανοίγεται τώρα η θέα στην άνω πεδιάδα του Κηφισού, στη βόρεια άκρη της οποίας διακρίνει κανείς, στους πρόποδες και στα προβουνά του Καλλίδρομου (και της Φοντάνας), τα χωριά Πράλος, Παλαιοχώρι και Δρινίτσα, Γλούνιστα και Ξυλίκι. Λίγο δεξιά κάτω από εμάς βλέπουμε τον λόφο του κάστρου της Λιλαίας, που τον στεφανώνει ένας ψηλός πύργος, και πιο πέρα, στους πρόποδες του Παρνασσού, το μεγάλο χωριό Κάτω Σούβαλα. Κατεβαίνει κανείς στα πετρώδη αλλά επίπεδα υψώματα που συνδέονται δυτικά με τον λόφο του κάστρου της Λιλαίας, και φτάνει (1 ώρα 12 λεπτά), περνώντας όχι μακριά από το παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου, στη φωκική πεδιάδα κοντά στην Κάτω Αγόριανη. Στο ύψωμα που προεξέχει ακριβώς πάνω από το χωριό βλέπει κανείς έναν αρχαίο, αρκετά κανονικά χτισμένο πύργο φρούρησης.»

Ο Lolling ίππευσε κατεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισού προς την Αμφίκλεια / Δαδί και την Τιθορέα / Βελίτσα:

> «Από τη Βελίτσα, ακριβώς προς τα βόρεια, σε απόσταση περίπου 1¾ ώρας, βρίσκεται στους πρόποδες των υψωμάτων, βόρεια του Κηφισού, το χωριό Μόδι. Αν αφήσει κανείς το βλέμμα του από τη Βε-

> λίτσα να γλιστρήσει μέσα από την πεδιάδα ως εκεί, πέφτει πάνω σε μια λεύκη που υψώνεται μοναχική στην όχθη του Κηφισού, δίπλα στην οποία μια γέφυρα οδηγεί πάνω από τον ποταμό. Εκεί βρίσκονται, πάνω από τη δεξιά όχθη του ποταμού, τα ερείπια μιας μικρής επαρχιακής πολίχνης, στα οποία έχει κολλήσει το αξιοσημείωτο όνομα Παλαιά-Φίβα (Παλαιά Θήβα). Από την πύλη που αναφέραμε αφήνει κανείς τη Βελίτσα· ερείπια στον δρόμο δείχνουν ότι η αρχαία πόλη, στην εποχή της ακμής της, εκτεινόταν εν μέρει ακόμη μπροστά από τα τείχη της πόλης μέσα στην πεδιάδα· ιδίως βρίσκει κανείς περίπου 10 λεπτά πριν από το χωριό μακριές σειρές τειχών, που πρέπει να ανήκαν σε ένα μεγαλύτερο κτίσμα. Από εδώ φτάνει κανείς σε περίπου 50 λεπτά, απέναντι από εκείνη τη λεύκη, στα ερείπια που αναφέραμε. Το αξιοσημείωτο όνομα «Παλαιά Θήβα» δεν περιέχει καθόλου κανένα ίχνος ιστορικών παραδόσεων και επανέρχεται τόσο στη Βοιωτία όσο και στην Αιτωλία· μόνο μια ημιλόγια ανάμνηση του άλλοτε μεγαλείου της Θήβας φαίνεται να έχει δώσει σε όλα αυτά τα, κατά τα άλλα ανώνυμα, οχυρωματικά ερείπια το αξιοσημείωτο όνομα. Ίσως βρίσκονταν εδώ οι κατοικίες των Πεδιέων, των «κατοίκων της πεδιάδας»· σημαντικός δεν μπορεί να ήταν ο αρχαίος οικισμός, και θα υποπτευόταν κανείς ότι ήταν κατά κάποιον τρόπο μόνο μια κάτω Τιθορέα, όπως βρίσκονται και τώρα ακόμη τα Καλύβια της Βελίτσας κάπως πιο πέρα, στην κοίτη του ποταμού. Τα ερείπια καλύπτουν έναν τετράγωνο χώρο μήκους και πλάτους περίπου 9 λεπτών, του οποίου η βόρεια πλευρά συνορεύει με τον ποταμό και ήταν εντελώς ανοιχτή, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές περιβάλλονταν από ένα τείχος. Αναγνωρίζει κανείς ακόμη πλήρως την πορεία του από ένα χαμηλό χωμάτινο ανάχωμα, μέσα στο οποίο, ακριβώς κάτω από την επιφάνεια, ξεθάβουν αρκετά κανονικούς λαξευτούς δόμους, για να τους χρησιμοποιήσουν στην οικοδόμηση σπιτιών στα Καλύβια και στα κοντινά χωριά. Το έδαφος που περικλείεται από το χωμάτινο ανάχωμα και τον ποταμό πρέπει κάποτε να ήταν πυκνοκατοικημένο, αν κρίνει κανείς από τον αριθμό των υπολειμμάτων τειχών που το διασχίζουν.»

Πηγή: Habbo Gerhard Lolling: Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877. Βερολίνο 1989, σ. 106 κ.ε.

1877 — Τζον Πέντλαντ Μάχαφι (John Pentland Mahaffy) [Σελ. 154]

Ο Sir John Pentland Mahaffy (1839–1919), Ιρλανδός κλασικιστής, γεννήθηκε στην Ελβετία, σπούδασε στο Trinity College του Δουβλίνου και έγινε εκεί και καθηγητής κλασικής ιστορίας· ανάμεσα στους μαθητές του ήταν και ο Oscar Wilde. Τον Απρίλιο του 1877 έμεινε κάποιο διάστημα στην Αθήνα, πριν περιοδεύσει την Αττική και επισκεφθεί τη Θήβα, τον Ορχομενό και τη Λιβαδειά. Στη συνέχεια ίππευσε παρακάτω προς τη Χαιρώνεια, την Αράχωβα, τους Δελφούς, την Κίρρα και την Ιτέα, όπου επιβιβάστηκε ξανά.

Η ταξιδιωτική του περιγραφή είναι σύντομη και μάλλον ανεκδοτολογική, χωρίς μεγάλη περιγραφή των αρχαίων τόπων που επισκέφθηκε. Η απόπειρα να περιγράψει την ομορφιά των ελληνικών τοπίων αφήνει όμως αυτόν τον κατά τα άλλα τόσο εύγλωττο επιστήμονα άφωνο από θαυμασμό:

> «Ο δρόμος μας δεν οδηγούσε κατευθείαν στους Δελφούς, αλλά στην παράξενη πόλη της Αράχωβας, που είναι σκαρφαλωμένη στην κορυφή γκρεμών, περίπου 4.000 πόδια ή περισσότερο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ιππεύσαμε από τις οκτώ το πρωί ως το βραδινό λυκόφως για να φτάσουμε σε αυτόν τον τόπο, και όλη την ημέρα μέσα από τοπία που μας έδιναν κάθε στιγμή κάποια νέα απόλαυση και κάποια νέα κατάπληξη, αλλά τα οποία θα μπορούσε να τα περιγράψει μόνο ένας ζωγράφος, όχι οποιεσδήποτε σελίδες γραφής, όσο ποιητικές ή γραφικές κι αν είναι. Είναι η ατυχία τέτοιων περιγραφών στο χαρτί, ότι μόνο ο γράφων έχει την ανακαλούμενη εικόνα καθαρή μπροστά του· κανένας αναγνώστης δεν μπορεί να συλλάβει τη λεπτομέρεια και να πλάσει για τον εαυτό του μια πιστή εικόνα. […] Λίγες ώρες μας έφεραν στη γειτονιά της θάλασσας. Το πιο παράξενο χαρακτηριστικό αυτής της κοιλάδας, όπως την είδαμε, ήταν μια μακριά σειρά από καμήλες δεμένες μεταξύ τους, που την οδηγούσε ένα μικρό και κακομοιριασμένο γαϊδουράκι. Τα μουλάρια και τα άλογά μας

> γύριζαν με κατάπληξη να εξετάσουν αυτά τα ζώα, τα οποία επέζησαν μόνο εδώ, αν και οι Τούρκοι τα είχαν εισαγάγει σε πολλά μέρη της Ελλάδας.»

Πηγή: John Pentland Mahaffy: Rambles and Studies in Greece. 4η έκδ., Λονδίνο 1892, σ. 243 κ.ε.

1878 — Ζοζέφ Ρεϊνάκ (Joseph Reinach) [Σελ. 154–155]

Ο Γάλλος συγγραφέας και πολιτικός Joseph Reinach (1856–1921), αδελφός των δύο αρχαιολόγων Salomon και Théodore Reinach, βρισκόταν το 1878 σε ένα ταξίδι στην Ανατολή, που τον οδήγησε μεταξύ άλλων και στην Ελλάδα. Ερχόμενος από τη Σμύρνη, έφτασε στις 6 Οκτωβρίου στην Αθήνα, όπου του έκαναν μεγάλη εντύπωση η Ακρόπολη και ο Παρθενώνας. Από τις 16 ως τις 22 Οκτωβρίου έκανε μια σύντομη περιοδεία από την Κόρινθο με το πλοίο στη Σκάλα / Ιτέα, το λιμάνι των Σαλώνων, και ίππευσε έπειτα τον κλασικό δρόμο μέσω των Δελφών, διανυκτέρευσε εκεί, αφιέρωσε την επομένη χρόνο για μια ανάβαση στο Κωρύκειο Άντρο και ίππευσε παρακάτω προς την Αράχωβα, τη Δαύλεια και τη Λιβαδειά, τη Θήβα και πίσω στην Αθήνα.

Μετά τον σχεδόν εκστατικό τρόπο με τον οποίο περιέγραψε τις αρχαιότητες της Αθήνας, τα ερείπια των Δελφών τον αφήνουν αρκετά ψυχρό:

> «Τα σπάνια συντρίμμια που σεβάστηκε ο χρόνος ενδιαφέρουν μόνο τον αρχαιολόγο.»

Το τοπίο όμως παρασύρει κι αυτόν σε θύελλες ενθουσιασμού:

> «Βγαίνοντας από την Αράχωβα, πήραμε την κατεύθυνση της Δαύλειας, της αρχαίας Δαυλίδος, και όλο το πρωί πέρασε κάνοντας τον γύρο της βάσης του Ελικώνα. Το παράλογο πνεύμα των Ρωμαίων έκανε τον Ελικώνα και τον Παρνασσό διαμονή των Μουσών. Ποτέ οι Έλληνες ποιητές δεν πλήγωσαν πάνω σε αυτούς τους τραχιούς βράχους τα ανάλαφρα πόδια των εννέα Αδελφών. Τραγούδησαν αυτά τα βουνά μόνο ως τις ιερές διαμονές των Μαινάδων, των Θυιάδων και των Βακχών. Είναι τα δύο Brocken της Ελλάδας. Αλλά τι διαφορά ανάμεσα στην αισχρή νύχτα της Βαλπουργίας και στους οργιαστικούς χορούς του Διονύσου! Στον φαλακρό λόφο της Γερμανίας, εκείνη που σέρνει τον χορό είναι η γριά Βαυβώ, ολόγυμνη, καβάλα σε μια γουρούνα. Εδώ,

> είναι ο θεός της Νύσας, ο νικητής του Γάγγη,
> με όψη παρθένας, με μέτωπο ζωσμένο από τρύγο,
> που δαμάζει και κάνει να σκύβει κάτω από το βογκερό του άρμα
> το υπάκουο μέτωπο του λύγκα με τα εκατό χρώματα.

> Ονειρεύομαι κάποτε έναν νέο Φάουστ, τον οποίο κάποιος πάντα έφηβος θεός της Ελλάδας θα έπιανε από το χέρι, όπως έκανε ο Μεφιστοφελής με τον Γερμανό δόκτορα, και θα τον έφερνε πίσω μέσα από τους αιώνες προς την ειδωλολατρία, αιώνια πηγή κάθε αλήθειας και κάθε φωτός. […]
>
> Το μεσημέρι κάνουμε στάση στο αξιαγάπητο χωριό Δαύλεια. Τα εκατό σπίτια του, όλα χλωμά, κλιμακώνονται πάνω σε έναν λόφο, ακριβώς στους πρόποδες του Ελικώνα. Υπάρχει ένας κήπος γύρω από κάθε σπίτι, και όλοι οι τοίχοι είναι ντυμένοι με κισσό, κλήμα και αγράμπελη. Η εκκλησία, πολύ κομψή, περιβάλλεται από ένα μεγάλο νεκροταφείο γεμάτο λουλούδια και πουλιά. Απέναντι από τον νάρθηκα, μια μικρή βρύση τραγουδά κάτω από μια συστάδα πλατάνια. Το νερό, πολύ διαυγές, είναι το πιο ελαφρύ που θυμάμαι να έχω πιει. Η άφιξη του καραβανιού μας καλεί όλες τις γυναίκες στα κατώφλια και όλους τους άνδρες στην πλατεία της εκκλησίας.»

Πηγή: Joseph Reinach: Voyage en Orient. Τόμ. 2. Παρίσι 1879, σ. 136 κ.ε.

1880 — Ρίτσαρντ Ρίντλεϋ Φάρρερ (Richard Ridley Farrer) [Σελ. 156–157]

Ο Βρετανός Richard Ridley Farrer (1856–1883) ταξίδεψε την άνοιξη του 1880 στην Ελλάδα. Οι συνθήκες του ταξιδιού είχαν στο μεταξύ βελτιωθεί σημαντικά, όμως στον πρόλογο της ταξιδιωτικής του περιγραφής ο Farrer παρατηρεί:

> «Δεν υπάρχουν συναρπαστικές περιπέτειες να διηγηθώ, ούτε διαφυγές από ληστές παρά τρίχα· υπάρχουν όμως διαρκείς μικρές εκπλήξεις, κάποτε διασκεδαστικές, συχνά ενοχλητικές, για τις οποίες θα ήταν καλό να ήμασταν προετοιμασμένοι, και για τις οποίες θα θέλαμε να προειδοποιήσουμε τους άλλους.»

Μετά από μια διεξοδική επίσκεψη της Αθήνας και πριν ο Farrer συνεχίσει για την Πελοπόννησο, πήγε με άμαξα στη Χαλκίδα και τη Θήβα και έκανε από εκεί μια έφιππη περιοδεία στη Βοιωτία με νοικιασμένο άλογο, σαμάρι και οδηγό. Κατά την αναχώρηση στη Χαιρώνεια υπήρξαν επιπλοκές:

> «Εν τω μεταξύ η πολύγλωσση φήμη αναγγέλλει ότι μια ομάδα έξι λόρδων και είκοσι πέντε στρατιωτών αναμένεται εδώ απόψε, και ότι η εμπροσθοφυλακή έχει ήδη καταλάβει τον τόπο. Συμπεραίνουμε ότι αυτοί είναι οι τρεις φίλοι μας, Άγγλος, Αυστριακός και Βέλγος, τους οποίους είδαμε τελευταία φορά στη Χαλκίδα, πολλαπλασιασμένοι από τη φήμη και καταγεγραμμένοι όλοι ως συμπατριώτες μας. Η εμπροσθοφυλακή εμφανίζεται τότε και επιβεβαιώνει την εικασία μας. Αποτελείται από έναν άνθρωπο, που σκέφτεται να μας συνοδεύσει ως την Αράχωβα.»

Τελικά η ομάδα ίππευσε προς τη Λιβαδειά, τη Χαιρώνεια, τη Δαύλεια και την Αράχωβα, όπου διανυκτέρευσαν. Το επόμενο πρωί έγινε η ανάβαση στο Κωρύκειο Άντρο, η επίσκεψή του και η κατάβαση στους Δελφούς.

> «Τέλος αρχίζει το σχεδόν ατελείωτο ζιγκ-ζαγκ που οδηγεί κάτω στους Δελφούς, πάνω σε γλιστερό βράχο σε όλο τον δρόμο. Ο οδηγός και ο μάγειρας μένουν ακόμη στα μουλάρια τους, ώσπου ένα από αυτά κουτρουβαλά δυσάρεστα κοντά στον γκρεμό, οπότε ακολουθούν το παράδειγμά μας και καταδέχονται να περπατήσουν. Με τη δύση του ηλίου περνάμε μέσα από το βρόμικο μικρό χωριουδάκι Καστρί, χτισμένο πάνω στα ίδια τα θεμέλια του μεγάλου ναού του Πυθίου Απόλλωνα, προς το σπίτι του ιερέα πιο πέρα, άλλοτε μοναστήρι, που βρίσκεται σε έναν ελαιώνα στα αριστερά του ρέματος της Κασταλίας. […]
>
> Μια λεπτομερής εξέταση την επόμενη ημέρα προσθέτει λίγα στο δέος και το ενδιαφέρον που προκάλεσε η πρώτη γενική θέα. Εκεί είναι η Κασταλία πηγή, που ξεπηδά στη σχισμή ανάμεσα στους δύο βράχους. Μια κατολίσθηση πριν από πέντε χρόνια βούλωσε την πηγή, η οποία δεν έχει ακόμη καθαρίσει από τα φερτά υλικά. Η τετράπλευρη πέτρινη λεκάνη όπου μαζευόταν το νερό έχει όμως καθαριστεί ξανά. Ο φυσικός βράχος πίσω της έχει λαξευτεί κάθετα, και διάφορες μικρές κόγχες έχουν σκαφτεί για να περιέχουν αναθήματα. Αυτό το ιερό ρέμα, που χρησιμοποιούνταν σε όλη την τελετουργία του ιερού, είναι τώρα εξαιρετικά λιγοστό. […]
>
> Αφήνοντας αυτό το τώρα όχι και τόσο διαυγές ρέμα, εξετάζουμε τα άλλα κατάλοιπα, που αποτελούνται από λίγα περισσότερα από τα θεμέλια παλαιών κτηρίων, τα οποία, σε εκείνη την απότομη κλίση, ήταν αναγκασμένα να είναι ασυνήθιστα ογκώδη. Σε αντίθεση με τους περισσότερους τοίχους που ο ταξιδιώτης καλείται καθημερινά να επισκεφθεί, υπάρχει ένας στους Δελφούς που είναι πραγματικά ενδιαφέρων. Φαίνεται να αποτελούσε μέρος των υποδομών του ναού και χρονολογείται από μια μακρινή αρχαιότητα. Μπορεί να ονομαστεί πελασγικός, επειδή αποτελείται από πολυγωνικούς

> λίθους· αλλά, σε αντίθεση με άλλες πελασγικές κατασκευές της πιο καλλιεργημένης περιόδου, οι γραμμές τους δεν είναι ευθείες, αλλά απερίγραπτα ελικοειδείς. Κι όμως, παρά αυτή την ακραία ακανονιστία, κάθε πέτρα ταιριάζει στη γειτονική της με τέλεια ακρίβεια και κρατά τη θέση της χωρίς κονίαμα ή στερέωση οποιουδήποτε είδους. Αργότερα η εξωτερική επιφάνεια λειάνθηκε και είναι τώρα μια μάζα επιγραφών σχετικών με κάθε είδους υπόθεση της οποίας ο ναός ήταν το κέντρο — όπως η απελευθέρωση δούλων, οι διορισμοί προξένων σε ξένες πόλεις, οι παραχωρήσεις για χρήση του ιερού και πολυάριθμα άλλα θέματα.»

Μετά από μια σύντομη επίσκεψη στο στάδιο, η ομάδα ίππευσε παρακάτω προς το Χρισσό και το λιμάνι των Σαλώνων, όπου περίμεναν το ατμόπλοιο για την Κόρινθο.

Πηγή: Richard Ridley Farrer: A tour in Greece 1880. Εδιμβούργο 1882, σ. 112 κ.ε.

1881 — Χανς Μύλλερ (Hans Müller) [Σελ. 157–158]

Ο ενθουσιώδης φιλέλληνας Hans Müller (1854–1897) εκπλήρωσε τον Ιανουάριο του 1881 «την πιο φλογερή επιθυμία της ζωής του, να γνωρίσει το κλασικό έδαφος της Ελλάδας με τα ίδια του τα μάτια». Περιέγραψε το ταξίδι του από τη Χάλλη του Σάαλε μέσω Τεργέστης στην Αθήνα, όπου ανέπτυξε καλή επαφή με Έλληνες, έκανε μια περιοδεία στην Αττική και την Πελοπόννησο, ήρθε στην Κόρινθο και πέρασε από εκεί με το πλοίο στη Σκάλα / Ιτέα. Ίππευσε παρακάτω προς το Χρισσό, το Καστρί και την Αράχωβα. Από εκεί πήγε στην Κάπραινα / Χαιρώνεια, τη Λιβαδειά και τη Θήβα. Και ο Müller ενδιαφέρεται περισσότερο για τα αξιοπερίεργα του ταξιδιού και την κοινωνική ζωή των Ελλήνων παρά για τους αρχαίους τόπους· έκανε «τη σημερινή χώρα και τον σημερινό λαό των Ελλήνων αντικείμενο της παρουσίασης»:

> «Πίσω από την Αράχωβα φάνηκε τώρα από κοντά η χιονοσκέπαστη κορυφή του Παρνασσού, και ο δρόμος συνέχιζε ακόμη να ανηφορίζει, ώσπου, πολύ σιγά σιγά, άρχισε πάλι να κατηφορίζει και ύστερα από μερικές ώρες έφτασε στην άλλη πλευρά του βουνού. Κατεβαίνοντας συναντήσαμε πλήθος χωρικών και των δύο φύλων, που έσπρωχναν μπροστά τους μουλάρια βαριά φορτωμένα με ξύλα. Οι γυναίκες κρατούσαν όλες μια ελληνική ρόκα στο χέρι, που είναι πολύ απλά φτιαγμένη από δύο ραβδιά, και έγνεθαν περπατώντας. Ένα από τα μουλάρια, βλέποντας την ομπρέλα μου, που την είχα ανοιχτή για τον ήλιο, τρόμαξε ξαφνικά, έκανε μεταβολή και έφερε σε σύγχυση ολόκληρη την ακόλουθη σειρά· αν είχε συμβεί πιο πάνω, στα επικίνδυνα ορεινά μονοπάτια, θα μπορούσε εύκολα να γίνει δυστύχημα.»

Πηγή: Hans Müller: Griechische Reisen und Studien. Μέρος 2. Λειψία 1887, σ. 90 κ.ε.

1883 — Άγκνες Σμιθ-Λιούις (Agnes Smith-Lewis) [Σελ. 158–159]

Οι δίδυμες αδελφές Agnes Smith-Lewis (1843–1926) και Margaret Dunlop Gibson (1843–1920) έλαβαν, για τη βικτωριανή εποχή στην Αγγλία, μια πολύ ασυνήθιστη ανατροφή. Ο πατέρας τους τις έβαλε να μάθουν ήδη ως παιδιά γαλλικά, λατινικά και γερμανικά και τις πήρε μαζί του, πριν ακόμη κλείσουν τα δεκατέσσερα, σε ταξίδια στην ηπειρωτική Ευρώπη. Όταν πέθανε ο πατέρας τους, κληρονόμησαν μια μεγάλη περιουσία και αφοσιώθηκαν στο εξής στην εκμάθηση γλωσσών και σε εκτεταμένα ταξίδια, τα οποία έκαναν οι τρεις τους μαζί με μια φίλη.

Το 1883 πέρασαν τέσσερις μήνες στην Ελλάδα, όπου, μετά από μια εκτεταμένη περιοδεία στην Πελοπόννησο, πέρασαν στην ηπειρωτική χώρα, για να εξερευνήσουν και την Αθήνα, την Αίγινα και την Αττική. Οι τρεις κυρίες ήρθαν στα μέσα Μαΐου με το ατμόπλοιο από το Αίγιο στην Ιτέα, το λιμάνι των Σαλώνων, νοίκιασαν έναν οδηγό και μουλάρια και πάλευαν τις επόμενες τέσσερις ημέρες με την κακοκαιρία και τη βροχή. Χρόνος και διάθεση για εξερεύνηση αρχαιοτήτων δεν τους έμεινε.

> «Το επόμενο πρωί σηκωθήκαμε στις πέντε και γνωριστήκαμε με τα καινούργια μας άλογα. Ήταν όλα ασυνήθιστα στα αγγλικά χαλινάρια. Το δικό μου ιδιαίτερα ήταν αποφασισμένο να δείξει τη δυσαρέσκειά του. Αλλά ήταν δυνατά ζώα με σίγουρο πάτημα. Ιππεύσαμε μία ώρα κατά μήκος μιας πολύ εύφορης πεδιάδας, πυκνοφυτεμένης με ελιές και κάπου κάπου κίτρινης από ώριμο σιτάρι, ώσπου φτάσαμε στους πρόποδες του λόφου πάνω στον οποίο βρίσκεται το Χρισσό. Εδώ έβοσκαν μερικές καμήλες. Μας είπαν ότι αυτό είναι το μόνο σημείο όπου βρίσκονται στην Ελλάδα. Έπειτα αρχίσαμε μια πολύ τραχιά, πετρώδη ανάβαση. Όταν σταματούσαμε, ήταν για να κοιτάξουμε πίσω ένα κομμάτι θάλασσας, με τα βουνά της Πελοποννήσου σε ολοένα στενότερη προοπτική. Πιο κοντά, οι γιγάντιες μορφές της Οίτης και του Παρνασσού ήταν τυλιγμένες σε βαριά σύννεφα. Συνεχίσαμε, κοιτάζοντας βαθιά κάτω στην κοιλάδα όπου ελίσσεται ο Πλειστός, ώσπου, στην κορυφή του λόφου, σταματήσαμε για να ατενίσουμε τους Δελφούς.
>
> Φτωχό χωριό είναι. Όπως το Χρισσό, το επάνω μέρος των σπιτιών είναι χτισμένο από λάσπη, για να αντέχουν καλύτερα τα χτυπήματα των σεισμών. Και τα δύο έχουν συντριβεί μέσα στα τελευταία τρία χρόνια. Πάνω από αυτό οι καταπληκτικοί γκρεμοί έχουν σχιστεί και ραγίσει. Από το χωριό και πάνω υπάρχουν τα σημάδια αρχαίων ανδήρων στην πλαγιά του βουνού, καθώς ολόκληρος ο τόπος ήταν σαν ένα γιγάντιο θέατρο, στην κορυφή του οποίου βρισκόταν το στάδιο. Στους πρώιμους χρόνους αυτό το στάδιο ήταν λαξευμένο στον βράχο, αργότερα όμως επενδύθηκε με πεντελικό μάρμαρο. Κάτω από το χωριό υπάρχει μια βαθιά χαράδρα, μέσα από την οποία κυλούν τα νερά από την Κασταλία πηγή. Γευματίσαμε μπροστά σε ένα πολύ φτωχικό σπίτι, μέσα σε μια ελαφριά ψιχάλα. […] Επειδή ο ουρανός ήταν συννεφιασμένος, φύγαμε από τους Δελφούς στη μιάμιση. Μπορούσαμε να δούμε λίγο από την Αράχωβα, σκαρφαλωμένη σε ένα μακρινό ύψωμα, με πολλά ενδιάμεσα υψώματα. Μισή ώρα μακριά από την πόλη ξέσπασε πάνω μας μια μανιασμένη καταιγίδα. Και τα άλογά μας ήταν μάλλον μεγάλα και τραχιά για κυρίες. Ανέβαιναν με ένα τράνταγμα πάνω σε βράχους, που η μικρή μου πελοποννησιακή Καρά θα τους περνούσε με ένα εύκολο βήμα. Αν και φορούσαμε αδιάβροχα, η βροχή περνούσε μέσα από κάθε κουμπότρυπα, και τα πετρώδη μονοπάτια ήταν λασπωμένα ρυάκια. Φτάνοντας στην πόλη, σερνόμασταν μέσα στα στενά της δρομάκια, και όταν ο Άγγελος ρώτησε σε ένα σπίτι, τον έστειλαν σε άλλο. Εκεί μπήκαμε σε δύο άδεια δωμάτια. Τα πόδια μας ήταν βρεγμένα, και είχαμε θλιβερή ανάγκη για αλλαξιά.»

Οι κυρίες διανυκτέρευσαν στην Αράχωβα και δεν άφησαν την κακοκαιρία να τις εμποδίσει να ανεβούν έφιππες την επομένη στο Κωρύκειο Άντρο. Η εκδρομή όμως απαίτησε μια ολόκληρη ημέρα. Στις 18 Μαΐου 1883 άφησαν την Αράχωβα και ίππευσαν μέσα σε βροντερή καταιγίδα και φουσκωμένα ποτάμια προς τη Δαύλεια, τον Άγιο Βλάσιο και τη Χαιρώνεια.

Πηγή: Agnes Smith: Glimpses of Greek life and scenery. Λονδίνο 1884, σ. 267 κ.ε.

1886 — Τζον Έντουιν Σάντυς (John Edwin Sandys) [Σελ. 159–161]

Ο John Edwin Sandys (1844–1922), γλωσσολόγος και φιλόλογος από το Κέιμπριτζ, επισκέφθηκε την άνοιξη του 1886 με τη σύζυγό του την Ελλάδα. Μετά από μια παραμονή στην Αθήνα, ταξίδεψαν στους Δελφούς και στην Πελοπόννησο. Κατά την προετοιμασία του ταξιδιού του ο Sandys αναγκάστηκε να διαπιστώσει ότι οι ταξιδιωτικές αναφορές και τα ταξιδιωτικά εγχειρίδια που είχε στη διάθεσή του δεν βοηθούσαν πολύ, όταν επρόκειτο να εξακριβώσει τρέχουσες ακτοπλοϊκές συνδέσεις, την κατάσταση των δρόμων ή σιδηροδρομικές συνδέσεις. Γι’ αυτό βρίσκει κανείς στην ταξιδιωτική του αναφορά και δρομολόγια ναυτιλιακών εταιρειών και σιδηροδρόμων. Οι συνθήκες του ταξιδιού φαίνεται στο μεταξύ να είχαν αλλάξει σε ορισμένες περιοχές· ο Sandys γράφει στον πρόλογο:

> «Το ημερολόγιο δείχνει επίσης τι μπορεί να γίνει απλώς με περπάτημα και με άμαξα, στις πιο εύκολα προσβάσιμες περιοχές, χωρίς να καταφύγει κανείς στη μεσολάβηση ενός δραγομάνου με την πομπή του από υποζύγια, που κουβαλούν πλήρη εξοπλισμό με κρεβάτια και κλινοσκεπάσματα και προμήθειες για τον δρόμο — ένας τρόπος ταξιδιού που όμως, ελλείψει γενικά δρόμων και πανδοχείων, είναι ακόμη ο μόνος διαθέσιμος για να δει κανείς πολλά μέρη του εσωτερικού.»

Ο Sandys ήρθε με το πλοίο από την Κόρινθο στην Ιτέα, το λιμάνι των Σαλώνων, και πεζοπόρησε στις 8 Απριλίου με τη σύζυγό του στους Δελφούς:

> «Στις οκτώ το πρωί ξεκινήσαμε τον περίπατό μας προς τους Δελφούς. Η θέα του Παρνασσού από την Ιτέα ήταν αξιοσημείωτα ωραία, με τη χιονοσκέπαστη κορυφή του να αστράφτει στο φως του ήλιου, πολύ ψηλά πάνω από τους δύο μεγάλους γκρεμούς που υψώνονται αμέσως πάνω από τη θέση των Δελφών, η οποία είναι κρυμμένη πίσω από μια βραχώδη αντηρίδα που τη χωρίζει από το Χρισσό. […] Περπατήσαμε για μικρή απόσταση κατά μήκος του κεντρικού δρόμου προς τα Σάλωνα και σύντομα συναντήσαμε, προς έκπληξή μας, μια σειρά από καμήλες. Αυτά τα ζώα εισήχθησαν πριν από πολύ καιρό από τους Τούρκους, και λέγεται ότι αυτό είναι το μόνο μέρος της Ελλάδας όπου επιβιώνουν ακόμη. Είναι σίγουρα πολύ πιο παράξενα και γραφικά από τα συνηθισμένα μουλάρια και γαϊδούρια που συναντά κανείς αλλού εδώ διαρκώς.
>
> Φτάνοντας σε έναν προεξέχοντα βράχο στα αριστερά του δρόμου, εγκαταλείψαμε την κύρια οδό και στρίψαμε δεξιά, σε ένα μονοπάτι που σύντομα μπήκε σε μια μεγάλη φυτεία από ωραίες ελιές, που εκτεινόταν πάνω στην Κρισαία πεδιάδα. […] Αφού περπατήσαμε περίπου μία ώρα μέσα σε αυτή την υπέροχη πεδιάδα, με λαμπερές ανεμώνες από κάθε πλευρά, αρχίσαμε να ανεβαίνουμε τον απότομο λόφο, και ύστερα από λίγο είχαμε μια ωραία θέα προς τα πίσω, στα περίχωρα της Ιτέας. Ως τότε η ημέρα είχε γίνει εξαιρετικά ζεστή, και, ύστερα από σχεδόν μισή ώρα σκαρφάλωμα, χαρήκαμε που φτάσαμε στο χωριό Χρισσό με τις βρύσες του με το δροσερό νερό και την ευπρόσδεκτη προμήθεια πορτοκαλιών, με τα οποία δροσιστήκαμε καθισμένοι σε ένα μπαλκόνι πάνω από έναν κήπο, με μεγαλοπρεπή θέα προς τον κόλπο. […] Τέλος, ύστερα από ένα εξαιρετικά ζεστό και κάπως κουραστικό σκαρφάλωμα, κατακτήσαμε την κορυφή του λόφου, όπου η μεγάλη χαράδρα των Δελφών, σε όλο της το ύψος και το βάθος, ξεπρόβαλε ξαφνικά στη θέα. […]
>
> Πάνω μας, στους πρόποδες του δυτικού γκρεμού, πολύ ψηλά πάνω από την κοιλάδα και όχι λιγότερο από 2.300 πόδια πάνω από τη θάλασσα, βρίσκονταν οι λασπόχτιστες καλύβες του άθλιου χωριού Καστρί, που σκεπάζουν τη θέση των περισσότερων αρχαίων κτηρίων των Δελφών. […] Ανεβαίναμε προς τη θέση του αρχαίου σταδίου, όταν από ένα βραχώδες πεζούλι στα αριστερά ακούσαμε μια φωνή, η οποία αποδείχθηκε ότι ήταν του φύλακα των αρχαιοτήτων των Δελφών — ενός γεροδεμένου ανθρωπάκου, που μας ανέβασε στο στάδιο, το οποίο βρίσκεται ψηλά πάνω από τα περισσότερα νεότερα κτίσματα και είναι το ψηλότερα τοποθετημένο από όλα τα αρχαία κατάλοιπα. […] Από το στάδιο κατεβήκαμε προς μια προεξέχουσα αντηρίδα του δυτικού γκρεμού, στην πηγή Δελφούσα, κοντά στην οποία δροσιστήκαμε με δροσερές γουλιές από ένα μικροσκοπικό ρυάκι που έσταζε από τον σχισμένο βράχο. […]
>
> Από τη θέση του ναού του Απόλλωνα περπατήσαμε προς τη σχισμή ανάμεσα στους δύο μεγάλους γκρεμούς· διασχίσαμε το μικρό ρέμα που κατεβαίνει από τη σχισμή, σε ένα σημείο όπου οι πλύστρες ήταν σε πλήρη δράση· και έτσι φτάσαμε σε ένα σημείο όπου, κάτω από ένα βραχώδες τοίχωμα, είδαμε στα δεξιά έναν πίδακα νερού να ξεχύνεται από έναν κρουνό σε μια μικρή δεξαμενή, περιορισμένη μέσα σε χαμηλούς πέτρινους τοίχους και πυκνά σκεπασμένη με νεροχόρτα. Το περιβάλλον έχει αλλάξει κάπως από τον σεισμό του 1870· αλλά η δεξαμενή δεν είναι άλλη από το λουτρό των δελφικών προσκυνητών, όπου όλοι όσοι έρχονταν να συμβουλευτούν το μαντείο εξαγνίζονταν πριν μπουν

> στους ιερούς περιβόλους· και το νερό δεν είναι άλλο από εκείνο της κλασικής πηγής της Κασταλίας. […]
>
> Μετά από αυτό κατεβήκαμε προς τις ελιές κοντά στη θέση του αρχαίου γυμνασίου, την οποία καταλαμβάνει τώρα το μοναστήρι, όπου οι ταξιδιώτες μερικές φορές διανυκτερεύουν. Επισκεφθήκαμε επίσης τη γειτονική εκκλησία με τις παλιές βυζαντινές τοιχογραφίες της. Η θέα από το μοναστήρι ήταν αξιοσημείωτα ωραία, και θα μέναμε ευχαρίστως περισσότερο για να την απολαύσουμε. Όμως, στις δυόμισι αρχίσαμε να ξαναπαίρνουμε τα βήματά μας πίσω, και σύντομα φτάσαμε στην αρχή ενός νέου αμαξιτού δρόμου προς τα Σάλωνα, που μας επέτρεψε να κρατηθούμε για λίγο σε επίπεδη διαδρομή, σε κάποια απόσταση κάτω από το σημείο από το οποίο είχαμε πρωτοδεί τους Δελφούς. Έπειτα κατεβήκαμε βιαστικά τα τραχιά μονοπάτια του πρωινού μας σκαρφαλώματος, φτάσαμε πάλι στο Χρισσό με σχετική ευκολία· και, αφού χαθήκαμε στα μπερδεμένα δρομάκια του χωριού, βρεθήκαμε για άλλη μια φορά στην ανοιχτή ύπαιθρο. Διασχίζοντας τον κεντρικό δρόμο, πέσαμε σε έναν σύντομο δρόμο, που τον είχαμε χάσει το πρωί, κι έτσι, από ένα απότομο και ακανόνιστο ζιγκ-ζαγκ, φτάσαμε στο επίπεδο της παλιάς Κρισαίας πεδιάδας. Μία ώρα περπάτημα σε σχεδόν ευθύ μονοπάτι μάς έφερε, μέσα από την ευπρόσδεκτη σκιά των απέραντων ελαιοφυτειών, στον κεντρικό δρόμο ανάμεσα στα Σάλωνα και τον κόλπο· και λίγο αργότερα φτάσαμε στην Ιτέα, ύστερα από μια εκδρομή δέκα και μισής ωρών, στις έξι και μισή.»

Με το ατμόπλοιο που βρισκόταν ήδη στο λιμάνι, το ζεύγος Sandys επέστρεψε στην Κόρινθο.

Πηγή: John Edwin Sandys: An Easter vacation in Greece. Λονδίνο 1887, σ. 66 κ.ε.

1889 — Γκέοργκ Μπέρμαν (Georg Behrmann) [Σελ. 161–163]

Τον Μάιο του 1889 ο θεολόγος από το Αμβούργο Georg Behrmann (1846–1911) ταξίδεψε στην Ελλάδα. Μετά από μια περιοδεία στην Πελοπόννησο έμεινε κάποιο διάστημα στην Αθήνα και επισκέφθηκε από εκεί, με μερικούς συντρόφους, και τους Δελφούς. Στις 23 Μαΐου ο Behrmann έφυγε από την Αθήνα με μια τρίιππη άμαξα και έφτασε το ίδιο βράδυ στη Λιβαδειά, ένδειξη ότι οι δρόμοι εκείνη την εποχή ήταν σε αρκετά καλή κατάσταση. Στη Λιβαδειά η τρίιππη άμαξα έμεινε πίσω και το ταξίδι συνεχίστηκε έφιππο, μέσω της Σχιστής στην Αράχωβα, και ύστερα από συνολικά δέκα ώρες ιππασίας οι σύντροφοι έφτασαν στους Δελφούς.

> «Σταματήσαμε μπροστά σε ένα σπίτι, που η κυβέρνηση με μεγάλη ευγένεια έχει θέσει στη διάθεση των ξένων. Ήταν βέβαια κλειδωμένο, και έπρεπε να φωνάξουν τον φύλακα. Αυτός ο πρόθυμος άνθρωπος, που με τη μεγαλύτερη προθυμία μάς προμήθευε κατά τη διάρκεια της παραμονής μας στους Δελφούς με ό,τι χρειαζόμασταν, έπρεπε, μόλις μας έβαλε μέσα, να φέρει αμέσως κασταλικό νερό. Στο μεταξύ χαρήκαμε το σπίτι, που ήταν καθαρό, αν και η επίπλωση ήταν πολύ απλή· το βιβλίο επισκεπτών περιείχε πολλά ονόματα που έχουν καλό αντίκρισμα στον κόσμο. Ιδιαίτερα χαρήκαμε το μικρό μπαλκόνι, από το οποίο μπορούσαμε να απολαύσουμε πολύ άνετα την υπέροχη θέα στον μεγαλειώδη κόσμο των βουνών. […]
>
> Ο φύλακας είχε συνθέσει το καλύτερο γεύμα που ήταν δυνατό μέσα στην ορεινή μοναξιά· στο τέλος υπήρχε γιαούρτι, ένα πολύ αγαπητό στην Ελλάδα φαγητό από ξινό γάλα. Με ευτυχισμένη και ανεβασμένη διάθεση περάσαμε κουβεντιάζοντας τις πρώτες ώρες της νύχτας, και με συχνές προπόσεις τσούγκριζαν τα ποτήρια μας. Δεν πρέπει να νομίσει κανείς ότι είχαμε τώρα συμφιλιωθεί με τη ρετσίνα. Πίναμε νερό. Αλλά ήταν νερό από την πηγή Κασταλία!
>
> Είχαμε ξαπλώσει στις κουβέρτες που ο φύλακας μας είχε στρώσει στο πάτωμα σε δύο δωμάτια, και είχαμε αποκοιμηθεί γλυκά. Με ένα τράνταγμα ξυπνήσαμε και ανακαθίσαμε. Είχε πράγματι γίνει ένα τράνταγμα, και το σπίτι είχε ταλαντευτεί. Ήταν αξιοσημείωτο πόσο γρήγορα μας είχε εγκαταλείψει κάθε ύπνος. Ήμασταν εντελώς σαφείς για αυτό το νεότατο συμβάν· ζούσαμε έναν σεισμό. Χωρίς

φεγγάρι και χωρίς αστέρια ήταν η νύχτα. Στο χωριό σηκώθηκε ένας άγριος θόρυβος· άνθρωποι και ζώα φώναζαν όλοι μαζί. Ακόμη μια δεύτερη — και ακόμη μια τρίτη δόνηση. Όχι άλλη· ο σεισμός είχε περάσει. Ο φύλακας μάς διηγήθηκε το άλλο πρωί ότι ο τρόμος στο χωριό ήταν μεγάλος, όλοι οι άνθρωποι είχαν ορμήσει έξω από τα σπίτια, αλλά δεν είχε συμβεί κανένα δυστύχημα. […]

Σε στενή, απότομα ανηφορική βραχώδη κόψη ιππεύσαμε γύρω από το δυτικό άκρο του Παρνασσού, επειδή ακριβώς πάνω από τους Δελφούς είναι σχεδόν αδύνατο να σκαρφαλώσει κανείς στα ανώτερα μέρη του βουνού· έπειτα στραφήκαμε στην άλλη πλευρά του Παρνασσού πάλι ανατολικά και φτάσαμε σε ένα οροπέδιο με αρκετό δάσος. Σε αυτή τη μοναξιά βρήκαμε ένα εξαιρετικά φτωχικό αγρόκτημα, σχεδόν όχι κάτι περισσότερο από μια μάντρα, που κατοικούνταν από μερικές οικογένειες και φυλαγόταν από λυκόμορφα σκυλιά, τα οποία μας επιτέθηκαν τόσο επίμονα, ώστε λίγο έλειψε να γίνει σοβαρή μάχη ανάμεσα σε αυτά και σε εμάς. Πιο πάνω φτάσαμε σε μια μικρή ορεινή λίμνη· τροφοδοτούνταν από μια εξαίσια πηγή· Δροσονέρι ή νερό της δροσιάς είναι το όνομά της. Τώρα ανεβαίναμε πάνω από κορήματα και μεγάλους ογκόλιθους, που εδώ κι εκεί διαπερνιούνταν από θάμνους, πολύ κοπιαστικά. Κανένα μονοπάτι δεν ήταν αισθητό· ο οδηγός μας όμως αποδείχθηκε πολύ γνώστης του τόπου, πράγμα που εδώ ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή μπορούσε κανείς εύκολα να χαθεί σκαρφαλώνοντας· σε αυτόν είχαν προστεθεί και δυο κυνηγοί, που έκαναν πολύ άφθονη, αλλά άκαρπη χρήση του μπαρουτιού τους. Ύστερα από μεγάλες προσπάθειες είχαμε φτάσει στον στόχο της ορεινής μας πορείας, το Κωρύκειο Άντρο. Ο οδηγός άναψε φως και μπήκαμε στο σπήλαιο. Μόνο επιγραφές στους βράχους, που παρέπεμπαν στις θεότητες των βουνών και των δασών, θύμιζαν ότι κάποτε τελούνταν εδώ λατρείες μέσα σε άγριους αλαλαγμούς· τα τοιχώματα του σπηλαίου, το δάπεδό του, ο θόλος του δεν φαίνονταν αλλού πουθενά κατεργασμένα από ανθρώπινο χέρι· από την οροφή κρέμονταν σταλακτιτικοί σχηματισμοί. Προς τα πίσω το σπήλαιο ανέβαινε κάπως, δεν οδηγούσε όμως πολύ μακριά μέσα στο βουνό. Το σκοτάδι, που φωτιζόταν λιγοστά από το φως των κεριών, το κρύο, το υγρό έδαφος, που σε κάθε βήμα μάς έφερνε σε κίνδυνο να γλιστρήσουμε, μας έκαναν να συντομεύσουμε την παραμονή στο Κωρύκειο Άντρο· και θέσαμε στον εαυτό μας το ερώτημα αν σε αυτή την περίπτωση ο στόχος της πορείας είχε ανταμείψει αρκετά. […]

Η επιστροφή στους Δελφούς μάς έφερε αρκετή ενόχληση από το πείσμα των μουλαριών, που μέσα στο πανάρχαιο ορεινό δάσος μάς έφερναν διαρκώς ξανά σε κίνδυνο να έχουμε τη μοίρα του Αβεσσαλώμ· είχαμε όμως μια απερίγραπτα ωραία θέα στη θάλασσα, που βρισκόταν αρχικά 5.000 πόδια βαθιά κάτω από εμάς, δηλαδή στον κόλπο των Σαλώνων και πιο πέρα στον Κορινθιακό κόλπο, καθώς και στα βουνά της Λοκρίδας και της Δωρίδας και ακόμη απέναντι στα χιονοστεφανωμένα βουνά της Πελοποννήσου.

Το απόγευμα αφιερώθηκε σε μια επίσκεψη των ερειπίων των Δελφών. Φυσικά επρόκειτο κυρίως για τη θέση του αρχαίου ναού του Απόλλωνα. Από αυτόν φαίνεται προς το παρόν λίγο περισσότερο από τον αναλημματικό τοίχο. Μπροστά σε αυτούς τους αναλημματικούς τοίχους κείτονταν διάφοροι σπόνδυλοι κιόνων σε ένα μικρό ανασκαφικό πεδίο, που προέρχεται από μια γαλλική αποστολή. […] Αλλά τώρα, στη θέση του ναού του Απόλλωνα, βρίσκεται ένα χωριάτικο καπηλειό· και ούτε καν το χάσμα της γης δεν μπορεί να βρεθεί πια, δεν βγαίνει πια καπνός από το βάθος, όλα έχουν αλλοιωθεί και θαφτεί από τους σεισμούς. […] Αν πουθενά, τότε στους Δελφούς, με την συγκλονιστική αντίθεση ανάμεσα στα κατάλοιπα πελώριων οικοδομημάτων του παρελθόντος και στη σημερινή αθλιότητα, θα μπορούσε να μας κυριεύσει μια κάποια συναισθηματικότητα των ερειπίων. Κρατηθήκαμε όμως γενναία, τελειώσαμε και αυτό το βράδυ με χαρά και ήμασταν το άλλο πρωί στις 7 στα άλογα, για να κατεβούμε στην Ιτέα.»

Και ο Behrmann επιβιβάστηκε στην Ιτέα στο ατμόπλοιο για να πάει στην Κόρινθο.

Πηγή: Georg Behrmann: Eine Maienfahrt durch Griechenland. Αμβούργο 1890, σ. 303 κ.ε.

1890 — Άλφρεντ Φίλιπσον (Alfred Philippson) [Σελ. 164–166]

Ο Alfred Philippson (1864–1953) σπούδασε γεωγραφία, γεωλογία και πολιτική οικονομία στη Βόννη και τη Λειψία. Μετά τη διδακτορική του διατριβή με θέμα «Μελέτες για τους υδροκρίτες», ο Philippson έκανε αρκετά ερευνητικά ταξίδια στην Ελλάδα. Το αποτέλεσμα αυτών των ταξιδιών ήταν μια χωρογραφική εργασία για την Πελοπόννησο, της οποίας η αποδοχή ως διατριβής υφηγεσίας απορρίφθηκε σε τέσσερα γερμανικά πανεπιστήμια με συγκαλυμμένα αντισημιτικά επιχειρήματα. Μόνο μετά από παρέμβαση του Friedrich Althoff, υπουργικού διευθυντή στο πρωσικό υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, μπόρεσε να την υποβάλει στο Πανεπιστήμιο της Βόννης το 1891. Την πρώτη πρόσκληση ως καθηγητής γεωγραφίας την έλαβε το 1904 από το Πανεπιστήμιο της Βέρνης· το 1906 μετακινήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Χάλλης. Το 1911 επέστρεψε τελικά ως καθηγητής γεωγραφίας στη γενέτειρά του, τη Βόννη. Το 1929 έγινε ομότιμος. Από το 1933 εκτέθηκε όλο και περισσότερο στην αντισημιτική πολιτική των εθνικοσοσιαλιστών. Το 1942 ο Philippson εκτοπίστηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Τερεζίνσταντ· επέστρεψε το 1945 στη Βόννη και αφοσιώθηκε ως τον θάνατό του, σε ηλικία 89 ετών, στο επιστημονικό του έργο.

Ο Philippson είχε ερευνήσει γεωλογικά την Πελοπόννησο τα έτη 1887–1889 και περιόδευσε την άνοιξη του 1890 τη Στερεά Ελλάδα, για να διευκρινίσει ορισμένα γεωλογικά ζητήματα που είχαν μείνει ανοιχτά από τον Bittner. Ερχόμενος από την Αθήνα, ο Philippson πήγε στις 23 Μαρτίου από τη Λιβαδειά στην Αράχωβα, τους Δελφούς και την Άμφισσα:

> «Ο δρόμος οδηγεί μέσα από εξαιρετικά μοναχικές περιοχές. Σε όλο τον δρόμο, μήκους 7½ ωρών, δεν βρίσκει κανείς ούτε ένα χωριό και μόνο ένα σπίτι, το χάνι του Ζεμενού. […] Από το σταυροδρόμι που λέγεται Τρίοδος (424 μ.), όπου κατά την παράδοση ο Οιδίπους σκότωσε τον πατέρα του, ανεβαίνει κανείς μια στενή ορεινή κοιλάδα προς τα δυτικά μέσα στην οροσειρά του Παρνασσού. Και από τις δύο πλευρές υψώνονται απότομα τοιχώματα του ίδιου σκοτεινού ασβεστόλιθου με ρουδιστές· τεράστιες μάζες κορημάτων έχουν κατρακυλήσει από τα τοιχώματα στην κοιλάδα. […] Πριν από το χάνι του Ζεμενού (666 μ.) σταματά ξαφνικά στη βόρεια πλευρά ο ασβεστόλιθος, και στη θέση του σχηματίζει τώρα ο σχιστόλιθος ψηλά προς τα πάνω το τοίχωμα της κοιλάδας. […] Ανάμεσα βρίσκεται τώρα μια ισχυρή μάζα σχιστόλιθου, μέσα στην οποία είναι χαραγμένη η κοιλάδα της Αράχωβας. Το ίδιο το μεγάλο, εύπορο χωριό (942 μ.) βρίσκεται ψηλά στην πλαγιά, πάνω από τη βαθιά χαραγμένη κοιλάδα, και το δεσπόζει το απότομο βραχώδες τοίχωμα του ανώτερου ασβεστόλιθου, από το οποίο κατεβαίνουν πελώριες μάζες κατολισθήσεων. […] Οι κάτοικοι της Αράχωβας είναι ονομαστοί για την εργατικότητά τους. Όλες οι απότομες σχιστολιθικές πλαγιές είναι σκεπασμένες με αμπέλια, το προϊόν των οποίων είναι περιζήτητο και εκτιμημένο σε όλη τη Στερεά Ελλάδα· η αμπελουργία είναι η κύρια πηγή διατροφής του χωριού, που αριθμεί 3.100 κατοίκους. Παράλληλα οι χαμηλότερες πλαγιές είναι φυτεμένες και με ελαιώνες, οι οποίοι, προστατευμένοι εδώ από τους βόρειους ανέμους, ανεβαίνουν ως τα 750 μ. υψόμετρο. Οι γυναίκες της Αράχωβας ασχολούνται και με την υφαντική χαλιών. Τα χαλιά της Αράχωβας είναι γνωστά παντού στον ελληνικό αγροτικό πληθυσμό· διακρίνονται για την ανθεκτική τους ύφανση και για τα ζωηρά, καλαίσθητα συνδυασμένα χρώματά τους.
>
> Από την Αράχωβα ο δρόμος προς τους Δελφούς και την Άμφισσα περνά στη βόρεια πλαγιά της βαθιάς κοιλάδας μέσα από αμπέλια. […] Οι Δελφοί ή το Καστρί (573 μ.) βρίσκονται σε ένα στενό, κατηφορικό, ελαιόφυτο ορεινό άνδηρο πάνω σε σχιστόλιθο· από πάνω υψώνονται τα απότομα, εν μέρει προεξέχοντα βραχώδη τοιχώματα των Φαιδριάδων, που αποτελούνται από ανοιχτόγκριζο, συμπαγή ασβεστόλιθο. Από αυτά τα τοιχώματα κάθε μεγάλος σεισμός, που εδώ είναι πολύ συχνοί, αποσπά πελώριες μάζες, οι οποίες πέφτουν ως κατολισθήσεις στο βάθος και έχουν αλλάξει με τον χρόνο σημαντικά την εικόνα του εδάφους. […] Ελιές και λάδι είναι επομένως τα κύρια προϊόντα της Άμφισσας.

> Στην πόλη, που αριθμεί 5.200 κατοίκους, λειτουργούν τέσσερα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία. […] Η Άμφισσα είναι, εκτός από τη Λαμία, η μόνη πόλη της Ελλάδας όπου εκτρέφονται ακόμη καμήλες, και μάλιστα σε αρκετά μεγάλο αριθμό. Ανάμεσα σε αυτήν και τη Λαμία κινούνται συχνά καραβάνια καμήλων.»

Από την Άμφισσα ο Philippson ταξίδεψε πρώτα στο Γαλαξίδι, για να ακολουθήσει έπειτα την ακτή ως την Αιτωλία. Στον δρόμο της επιστροφής, ερχόμενος από τα δυτικά πάνω από τα βουνά, έφτασε στη Λαμία και ταξίδεψε από τις 10 ως τις 12 Απριλίου 1890 από τον αμαξιτό δρόμο από τη Λαμία στην Αταλάντη. Πέρασε έτσι από τις Θερμοπύλες, τον Μώλο, τον Άγιο Κωνσταντίνο, τον Λογγό, την Αρκίτσα και τις Λιβανάτες. Από την Αταλάντη ένας ημιτελής αμαξιτός δρόμος οδηγούσε ως το Μαρτίνο· από εκεί ως τη Χαλκίδα «ο δρόμος είναι ένα άθλιο μονοπάτι».

Στο τέλος της αναφοράς του ο Philippson ασχολήθηκε και με τις οικονομικές συνθήκες της Στερεάς Ελλάδας· μεταξύ άλλων αναφέρει τα εξής για το οδικό δίκτυο:

> «Στην ανάπτυξη του οδικού δικτύου και κατά συνέπεια στη χρήση αμαξών και καρότσων για τη μεταφορά φορτίων και προσώπων, η Στερεά Ελλάδα προηγείται πολύ της Πελοποννήσου, αφού η κυβέρνηση, κυρίως για στρατηγικούς λόγους, φρόντισε εδώ με περισσότερο ζήλο την οδοποιία. Σιδηρόδρομοι στη Στερεά Ελλάδα, έξω από την Αττική, δεν υπάρχουν ακόμη· βρίσκονται όμως υπό κατασκευή η μετρική γραμμή Μεσολόγγι – Αγρίνιο και η κανονικού εύρους γραμμή Αθήνα – Θήβα – Λιβαδειά – Λαμία – Λάρισα, με διακλάδωση προς τη Χαλκίδα. Πραγματικά αμαξιτές οδικές γραμμές υπάρχουν, έξω από την Αττική, οι εξής: ο μεγάλος κεντρικός δρόμος Αθήνα – Ελευσίνα – Θήβα – Λιβαδειά – Αταλάντη – Λαμία – Δομοκός – Φάρσαλα. Ως τη Θήβα σε εξαιρετική κατάσταση, παίρνει, όσο απομακρύνεται κανείς από την πρωτεύουσα, όλο και πιο θλιβερή όψη. Ανάμεσα στην Αταλάντη και τη Λαμία λείπουν σχεδόν όλες οι γέφυρες, ώστε πρέπει κανείς να διασχίσει με την άμαξα, όπως μπορεί, τις πλατιές χαλικώδεις κοίτες των ορεινών χειμάρρων. Σε μεγάλα διαστήματα ο «δρόμος» χρησιμοποιεί απλώς την αμμουδιά της ακτής, χωρίς καμία βελτίωση. Για τη μεταφορά βαρέος πολεμικού υλικού, ιδίως την εποχή των βροχών, ο δρόμος αυτός είναι πάντως άχρηστος, παρόλο που αυτός είναι ο κύριος σκοπός του. Από την Αταλάντη και πέρα η κίνηση σε αυτόν είναι σχεδόν μηδενική, αφού όλοι προτιμούν τον θαλάσσιο δρόμο. […] Επιπλέον υπάρχει μεγάλος αριθμός ημιτελών ή άχρηστων δρόμων, που κόστισαν στη χώρα εκατομμύρια, π.χ. οι γραμμές Αταλάντη – Μαρτίνο, Λαμία – Άμφισσα, Βιτρινίτσα – Λιδορίκι, Ναύπακτος – Μεσολόγγι κ.ά.»

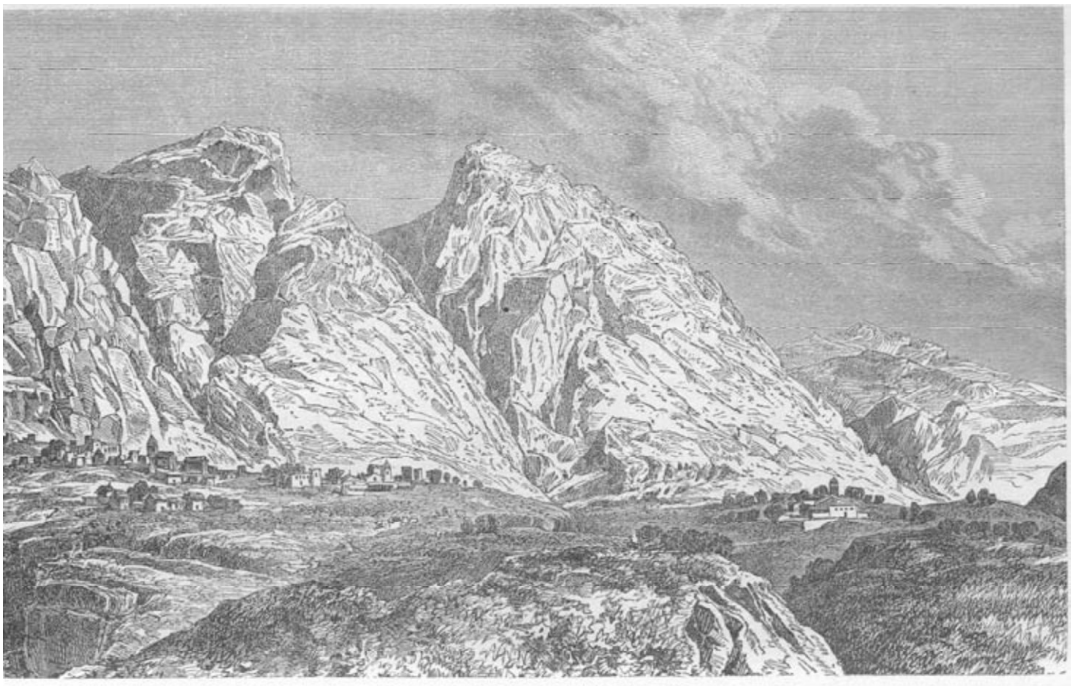
Πηγή: Alfred Philippson: Bericht über eine Reise durch Nord- und Mittelgriechenland. Στο: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, τόμ. 25 (1890), σ. 331–406.

1892 — Παουλ Μπραντ (Paul Brandt) [Σελ. 166-169]

Ο Paul Brandt (1861–1932) ήταν καθηγητής στο Μένχενγκλάντμπαχ, όταν του δόθηκε η ευκαιρία να λάβει μέρος σε ένα εκπαιδευτικό ταξίδι καθηγητών γυμνασίου της Βάδης στην Ελλάδα. Η ομάδα των καθηγητών έφτασε τον Απρίλιο του 1892 στην Αθήνα, πήρε μέρος εκεί στο ελληνικό Πάσχα και ξεκίνησε στις 21 Απριλίου για τη Στερεά Ελλάδα. Μέσω Θήβας, Λιβαδειάς και Ορχομενού ίππευσαν προς τη Δαύλεια, την Αράχωβα και τους Δελφούς, όπου ακριβώς άρχιζαν οι προετοιμασίες για τις γαλλικές ανασκαφές:

> «Μπήκαμε στον παλαιό, εν μέρει ακόμη εξαιρετικά καλά διατηρημένο περιβόλου τοίχο του ιερού τεμένους από το αρχαίο άνοιγμα της πύλης· παντού μαρμάρινα συντρίμμια, σπόνδυλοι και κιονόκρανα, ως επάνω, στους πρόποδες του αναλημματικού τοίχου του μεγάλου ναού του Απόλλωνα, όπου οι

> Γάλλοι είχαν να καταγράψουν μια πρώτη επιτυχία με την ανεύρεση της στοάς της νίκης των Αθηναίων. […]
>
> Κομψοί ιωνικοί κίονες υψώνονταν πάνω σε τρεις βαθμίδες και έφεραν τη στέγη, η οποία, αντί για ακρωτήρια, τον συνηθισμένο κατά τα άλλα διάκοσμο της κορυφής, ήταν στολισμένη με τα χάλκινα έμβολα πλοίων που είχαν κυριευθεί, και ακουμπούσε κατευθείαν στον ψηλό αναλημματικό τοίχο του ναού. Αυτός ο ίδιος, χτισμένος σε ένα αξιοσημείωτο πολυγωνικό σύστημα με στρογγυλεμένες επιφάνειες επαφής, είναι λειασμένος και αποτελεί ένα πραγματικό αρχείο αναθηματικών επιγραφών και πράξεων απελευθέρωσης δούλων, που σκεπάζουν τον τοίχο από πάνω ως κάτω με πολύ μικρά γράμματα. Αλλά ήδη από ώρα μάς διέκοπτε στις αρχαιοδιφικές μας παρατηρήσεις μια μονότονη μελωδία, που αντηχούσε από ψηλά, από τον τοίχο, προς εμάς, και πάνω από το στηθαίο του τοίχου κρυφοκοίταζαν κεφάλι με κεφάλι, εξετάζοντας με περιέργεια τους ξένους. Μας έπιασε κι εμάς η περιέργεια· ανεβήκαμε· τι γραφικό θέαμα! Ένας χορός, ένας κυκλικός χορός των χωρικών εδώ, πάνω στο παλαιό άνδηρο του ναού! Ένας πρωτοχορευτής, ενωμένος με ένα μαντίλι με την πρώτη από τις χορεύτριες, με το πιο σοβαρό πρόσωπο του κόσμου και μόλις τολμώντας να σηκώσει τα μάτια, χόρευε με μετρημένο βήμα, με πολλές στροφές και χειρονομίες, τις φιγούρες, που τις ακολουθούσαν τα κορίτσια πιασμένα από τα χέρια σε μια μακριά σειρά, όλα με την πολύχρωμη αρβανίτικη φορεσιά τους με τα χρυσά στολίδια σαν βούλες στο στήθος, ενώ στα μεγαλύτερα κορίτσια προσκολλούνταν μερικά μικρότερα για να μάθουν τον χορό.»

Εικ. 29: Οι Δελφοί, από: Paul Brandt: Von Athen zum Tempethal. Reiseerinnerungen aus Griechenland, Γκύτερσλο 1894, σ. 59.

Από τους Δελφούς η ιππασία συνεχίστηκε προς την Άμφισσα και, μέσω του ακόμη πολύ επικίνδυνου μονοπατιού, της «σκάλας του διαβόλου», προς το πέρασμα της Άμπλιανης:

> «Από καιρό φαινόταν στα μάτια μας, στο τέλος του σχεδόν ολόισιου δρόμου, τα υπέροχα τοποθετημένα Σάλωνα, που στην επίσημη γλώσσα έχουν πάρει τώρα πάλι το αρχαίο τους όνομα Άμφισσα, και στο βάθος τα δεσπόζει το φραγκικό κάστρο που καταλαμβάνει τη θέση της αρχαίας ακρόπολης, ενώ στο προσκήνιο φιλικά σπίτια και πράσινοι κήποι απλώνονται χαριτωμένα στις ήπιες πλαγιές του βουνού.

> Η σημασία της θέσης της πρωτεύουσας των Οζολών Λοκρών, στην πιο εσωτερική γωνία της εύφορης πεδιάδας που ανεβαίνει από τον κόλπο της Ιτέας ανάμεσα στον Παρνασσό και τα λοκρικά βουνά, και στην έξοδο των περασμάτων που οδηγούν από τον βορρά, από τον Μαλιακό κόλπο και τη Δωρίδα, προς τον Κορινθιακό κόλπο και έτσι προς την Πελοπόννησο, είναι αμέσως φανερή· όπως φανερό είναι και πώς οι Αμφισσείς έφτασαν να οικειοποιηθούν την καταραμένη από τον πρώτο ιερό πόλεμο περιοχή της Κίρρας, που συνόρευε με τη δική τους χωρίς φυσικό όριο, μια ασέβεια που ο Αισχίνης εκμεταλλεύτηκε για να υποκινήσει τον μοιραίο τρίτο ιερό πόλεμο. Πρώτα χρησιμοποιήσαμε ακόμη τον μεγάλο δρόμο που οδηγεί στην πεδιάδα της κοιλάδας μέσα από υπέροχους ελαιώνες, τον οποίο όμως εγκαταλείψαμε σύντομα για να πάρουμε έναν συντομότερο, αλλά πιο απότομο δρόμο προς το πέρασμα της Άμπλιανης. Στο τέλος μιας κοιλάδας, άγρια ρομαντικής από τα απότομα βραχώδη τοιχώματα και τις ψηλές χιονισμένες κορυφές της Γκιώνας, στον πυθμένα της οποίας τα ορεινά νερά είχαν σκάψει βαθιά αυλάκια, σκαρφαλώνουμε αργά και κοπιαστικά την κακή σκάλα, τη σκάλα του διαβόλου, ένα μονοπάτι βατό μόνο για υποζύγια και πεζούς, στρωμένο σαν σκάλα και κατά τόπους λαξευμένο στον βράχο, που μας ανεβάζει, ξυστά στην άβυσσο, ως το ύψωμα του περάσματος. Το ορεινό ρυάκι έρχεται από εκεί προς το μέρος μας, κελαρύζοντας χαριτωμένα ανάμεσα στους ελατοσκέπαστους βράχους. Ακόμη κάτω από το ύψωμα του περάσματος σταματάμε, στη μέση μιας επίπεδης λεκάνης που περιβάλλεται σε ευρύ κύκλο από βουνά, κοντά στην πηγή Κρυονέρι, για μεσημεριανή ανάπαυση, ενώ το ρυάκι που περνά βουίζοντας μας προσκαλεί σε ένα αναζωογονητικό λουτρό, έναν πειρασμό στον οποίο όμως πρέπει να αντισταθούμε εξαιτίας του κινδύνου που συνδέεται με αυτό μέσα στη μεσημεριανή ζέστη. Έπειτα σκαρφαλώνουμε κοπιαστικά ως το ύψωμα του περάσματος και ξαναβρίσκουμε έτσι τον τεχνητό δρόμο που είχαμε αφήσει το πρωί, έναν από τους ωραιότερους και πιο ρομαντικούς που είδαμε στην Ελλάδα. Εδώ μας δόθηκε μια τελευταία ματιά στον Κορινθιακό κόλπο, ενώ μπορούσαμε, κοιτάζοντας πίσω, να απολαμβάνουμε για αρκετή ώρα ακόμη τη μεγαλοπρέπεια των βορειοπελοποννησιακών χιονισμένων κορυφών που υψώνονται από πάνω του.
>
> Έτσι μπήκαμε στη μικρή χώρα της Δωρίδας, της οποίας οι κάτοικοι, την εποχή της καθόδου των Δωριέων, είχαν εκτοπίσει τους Δρύοπες, αλλά όφειλαν την ανεξαρτησία τους, ανάμεσα σε ξένα φύλα, μόνο στην ηθική και υλική υποστήριξη των ισχυρών ομοφύλων τους στην Πελοπόννησο. Ήταν καθαρό ελβετικό τοπίο. Γραφικοί βράχοι στεφανωμένοι με έλατα, νερά που βουίζουν βαθιά στην κοιλάδα και τρέχουν ήδη προς τον άνω ρου του Κηφισού, ψηλά στις πλαγιές των βουνών τα κουδούνια των κοπαδιών κατσικιών που βόσκουν. Έπειτα κόβουμε τις στροφές του δρόμου και φτάνουμε προς το βράδυ, στο ορεινό ρυάκι που το σκιάζουν τα πλατάνια, στο χάνι της Γραβιάς, που βρίσκεται εκεί όπου το ρυάκι μπαίνει στην πεδιάδα, όπου βρήκαμε για τη νύχτα πολύ πρόχειρο κατάλυμα. […] Στο απόμερο χωριό επικρατούσε αυτή τη στιγμή, εξαιτίας της κατασκευής της γραμμής Λάρισας – Πειραιά, περισσότερη ζωή από το συνηθισμένο, και δύο εργολάβοι, Αυστριακοί, που είχαν εγκατασταθεί στο χάνι, ήξεραν να μας διηγηθούν κάθε λογής ιστορίες φόνων για τον πληθυσμό της περιοχής. Αναζωογονημένος από ένα λουτρό στο κρύο ορεινό ρυάκι, συνέχισα το επόμενο πρωί με τους συντρόφους το ταξίδι προς τις Θερμοπύλες. Πρώτα πήγαμε μέσα από επίπεδη χώρα. […] Πάνω σε μια γέφυρα διαβαίνουμε έναν από τους παραποτάμους του άνω Κηφισού· σιγά σιγά το έδαφος, που το προηγούμενο βράδυ μάς είχε φανεί ως απέναντι στην Οίτη και στη μακρόστενη ράχη του Καλλίδρομου σαν πεδιάδα, γίνεται πιο κυματιστό. Θλιβερά υπολείμματα ενός δάσους βελανιδιάς, στο οποίο έχει γίνει εντελώς ανεύθυνη καταστροφή με τσεκούρι και φωτιά, βγάζουν, παρά τον ακρωτηριασμό τους, υπέροχο φρέσκο πράσινο. Βλέπουμε τις ήδη πολύ προχωρημένες εργασίες του σιδηροδρόμου, ο οποίος, όπως και ο δρόμος μας, χρησιμοποιεί τον αυχένα ανάμεσα στην Οίτη και τον Καλλίδρομο για να κατεβεί στον Μαλιακό κόλπο και στη Λαμία.»

Μέσω του περάσματος του Μπράλου οι καθηγητές ταξίδεψαν παρακάτω προς τις Θερμοπύλες και τη Λαμία.

Πηγή: Paul Brandt: Von Athen zum Tempethal. Reiseerinnerungen aus Griechenland. Γκύτερσλο 1894, σ. 54 κ.ε.

1893 — Άλφρεντ Φίλιπσον (Alfred Philippson) [Σελ. 169–170]

Το 1893 ο Philippson άρχισε τη γεωλογική έρευνα της Θεσσαλίας. Επειδή του φάνηκε σκόπιμο να προσλάβει ξανά τον αγωγιάτη, που τον γνώριζε ήδη από το ταξίδι του στην Πελοπόννησο, δεν ταξίδεψε με το ατμόπλοιο στη Λαμία, αλλά ξεκίνησε μαζί με τα άλογα και τον αγωγιάτη στις 17 Μαρτίου 1893 από την Αθήνα. Οι συνταξιδιώτες πήραν τον αμαξιτό δρόμο προς τη Θήβα και έφτασαν στις 22 Μαρτίου στη Χαιρώνεια και στο στενό των Παραποταμίων:

> «Ο δρόμος περνά πρώτα, από το στενό και πέρα, δίπλα από δύο ασβεστολιθικά βουνά, που υψώνονται σαν νησιά από την πεδιάδα. Ο ασβεστόλιθος της Αγ. Μαρίνας περιέχει ρουδιστές. Έπειτα πηγαίνει κανείς πάνω από έναν πελώριο κώνο κορημάτων, που ξεκινά από τις χαράδρες του Παρνασσού, ανατολικά της Βελίτσας, και εκτείνεται ως τον Κηφισό. […] Επειδή τα κορήματα είναι πολύ άγονα, αυτό το μέρος της πεδιάδας στερείται καλλιέργειας. Νομάδες βοσκοί βόσκουν τα κοπάδια τους στην πλατιά έκταση, που είναι κατάφυτη από σκόρπιους θάμνους πρίνου. Εντελώς διαφορετικά στη βόρεια πλευρά της πεδιάδας, όπου τα κορήματα, ανάλογα με το μικρότερο ύψος του βουνού, περιορίζονται σε μια στενή λωρίδα στους πρόποδες των βουνών. Εδώ απλώνονται δίπλα στον ποταμό πολύ εύφορα χωράφια, όπου καλλιεργούνται βαμβάκι και σιτηρά. Ο αμαξιτός δρόμος μας κρατιέται στη δεξιά πλευρά του ποταμού και περνά δίπλα από αρκετά καλυβοχώρια (Καλύβια) καθώς και από τη θέση με ερείπια που λέγεται Παλαιά Θήβα, της οποίας η ταύτιση με κάποιον αρχαίο οικισμό δεν έχει ακόμη επιτευχθεί.
>
> Το δυτικό άκρο της πεδιάδας του Δραχμανίου το σημαδεύει πάλι ένα στενό. Ανατολικά του Δαδιού προεξέχει δηλαδή ένα αξιόλογο ασβεστολιθικό βουνό από τις πλαγιές του Παρνασσού προς τα βόρεια […]. Μέσα από αυτό το βραχώδες φράγμα κρητιδικού ασβεστόλιθου ανοίγει δρόμο ο Κηφισός σε μια αδιάβατη χαράδρα μήκους πάνω από 5 χλμ., και μάλιστα με πολύ μεγάλη κλίση, επειδή αυτή η άνω λεκάνη, που θα την ονομάσουμε από την αρχαία πόλη Λιλαία, βρίσκεται σημαντικά ψηλότερα από εκείνη του Δραχμανίου. […] Ο δρόμος ελίσσεται ανεβαίνοντας στη βραχώδη προεξοχή και γύρω από την ψηλότερη κορυφή της. Ένας κώνος κορημάτων ξεκινά αμέσως πέρα από την προεξοχή, από μια χαράδρα του Παρνασσού, και ακουμπά από τη μία πλευρά στη βραχώδη προεξοχή, ενώ από την άλλη απλώνεται ριπιδοειδώς προς τα βόρεια πάνω από τα πλησιέστερα μέρη της λεκάνης της Λιλαίας. Τα ασβεστολιθικά κομμάτια από τα οποία αποτελείται είναι γεμάτα ρουδιστές. Στην αφετηρία αυτού του κώνου κορημάτων, ψηλά πάνω από εκείνη τη λεκάνη, αλλά στους πρόποδες των τοιχωμάτων του Παρνασσού, βρίσκεται το μεγάλο χωριό Δαδί, του οποίου τα μεγάλα, σκοτεινά πέτρινα σπίτια τα διακρίνει κανείς μόνο λίγα λεπτά πριν φτάσει σε αυτά. […] Ο κρύος βορειοδυτικός παρέσερνε μπροστά του άφθονες νιφάδες χιονιού, όταν ανεβαίναμε τα παγωμένα δρομάκια του τόπου. […] Το Δαδί, με 3.289 κατοίκους (400 μ.), είναι ο σημαντικότερος τόπος και το πιο ζωηρό εμπορικό κέντρο και των τριών λεκανών του Κηφισού. […] Ο δρόμος μας διασχίζει εγκάρσια την πεδιάδα και ανεβαίνει έπειτα στη βόρεια ζώνη των λόφων. Οι πολυάριθμες χαράδρες αναγκάζουν τον δρόμο σε διαρκείς ελιγμούς. Αφού περάσουμε το χωριό Μπράλο, φτάνουμε σύντομα, με πολύ ομαλή ανάβαση, στον αυχένα-υδροκρίτη Πουρναράκι, που χωρίζει τα νερά του Κηφισού και του Σπερχειού και συνδέει ορογραφικά την ασβεστολιθική οροσειρά Σαρωμάτα στα ανατολικά με τη δυτική σχιστολιθική οροσειρά. Το υψόμετρό του είναι μόνο 590 μ. Η ράχη του υδροκρίτη κλίνει ομαλά προς τα νότια· εδώ κατέβαινε ως τώρα δάσος βελανιδιάς ως την πεδιάδα, το οποίο όμως έχει τώρα καταναλωθεί από τις ανάγκες της κατασκευής του σιδηροδρόμου. […] Πάνω και γύρω από τον αυχένα του Πουρναρακίου μάς ξάφνιασε μια ζωηρή κίνηση. Δούλευαν για να ανοίξουν μέσα από τη ράχη του αυχένα μια σήραγγα μήκους 2.000 μ. για τη γραμμή της Λάρισας. Μου βεβαίωσαν, και το υλικό που είχε εξορυχθεί το επιβεβαίωνε, ότι ολόκληρη η σήραγγα ανοιγόταν μέσα σε χαλαρό χώμα.»

Πηγή: Alfred Philippson: Reisen und Forschungen in Nord-Griechenland. Στο: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, τόμ. 30 (1895), σ. 135–226.

Βιβλιογραφία

Οι βιβλιογραφικές αναφορές παρατίθενται όπως στο πρωτότυπο.

Baedeker, Karl: Griechenland. 2. Aufl. Leipzig 1888.

Baedeker, Karl: Griechenland. 4. Aufl. Leipzig 1904.

Baedeker, Karl: Greece. 4. engl. Ed. Leipzig 1908.

Baird, Henry Martyn: Modern Greece: a narrative of a residence and travels in that country. New York 1856.

Beaujour, Felix de: Voyage militaire dans l'Empire Othoman. Paris 1829.

Behrmann, Georg: Eine Maienfahrt durch Griechenland. Hamburg 1890.

Belle, Henri: Voyage en Grèce. In: Le Tour du Monde, Paris, Bd. 32(1876) S. 1-80; 33(1877) S. 81-160; 34(1877) S. 321-384; 35(1878) S. 305-368; 37(1879) S. 289–336; 47(1884) S. 225-256.

Benjamin von Tudela; Petachja von Regensburg: Jüdische Reisen im Mittelalter. Aus dem Hebr. von Stefan Schreiner. Leipzig 1991.

Bittner, Alexander: Der geologische Bau von Attika, Boeotien, Lokris und Parnassis. In: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe, 40. Band. Wien 1880. S. 1 – 74.

Bodnar, Edward: Cyriacus of Ancona and Athens. Brüssel 1960.

Brandes, Heinrich Karl: Ausflug nach Griechenland im Sommer 1860. Lemgo 1861.

Brandis, Christian August: Mittheilungen über Griechenland. Erster Theil: Reiseskizzen. Leipzig 1842.

Brandt, Paul: Von Athen zum Tempethal. Reiseerinnerungen aus Griechenland. Gütersloh 1894.

Bronzetti, Carl: Erinnerung an Griechenland aus den Jahren 1832 – 1835. Würzburg 1842.

Brue, Benjamin: Journal de la campagne que le grand Vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée. Paris 1870.

Buchon, Jean Alexandre: La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841. Paris 1843.

Burgess, Richard: Greece and the Levant or, Diary of a summer excursion in 1834. Vol. I. London 1835.

Chandler, Richard: Travels in Greece or, an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti. Dublin 1776.

Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de: Voyage pittoresque de la Grèce. Paris 1809.

Clarke, Edward Daniel: Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part 2: Greece, Egypt and the Holy Land. 4. Ed. London 1818.

Constantine, David: Early Greek travellers and the Hellenic ideal. Cambridge 1984.

Curtius, Ernst: Ein Lebensbild in Briefen. Hrsg. von Friedrich Curtius. 2. Aufl. Berlin 1913.

Cyriaci Anconitani Itinerarium. Ed. Lorenzo Mehus. Florenz 1742.

Corpus inscriptionum Latinarum, Vol. III: Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae. Ed. Theodorus Mommsen. Ps.1:Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae Graecarum, inscriptionum Illyrici partes I-V. Berlin 1873.

Cockerell, Charles Robert: Travels in Southern Europe and the Levant, 1810 – 1817. Ed. Samuel Pepys Cockerell. London 1903.

Dallam, Thomas: Early voyages and travels in the Levant: the diary of Master Thomas Dallam 1599 – 1600. Ed. Theodore Bent, Reprint from Ed. 1893. London 1968.

Dodwell, Edward: A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801 – 1806. London 1819.

Dodwell, Edward: Views in Greece from drawings. London 1821.

Dodwell, Edward: Views and descriptions of Cyclopian or Pelasgic remains in Greece and Italy, intended as a supplement to his classical and topographical tour in Greece. London 1834.

Dreux, Robert de: Voyage en Turquie et en Grèce. Paris 1925.

Elster, Daniel: Die Irrfahrten des Daniel Elster: Student, Philhellene, Musikant. Neubearbeitet und herausgegeben von Hanns Martin Elster. 2. Aufl. Stuttgart 1912.

Evliya Celebi: Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century. Transl. from the Turkish by Joseph von Hammer. Bd. 1.1. London 1834.

Farenheid, Fritz von: Reise durch Griechenland, Klein-Asien, die troische Ebene, Konstantinopel, Rom und Sizilien. Königsberg 1875.

Farrer, Richard Ridley: A tour in Greece 1880. Edinburgh 1882.

Fiedler, Karl Gustav: Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland in den Jahren 1834 bis 1837. Leipzig 1840.

Flaubert, Gustave: Oeuvres complètes: Notes de voyages 2: Asie mineure, Constantinople, Grèce, Italie, Carthage. Paris 1910.

Freitag, Klaus: Der Golf von Korinth: historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr. München 2001.

Galt, John: Voyages and travels, in the years 1809, 1810 and 1811. 2. Ed. London 1813.

Gell, William: The itinerary of Greece containing one hundred routes of Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly. New Ed. London 1827.

Gell, William: The itinerary of Greece with a commentary of Pausanias and Strabo. London 1810.

Greverus, Johann Paul Ernst: Reise in Griechenland. Bremen 1839.

Haller von Hallerstein, Hans: Und die Erde gebar ein Lächeln: der erste deutsche Archäologe in Griechenland Carl Haller von Hallerstein 1774 – 1817. München 1983.

Haygarth, William: Greece, a poem, in three parts with notes, classical illustrations, and sketches of the scenery. London 1814.

Heger, Franz: Barometrische Höhenmessungen in Nord-Griechenland. In: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe, 40. Band. Wien 1880. S. 75 – 90.

HELLAS – Reiseberichte zu Griechenland. Datenbank der Arbeitsstelle HILANG der Universität Münster.

http://www.uni-muenster.de /Hellas/Reiseberichte.shtml <30.11.2007>.

Hettner, Hermann: Griechische Reiseskizzen. Braunschweig 1853.

Hobhouse, John Cam: The diary of John Cam Hobhouse, assembled by Peter Cochran 2002. http://www.hobby-o.com <30.4.2008>.

Hobhouse, John Cam: Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810. 2. Ed. London 1858.

Holland, Henry: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia & c. during the years 1812 and 1813. London 1815.

Hughes, Thomas Smart: Travels in Sicily, Greece and Albania. London 1820.

Ipsen, Dorothea: Das Land der Griechen mit der Seele suchend: die Wahrnehmung der Antike in deutschsprachigen Reiseberichten über Griechenland um die Wende zum 20. Jahrhundert. Osnabrück 1999.

Jolliffe, Thomas Robert: Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna; comprising a progress through Albania and the north of Greece. London 1827.

Kiel, Machiel und Friedrich Sauerwein: Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460 – 1981). Passau 1994.

Koder, Johannes: Hellas und Thessalien. Wien 1976. (Tabula Imperii byzantini, Bd. 1).

Kretschmer, Konrad: Die italienischen Portolane des Mittelalters. Berlin 1909.

Leake, William Martin: Travels in Northern Greece. Vol. II. London 1835.

Lolling, Habbo Gerhard: Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877. Berlin 1989.

Lowe, C. G.: Fauvel's first trip through Greece; in: Hesperia, Vol. 5, Nr. 2 (1936), S. 206-224.

MacKay, Pierre: The city of Boudonitza from Evliya in: The Norton Anthology of World Literature Vol. D 1650 to 1800. 2. Ed. New York 2002. S. 281 – 292.

Mahaffy, John Pentland: Rambles and Studies in Greece. 4. Ed. London 1892.

Milnes, Richard Monckton: Memorials of a tour in some parts of Greece. London 1834.

Müller, Karl Otfried: Carl Otfried Müller – ein Lebensbild in Briefen an seine Eltern. Hrsg. von Otto und Else Kern. Berlin 1908.

Müller, Karl Otfried: Handschriftliches Tagebuch im Archiv des Deutschen Archäologischen Instituts Athen.

Müller, Hans: Griechische Reisen und Studien. Leipzig 1887.

Mure, William: Journal of a tour in Greece and the Ionian Islands. Edinburgh 1842.

Murray, John: A hand-book for travellers in the Ionian Islandt, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople being a guide to the principale routest in those countries, including a description of Malta. London: Murray 1840.

Neigebaur, Johann Ferdinand: Handbuch für Reisende in Griechenland. Leipzig: Brockhaus 1842.

Philippson, Alfred: Bericht über eine Reise durch Nord- und Mittelgriechenland. In: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Bd. 25 (1890), S. 331 – 406.

Philippson, Alfred: Reisen und Forschungen in Nord-Griechenland. In: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Bd. 30 (1895), S. 135 – 226.

Pococke, Richard: A description of the East and some other countries. Vol. 2, 2: Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other parts of Europe. London 1745.

Pomardi, Simone: Viaggio nell Grecia negli anni 1804, 1805 e 1806. Roma 1820.

Pouqueville, Francois C. H. L.: Voyage dans la Grèce. Paris 1820.

Pouqueville, Francois C. H. L.: Voyage de la Grèce. 2. Edition. Paris 1826.

Pritchett, Kendrick: Studies in ancient greek topography, Part IV: Passes. Berkely 1982.

Pückler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich, Fürst von: Der Vorläufer, vom Verfasser der Briefe eines Verstorbenen. Stuttgart 1838.

Reinach, Joseph: Voyage en Orient. Tome second. Paris 1879.

Reinhard, Jean: Edition de Giovanni Maria Angiolello (1452 – 1525): Manuscrits inédits. Besancon 1913.

Rodenwaldt, Gerhart: O. M. von Stackelberg. München 1959.

Röser, Jakob von: Tagebuch meiner Reise durch Griechenland, in die Türkei, nach Aegypten und Syrien im Jahre 1834 bis 1835. Mergentheim 1836.

Roller, Duane: Early travellers in eastern Boeotia. Amsterdam 1988.

Ross, Ludwig: Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland. Halle 1848.

Ross, Ludwig: Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland. Berlin 1863. Reprint Leipzig 1982.

Russegger, Joseph: Reise in der Levante und in Europa: mit besonderer Rücksicht auf die naturwissenschaftlichen Verhältnisse der betreffenden Länder; unternommen in den Jahren 1839 bis 1841. Band 1, Teil 1. Stuttgart 1841.

Sander, Heinrich: Erinnerungen eines ehemaligen griechischen Offiziers aus den Jahren 1833 – 1837. Darmstadt 1839.

Sandys, John Edwin: An Easter vacation in Greece. London 1887.

Schönwälder, Karl: Erinnerungen an Griechenland. Brieg 1838.

Scrofani, Saverio: Viaggio in Grecia. A cura di Ricciarda Ricorda. Venezia 1988.

Σιμόπουλος, Κυριάκος: Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ελλάδα. Αθήνα 1972.

Smith, Agnes: Glimpses of Greek life and scenery. London 1884.

Spon, Jacob: Voyage d’Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Tome II. Lyon 1678.

Stackelberg, Natalie von: Otto Magnus von Stackelberg: Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland. Heidelberg 1882.

Stephani, Ludolf: Reise durch einige Gegenden des nördlichen Griechenlandes. Leipzig 1843.

Tagebuch einer Reise durch Griechenland und Albanien. Von einem Deutschen, der in Englischen Diensten stand. Berlin 1826.

Ταξιδιωτες στήν Ελλάδα απο τον 15ο αι. ως το 1821. Κατάλογος εκθέσεως Εθνική Πινακοθήκη [Εκδ. Ελληνική Εταιρεια Βιβλιοφίλων] Αθήνα 1975.

Taylor, Bayard: Travels in Greece and Russia. New York 1859.

Tomkinson, John: Traveller’s Greece: memoires of an enchanted land. Athens 2002.

Turner, William: Journal of a tour in the Levant. Vol I. London 1820.

Ulrichs, Heinrich Nikolaus: Reisen und Forschungen in Griechenland. Erster Theil: Reise über Delphi durch Phocis und Böotien bis Theben. Bremen 1840. Zweiter Theil: Topographische und archäologische Abhandlungen. Hrsg. von A. Passow. Berlin 1863.

Vaudoncourt, Frederic Guillaume de: Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political, and military, point of view. Translated from the original inedited MS by William Walton. London 1816.

Vaudoncourt, Frederic Guillaume de: Memoire annexe a la Carte de la Turquie d'Europe. Munic 1818.

Vere, Aubrey de: Picturesque sketches in Greece and Turkey. London 1850.

Vischer, Wilhelm: Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland. Basel 1857.

Walpole, Robert: Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East. 2. Ed. London 1818.

Walpole, Robert: Travels in various countries of the East, ed. by Robert Walpole. London 1820.

Weber, Shirley Howard: Voyages and Travels in Greece, the Near East and adjacent regions made previous to the year 1801. Princeton, NJ 1953.

Welcker, Friedrich Gottlieb: Tagebuch einer griechischen Reise. Berlin 1865.

Wheler, George: A journey into Greece. London 1682.

Willams, Hugh William: Travels of Italy, Greece and the Ionian Islands, in a series of letters. London 1820.

Willams, Hugh William: Select views in Greece with classical illustrations. London 1829.

Wordsworth, Christopher: Greece, pictorial, descriptive and historical. New Ed. London 1853.

Yerasimos, Stephane: Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe – XVIe siècles). Ankara 1991.

Πηγές των εικόνων

Οι εικόνες 4, 11, 12, 13, 14 και 16 δημοσιεύονται με την ευγενική άδεια της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Χαϊδελβέργης. Όλες οι υπόλοιπες εικόνες: η συγγραφέας.

Εικ. 30: Χάρτης της Φωκίδας και της Λοκρίδας (απόσπασμα από τον χάρτη του F. v. Stülpnagel: Griechenland und die Ionischen Inseln, Γκότα: Perthes 1846).